

Kavish

(2019-20, 2020-21)

Upto December, 2021

Hamidia Girls' Degree College

Constituent Minority P.G. College

University of Allahabad

Estd. 1975

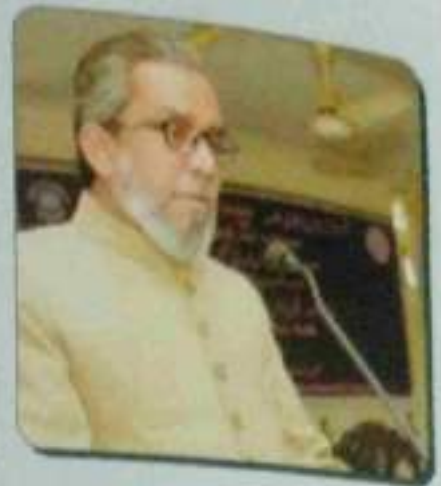
OUR DISTINGUISHED GUESTS

Prof. Pankaj Kumar
Dean, College Development, UoA

Prof. Ali Ahmad Fatmi
Former, HoD, Urdu, UoA

Prof. Siraj Ajmali
Dept. of Urdu, AMU, Aligarh

Prof. Ahmad Mahfooz
Dept. of Urdu,
Jamia Millia Islamia New Delhi

Prof. Arvind Gururao Ganachari
Former, HoD, History
Mumbai University, Maharashtra

Prof. Shabbir Ahmad Nadvi
Former, HoD, Arabic
Lucknow University, Lucknow

Dr. Rajesh Garg
Coordinator, NSS, UoA, Prayagraj

Prof. Savita Singh
School of Gender &
Development Studies, IGNOU

Dr. Nabi Ahmad Hasan
Librarian & Head,
Central Library, IIT, Delhi

Kavish

(2019-20, 2020-21)

Upto December, 2021

Patron

Prof. Yusuf Nafees

Principal

Editor-in-Chief

Dr. Shama Rani

The Editorial Board

Mrs. Neerja Verma & Dr. Sabiha Azmi (Associate Editors, English Section)

Dr. Haseena Bano (Associate Editor, Hindi Section)

Mrs. Naseha Usmani & Mrs. Zareena Begum (Associate Editors, Urdu Section)

Dr. Nasreen Begum (Associate Editor)

Dr. Erum Farid Usmani (Associate Editor)

Mrs. Hena Farheen (Associate Editor)

Computer Typing & Composing Unit

Mrs. Ofiya (English Section)

Ms. Shazia (Urdu Section)

Ms. Rozina (Hindi Section)

E-mail: hamidia_alld@yahoo.co.in & hamidia.alld@gmail.com

Website: www.hgdc.ac.in Ph : 0532-2978600

2021-22

Journalism & Mass Communication
Software Technology
Software Technology
Fashion Design & Embroidery
Fashion Design & Embroidery, Visiting Faculty
Fashion Design & Embroidery, Guest Faculty

NON-TEACHING STAFF

Librarian

Mrs. Kashish Fatima

Class III

1.	Mrs. Amna Ansari	Routine Grade Clerk
2.	Mr. Arif Masroor	Accountant
3.	Mr. Tazaryan Ahmad	Routine Grade Clerk

Class IV

1.	Mr. Mohd. Nawab	Lab Attendant
2.	Mr. Mohd. Zaid	Watchman
3.	Mr. Dheeraj Kumar	Peon
4.	Mr. Nafees Ahmad	Peon
5.	Km. Arti	Safai Karmachari

MANAGING COMMITTEE

Office Bearers

1.	Mrs. Rashida Khan	President
2.	Mrs. Zeba Hasan	Vice President
3.	Mrs. Tazeen Ahsanulla	Manager
4.	Mr. Mohd. Farhanulla	Assistant Manager

Members

1.	Mr. Saleem Iqbal Shervani	
2.	Mr. Tahir Hasan	(Secretary of the Association for the Education of Muslim Women at Allahabad)
3.	Mr. Murad Khan	
4.	Mrs. Shazia Farhan	
5.	Mrs. Qamar Siddiqui	
6.	Mrs. Firoza Ahmed	
7.	Mr. Sadiq Husain Siddiqui	
8.	Mrs. Zara Hasan	

Ex. Officio Members (Teaching)

1.	Dr. Yusuf Nafees	Principal
2.	Dr. Amna Farooqui	Associate Professor
3.	Dr. Shahla Hasan	Associate Professor

Ex. Officio Member (Non-Teaching)

1.	Mr. Arif Masroor	Assistant Accountant

Anandiben Patel
Governor, Uttar Pradesh

Raj Bhavan
Lucknow - 226 027

20 July, 2021

Message

I am indeed happy to learn that Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj is going to release the combined issue of the two sessions 2019-20 & 2020-21 of its magazine, 'KAVISH'.

College magazine is a platform for students to express their thoughts, aspirations, experiences and impressions. I congratulate the college for encouraging creativity and freedom of expression. I am sure that present edition will succeed in bringing forth the hidden talent and activities of the students.

I extend my best wishes for the successful publication of the magazine.

Anandiben Patel

(Anandiben Patel)

प्रो. धीरेन्द्र पाल सिंह
अध्यक्ष
Prof. D.P. Singh
Chairman

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
शिक्षा मंत्रालय, भारत सरकार
University Grants Commission
Ministry of Education, Govt. of India

Message

I am pleased to know that Hamidia Girls' Degree College, Allahabad is bringing out the College Magazine "KAVISH" for the academic sessions 2019-20 and 2020-21.

The college magazine is one of the important academic activities of the college as it provides a platform to record, highlight and celebrate the creative and constructive efforts made by the College. It also gives an opportunity to the students, teachers and supporting staff to express their cultural, technical, sports and literary activities and achievements. I am sure that the annual magazine will be informative and resourceful.

I extend my best wishes to the Principal, Management, Faculty, teaching and non-teaching staff, students of the college and editorial team in bringing out the annual college magazine in its present form and wish them all the very best.

(Prof. D.P. Singh)

इलाहाबाद विश्वविद्यालय

सीनेट हाउस प्रयागराज (उ.प्र.) - 211002, भारत
(संसद के अधिनियम 2005 द्वारा स्थापित केन्द्रीय विश्वविद्यालय)

University of Allahabad

Senate House, Prayagraj (U.P.) - 211002, India
(A Central University established by an Act of Parliament in 2005)

Professor Sangita Srivastava
Vice-Chancellor

प्रोफेसर संगीता श्रीवास्तव
कुलपति

August 13, 2021

Message

I am delighted to learn that the Hamidia Girls' Degree College, Allahabad is bringing out its annual magazine "Kavish". The College is continuously working for overall personality development of students to make them responsible citizens. The magazine provides a good platform to the students to express their views and improve their writing skills. It also makes them creative and confident so as to make their best contribution to the society.

I extend my heartiest congratulations to all faculty members, students and staff for bringing out this magazine and extend my wishes for the successful publication of the magazine.

Dr. Yusufa Nafees
Principal
Hamidia Girls' Degree College
Allahabad - 211 003.

(Sangita Srivastava)

Residence / आवास

Camp Office / सिलिर कार्यालय

Main Office / मुख्य कार्यालय :

18/22, Olive Road, Civil Lines Prayagraj - 211 001/
18/22, ऑलिव रोड, सिविल लाइन्स, प्रयागराज - 211 002

Tele. / दूरभाष : (0532) 2545020
: (0532) 2545733

Tele. / दूरभाष : (0532) 2561089, 2461157
e-mail / ई-मेल : vcoffice@alluniv.ac.in

: vcoffice.uoa@gmail.com

University of Allahabad

Dated: 13/07/2021

Message

It gives me both a sense of pride and honour to send a message for the publication of KAVISH (Joint issue of 2019-20 and 2020-21). In fact, it is a bright ray of hope and encouragement in this period-an attempt to overcome the pandemic that shook the world.

The College began its journey when we were students of B.A. final Year (1975) and have been a witness of its march with times and the contributions made by the institution against heavy odds. The College has never shied away from making necessary modifications, as well as, taking innovative and positive steps for the uplift of women through education.

Without the uplift of the women, no society can progress. Moreover, educating a woman, we educate generations- thus, in this sense, Hamidia College has always catered to the most backward areas and brought light of hope through education in their lives.

I wish 'KAVISH' a bright future, which began its publication in 1980- the year I joined the History Department of the University of Allahabad as a teacher. The College was then affiliated to the University of Allahabad and is now a Constituent College after the University regained its Central status.

The College has progressed a lot under the stewardship of Dr. Yusuf Nafees ji as Principal, who has untiringly kept the flag flying since 2016, because though begun in 2008 the famous Urdu Journal 'Naqsh-e-Nav' has been included in the UGC Care List.

My best wishes to the Journal as well as, KAVISH and the College for a bright future ahead.

13/07/2021

(Prof. Heramb Chaturvedi)

Dean, Faculty of Arts

University of Allahabad

Prof. SHEKHAR SRIVASTAVA

Dean, Faculty of Science

University of Allahabad
Prayagraj- 211 002, U.P. (INDIA)

Dated: 14th July, 2021

Message

It is matter of immense pleasure to present College Magazine 'KAVISH' of the session 2019-20 and 2020-21 to you and students of our reputed College in such a crucial period of COVID-19.

I thank the Magazine 'KAVISH' preparation team and students of our College.

Shekhar Srivastava

(Prof. Shekhar Srivastava)

Dean, Faculty of Science
University of Allahabad

University of Allahabad
Office of Dean, College Development

Prof. PANKAJ KUMAR
Dean, College Development

No. DCD/817/21
Dated: 15.07.21

Dated: 14th July, 2021

Message

It is a matter of great pleasure for all of us that, "KAVISH" the college magazine is being published jointly for the session 2019-20 & 2020-21. College magazine is the mirror of creativity and thought process of the staff and students. My special thanks to the Editorial Board, contributors and all of them who have shared the joy of publication. I also thank the management and Dr. Yusuf Nafees, Principal for encouraging such literary activities in the college.

I wish the Magazine a great success.

(Prof. Pankaj Kumar)
Dean, College Development
University of Allahabad
Prayagraj- 211002

HAMIDIA GIRLS' DEGREE COLLEGE
(Constituent Minority College, University of Allahabad)

Mrs. Rashida Khan

President

Hamidia Girls' Degree College

Managing Committee

Prayagraj

19-B, S.N. Marg

Prayagraj

211001

Ph. No. 0532-2622655,

2623423

Message

I am glad to know that Hamidia Girls' Degree College is bringing out its College Magazine "KAVISH". I wish to congratulate all of you on this happy occasion. The College magazine mirrors the different phases of development of the students in academics as well as co-curricular activities. Students are the future of the nation and the citizens of tomorrow. No subject is of greater importance than that of education. Hamidia Girls' Degree College is continuously working in this direction by providing value based education.

My special accolades goes to the Principal, staff and the students who have worked relentlessly to complete the magazine.

With best wishes

Rashida Khan

Mrs. Rashida Khan

President

HAMIDIA GIRLS' DEGREE COLLEGE (Constituent Minority College, University of Allahabad)

Mrs. Tazeen Ahsanulla
Manager
Hamidia Girls' Degree College
Managing Committee
Prayagraj

19-B, S.N. Marg
Prayagraj
211001
Ph. No. 0532-2622655,
2623423

Message

Dr. Yusuf Nafees

I am delighted to know that you are bringing out the College magazine. College magazine is an academic window through which one can know about the curricular and extra curricular activities of the College. Hamidia Girls' Degree College has rendered valuable service in the field of higher education by providing qualitative education to the girls of Allahabad and is stepping forward to open new horizons.

I am sure that the magazine will reflect the efforts and achievements of the College and will be informative one. I wish every success to all your ventures in the development of the college to reach higher level of excellence.

Yours sincerely

Mrs. Tazeen Ahsanulla
Manager

FROM THE PRINCIPAL'S DESK

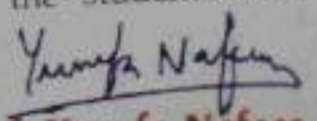
Since its inception Hamidia Girls' Degree College is striving hard to chisel out highly qualified motivated, and empowered section of women. It is our objective to mould them as better human beings. The College is always willing to provide holistic learning experience to the girl students so that they can learn lessons of life and not just pass out with a degree. The College provides ample opportunities to enhance the qualities of students coming from diverse background and try to nurture the inner potential of every student. We would like to see them soar to new heights and achieve success in all their endeavours.

The College is preparing itself to incorporate the fundamental principle of NEP-2020 to recognize, identify and foster the unique capabilities of each student. The three faculties i.e. Faculty of Arts, Faculty of Commerce and Faculty of Vocations are striving hard to achieve the mission of the College. The College is progressing ahead in the field of professional courses during last two years M.Voc. in Fashion Design and Embroidery, B.Voc. in Office Administration & Secretarial Practices and Social Media & Digital Marketing, CAD - Certificate course in Advanced Pattern Maker were sanctioned by University Grants Commission. The College has also been selected for Skill Hub Initiative by NSDC. The College is progressing towards academic excellence. It is worth to mention that International Annual Journal, *Naqsh-e-Nau* is published by the Department of Urdu since 2008 has been included in the UGC Consortium for Academic and Research Ethics (CARE). The last two years were very significant years for the College as we grappled with COVID-19 and we had to develop ourselves to the evolving situation constantly. We have shifted ourselves to the online mode. It was a transitional period of classroom learning to e-learning. E-Learning Management System Portal for students and teacher was introduced. Classes, webinars, workshops, special lectures and Faculty & Students development programmes, training programme and career counseling were successfully commenced online. SHAFAQ, a Rotaract Club of students was established in the session 2020-21 under community development programme along with units of National Service Scheme & Centre for Women's Studies of the College. A portal for online fees payment was also introduced to the students.

The present issue of *KAVISH* becomes very precious as we pay our special tributes to late Dr. Rehana Tariq, Former Principal of the College, Member of the Managing Committee, Honorary Director, B.Voc. & M.Voc. The College will be ever indebted for her strong support and continuous efforts for the upliftment of the College.

Execution of new ideas becomes possible by the publication of the College Magazine, *KAVISH*. I express my gratitude to the dignitaries of University Grants Commission and University of Allahabad for their concern towards the College. It is my pleasure to congratulate the editorial board for unleashing the potentials of the students and accomplishing the task in adverse situations.

Prof. Yusuf Nafees
Principal

EDITORIAL

Today we are facing tough challenges due to the pandemic Covid-19. It has affected every sphere of human life. By using effective technology for teaching we are meeting the challenges in the field of education. Innovative ways are utilised to stay connected with teaching and learning process. While online pedagogy does a great job of supplementing offline education, it does not serve as the latter's replacement. Though Covid-19 has disrupted the education environment, we can look at this moment as an opportunity for change. If public and private sector organizations work together to adopt new ways of teaching and learning and ensure that all students have access to the related tools and infrastructure, India will empower future generations for better life and achievement. In this connection our college has launched an independent technological portal named PARWAAZ which provides digital platform for teaching and learning. Success of a nation depends on natural and human resources of the country. The natural resources are proud possession of a country but human resources are more important as it can explore, locate and exploit these treasures and add to countries material and cultural growth. Natural resources will remain untapped if human resources like knowledge, skill, understanding and expression of thought are not developed.

Hamidia Girls' Degree College is imparting education to girls since 1975 by successfully blending of tradition and modernity. This college provides a platform for students for academic pursuits free expression, originality, insight and sensitivity towards the problems of the society through publication of the college magazine. During this period various activities were organized through online mode. Students took part in competitions and webinars. Students were motivated to exhibit their creative talents through their writing and they got ample time and opportunity for it. In today's technological, competitive and commercial world we aim at developing true potential of human being endowed with qualities of head, heart and hand. Education is the process of physical, mental and intellectual development.

We are presenting the present issue of *KAVISH* (2019-20, 2020-21 up to Dec. 21) with a heavy heart as our inspirational guide Dr. Rehana Tariq (Former Principal) is not present among us. The cruel hands of death have snatched her from us. Her words shall always motivate us in all our future endeavours. It is a sincere effort of members of the Editorial Board of the latest edition of *KAVISH* to unfold the hidden creative potential of students and highlight the academic pursuit and other activities of the College.

*Wahi hai Sahib-e-Imroz jisne apni himmat se
Zamane ke samundar se nikala gauhar-e-farda*

(Iqbal)

I extend my gratitude to all those who have contributed in any form in bringing out this issue of *Kavish*. I thank the Editorial Board for their collective endeavour in bringing forth this magazine and appreciate the efforts of students in penning down their ideas through writing. I look forward for constructive suggestions.

Shama Rani
Dr. Shama Rani
Editor-in-Chief

TEACHING STAFF

Faculty of Arts

Sitting Row (Left to Right) : Dr. (Mrs.) Nudrat Mahmood (Asso. Prof. Arabic),

Dr. (Mrs.) Sabiha Azmi (Asso. Prof. Eng. Litt.), Dr. (Mrs.) Nasreen Begum (Asso. Prof. Anc. Hist.),

Dr. (Mrs.) Amna Farooqui (Asso. Prof. Geography), Dr. (Mrs.) Yusuf Nafees (Principal),

Mrs. Neerja Verma (Asso. Prof. Eng. Litt.), Mrs. Naseha Usmani (Asso. Prof. Urdu),

Dr. (Mrs.) Shahla Hasan (Asso. Prof. Painting), Dr. (Mrs.) Shama Rani (Asso. Prof. Education).

Standing Row (Left to Right): Miss Harshita (Visiting Faculty, Dept. of Fashion Design),

Miss Shivangi Rai (Visiting Faculty, Dept. of Fashion Design), Dr. (Mrs.) Zareena Begum (Asso. Prof. Urdu),

Dr. (Mrs.) Shabana Aziz (Asso. Prof. Persian), Dr. (Mrs.) Erum Farid Usmani (Asso. Prof. Sociology),

Dr. (Mrs.) Nuzhat Fatima (Asst. Prof. Med. Hist.), Mrs. Sharmeen Fatma (Asst. Prof. Sociology),

Dr. (Mrs.) Gulshan Akhter (Asst. Prof. Economics), Mrs. Hena Farheen (Asst. Prof. Education),

Miss. Sabeeha Noori (Guest Faculty, Med. Hist.), Dr. (Mrs.) Kainat Ansari (Guest Faculty, Urdu)

Faculty of Commerce

Sitting Row (Left to Right): Amita Agrawal (Faculty Member),

Mrs. Shahnaaz Fatima Kazmi (Faculty Member), Dr. (Mrs.) Yusuf Nafees, Principal,

Dr. (Mrs.) Amna Farooqui (Coordinator), Ms. Zainab Abbas, Guest Faculty & Mrs. Seema

Faculty of B.Voc.

Sitting Row (Left to Right) : Ms. Tasleem, Mrs. Huma Marvee (ST), Mrs. Tazeen Fatima (ST), Mrs. Naseha Usmani (Nodal Officer, B.Voc.), Yusuf Nafees (Principal), Dr. (Mrs.) Nasreen Begum (Nodal Officer, B.Voc. FD), Miss Shivangi Rai (Visiting Faculty, Dept. of Fashion Design), Ms. Divya Jaiswal, Guest Faculty, FD, Miss Harshita (Visiting Faculty, Dept. of Fashion Design),
Standing Row (Left to Right): Mrs. Seema, Ms. Noor Fatima, Ms. Baby Fatima

Editorial Board

Sitting Row (Left to Right): Mrs. Hena Farheen (Asso.Editor), Dr.(Mrs.) Sabiha Azmi (Editor, Eng. Section), Dr.(Mrs.) Nasreen Begum (Asso.Editor), Dr.(Mrs.) Erum Farid Usmani, (Asso.Editor), Dr.(Mrs.) Yusuf Nafees Principal, Dr.(Mrs.) Shama Rani, (Editor-in-Chief), Mrs. Neerja Verma (Editor, Eng. Section), Mrs. Naseha Usmani (Editor, Urdu Section), Dr.(Mrs.) Zareena Begum (Editor, Urdu Section),
Standing Row (Left to Right): Miss Rozina Ansari , Miss Shazia Ghulam Ansari

NON-TEACHING STAFF

Seated : Dr.(Mrs.) Yusufa Nafees, Principal.

Standing Row (Left to Right): Mr. Arif Masroor (Accountant),
Mr. Tazaryan Ahmad (Routine Grade Clerk), Mr. Dheeraj Kumar (Peon),
Mr. Nafees (Peon), Mrs. Amna Ansari (Routine Grade Clerk),
Mr. Mohd. Nawab (Lab. Attendant), Km. Arti (Safai Karmchari)

AU REVOIR

Good bye with we meet again

Dr. (Mrs.) Bilqees Farooq
Associate Professor & Convener
Department of Economics, HGDC

Dr. Bilqees Farooq joined the College as Lecturer, Economics on 2.5.1988. She retired on 30.09.2020. She served the institution for 32 years with deep sincerity, honesty and dedication. She was instrumental in starting Faculty of Commerce. B.Com course was introduced in 2002 and since then she made consistent efforts towards its growth and development. The Hamidia Family wishes her happiness in pursuing new hopes and plans.

Dr. Rehana Tariq : A Tribute to A Life of Excellence

Mrs. Neerja Verma
Associate Prof. English
Director P.G.

*"The life of one we love is never lost.
Its influence goes on through all the lives it ever touched."*

These words of Christopher Holloway give sustenance to my belief that the influence of Dr. Rehana Tariq is never going to fade, it will keep growing 'through all the lives it ever touched.' Dr. Rehana Tariq who served the college as the Principal of the college for twenty five years, passed away for her heavenly abode on 6th October, 2021. A light from our college is gone, a personality that we admired so much is gone. We have all despaired at our loss and actually her passing away is a colossal loss to the Hamidia College.

Dr. Rehana Tariq did her graduation from Bipin Bihari College, Jhansi. After completing M.Sc. in Zoology from the University of Sagar, she did M.Ed. and D. Phil from the University of Allahabad. She joined Hamidia Girls' Degree College as lecturer of Education in 1977. Even while she was working as lecturer, her administrative abilities were admired by one and all. Very soon the responsibility of Hamidia Girls' Degree College was bestowed upon her by the discreet Manager of the college. This decision proved to be a blessing, her appointment as the principal of the college paved the way for holistic development of the College and it was under her commendable leadership that the college soared and touched new heights. It was her dedication and visionary approach that enabled the college to achieve a myriad of milestones.

Dr. Rehana Tariq always worked at what she felt was for the betterment of the college. She worked really hard every day. That's incredibly simple but true. If it was a question of the reputation, the development of the College, she was always willing to go the extra mile and make other stakeholders do the same. She was never embarrassed about working hard even for those targets which were remote and, at times, almost impossible to achieve. She never gave up and most of the time, with her visionary approach, dedication and persistence, she achieved even seemingly impossible targets.

Dr. Rehana Tariq was a perfect administrator. She knew her colleagues, her staff, workers very well. Their potentials, capabilities and weakness all she understood and it was accordingly that she allotted them responsibilities. Once responsibilities were allotted she accepted no excuse. Though a strict administrator, she was a kind human being and a dear friend. I remember the period when my husband was suffering from cancer. It was devastating period of my life but she was always standing behind me like my rock of Gibraltar. Compassionate approach of hers I witnessed, when any member of the staff faced a dire situation.

Dr. Rehana Tariq was the very essence of compassion, of duty, of dedication. A believer in selfless humanity, she was a standard bearer for the rights of the downtrodden. She always worked for the upliftment of financially weak and marginalized section of the society. Particularly for women, belonging to the weaker section of the society, she had a soft corner and always helped them. There are innumerable such women who were supported by her and who will vouch for the fact that throughout her life she remained a champion for those who had none.

Dr. Tariq firmly believed that financial independence was a must for women's empowerment and it was with this purpose that she introduced so many vocational courses sanctioned by the UGC during different five year plans. In IX FYP of UGC Office Management & Secretarial Practices and Computer Application in Social Sciences were introduced. In X FYP add on vocational Diploma Courses were introduced. In XII FYP Faculty of vocations was added to the college with two trades – Journalism & Mass Communication and Fashion Design & Embroidery. She started Minority Coaching Centre for girls where they could prepare for various competitive exams. She got another centre started in the college with the motto, 'Earn while Learn' for girl students where they could learn stitching, embroidery etc. and could earn also by doing these works and getting involved in other creative activities. For the empowerment of women she got sanctioned the Centre for Women' Studies from UGC in 2009, through which she made it a point to educate women about their health and legal rights.

She also contributed to the field of research by working on original historical sources in collaboration with Allahabad Museum and Regional Archives.

Bedazzled by different hues of her life, I am rather awestruck when I think of her sublime personality; a highly dedicated and strict administrator, a compassionate human being who was always concerned about the sufferings of unfortunate souls, an extremely creative person who was fascinated by Art in its different forms like literature, music, embroidery and painting, a dear friend, a person with an extraordinary sense of humour and a thoroughly joyous family person.

Dr. Rehana Tariq has gone home now leaving those of us who grieve her passing with the memories she gave, the good she did, the dream she kept alive. We would always remember her as a person smiling broadly as she sailed into the wind, ready for storms that might come, carrying on towards some new and wondrous place just beyond the horizon. At this point I am reminded of certain lines from the poem 'Live Your Life' by Chief Tecumseh.

"Seek to make your life long and its purpose in the service of your people.

Prepare a noble death song for the day when you go over the great divide.

Sing your death song and die like a hero going home."

Mrs. Tariq, our hero, has gone home. May God bless her soul and may she rest in eternal peace. [Ameen]

‘तू शाहीन है परवाज़ है काम तेरा,

तेरे सामने आसमां और भी है।’

यह पंक्तियां रेहाना मैम के प्रति मेरी भावनाओं को व्यक्त कर रही हैं क्योंकि उन्होंने अपने चरित्र के माध्यम से इसे व्यापक स्पेक्ट्रम पर प्रदर्शित किया था। डॉ. रेहाना तारिक ने 25 वर्षों तक हमीदिया गर्ल्स डिग्री कॉलेज के प्राचार्या के पद पर कार्य किया और वर्ष 2016 में सेवानिवृत्त होने के बाद बी.वोक. एवं एम.वोक. के डायरेक्टर एवम् कॉलेज की मैनेजमेंट कमेटी की सदस्या का दायित्व संभाला। 6 अक्टूबर 2021 को वह इस दुनिया-ए-फ़ानी से हकीकी दुनिया में मुंतकिल हो गईं। हमारे कॉलेज के लिए बहुत ही गमगीन दिन है। इस दुखद समाचार से पूरा कॉलेज बेहद स्तब्ध और दुखी है। यह नियति का निर्मम आघात है उनके निधन से कॉलेज को बहुत बड़ी क्षति हुई है।

रेहाना मैम पीछे अपने हजारों प्रशंसक छोड़ गई हैं और आने वाली नस्ले जो उनकी प्रशंसक होगी। ऐसा मुकाम हर किसी को नसीब नहीं होता। ऐसे चंद लोग होते हैं। मेरे लफ़्ज़ बहुत छोटे हैं, उनकी शख्सियत बहुत बड़ी है। उन्होंने जो योगदान दिया है वह हर कोई नहीं दे पायेगा। बहुत दुखदायी दिन है। बस अपनी यह दुआ है और हमारा यकीन है कि दुआ खुदा तक पहुँचती है तो हम उनके लिए दुआ -ए- मगफ़रत दिली तौर पर फ़रमाते हैं और हमेशा फ़रमाते रहेंगे। जिस तरह की मेहनत और खून पसीना एक करके उन्होंने ख़िदमत की है उसको बयान करने में हमारे लफ़्ज़ साथ नहीं दे रहे हैं क्योंकि मैं बहुत बड़ी शख्सियत की बात कर रही हूँ जो आज हमारे बीच नहीं है। उनका साया हमारे कॉलेज पर छाँव की तरह जैसे एक सरपरस्त होता है उस तरह से रहा है। मुझे ऐसा लग रहा है कि कॉलेज की वह सरपरस्त हमारी नज़रों से ओझल हो गई है और अब हम उनका चहरा लाइली नहीं देख पायेगे। ऊपर वाला उनकी मगफ़रत फ़रमाए। हम सभी कोशिश कर रहे हैं कि इस गम को कम करे मगर यह कोशिश है, यह भरपाई नहीं हो पाएगी।

मैं यह कहना चाहूँगी कि वह नज़रों से ओझल हो गई हैं लेकिन उनकी रूह यही रहेगी और अपने परस्तारों में अपना प्यार उसके बाद भी बाँटती चली जाएंगी। ऐसे लोगों की यही एक खासियत होती है कि वह मर कर भी नहीं मरा करते। दिल नहीं मानता कि वह इस दुनिया में नहीं रहीं। रूह नहीं मानती, उनकी दी हुई जो शिक्षा है वह नहीं मानती कि ऐसी टीचर अब हमारे बीच नहीं रहेंगी। हमने बहुत कुछ उनसे सीखा है। अफ़सोस के अलावा कुछ भी नहीं बाकी बचा है और ये अफ़सोस जारी है और जारी रहेगा रहेगा।

‘आए अश्शाक, गए वादए फर्दा लेकर,

अब उन्हें दूँद चरागे रूखे जेबा लेकर!’

डॉ. रेहाना तारिक (4 मई 1951 - 6 अक्टूबर 2021) का व्यक्तित्व और स्वभाव ऐसा रहा कि जो उनसे मिला उनका प्रशंसक बन गया। उनका समर्पित जीवन अपने ध्येय की कठिन साधना में आखिरी सांस तक संलग्न रहा। यही वजह है कि आज हर कोई उनके निधन की खबर से गमगीन है। वह एक शून्य छोड़ गई है जिसे भरा नहीं जा सकता है। यह प्रकृति का अकाट्य नियम है कि जो जन्म लेता है उसकी मृत्यु निश्चित है लेकिन वह इस प्रकार हम लोगों को इतनी जल्दी छोड़ कर चली जायेंगी इसकी उम्मीद नहीं थी। मुझे अब भीयकीन नहीं होता कि वह हमारे बीच नहीं रही हैं।

डॉ. रेहाना तारिक ने विपिन बिहारी कॉलेज, झांसी से बी.एससी. किया था। एम.एससी. उन्होंने सागर विश्वविद्यालय से किया और एम.एड. तथा डी.फिल. की डिग्री इलाहाबाद विश्वविद्यालय से प्राप्त की थी। वर्ष 1977 में शिक्षा शास्त्र की प्रवक्ता के रूप में हमीदिया गर्ल्स डिग्री कॉलेज में कार्यभार ग्रहण किया था और 1991 से 2016 तक उन्होंने कॉलेज की प्राचार्या के पद का पूर्ण दक्षता से निर्वाहन किया। इसके अतिरिक्त इलाहाबाद विश्वविद्यालय की विद्वत परिषद एवम कार्य परिषद की सदस्य भी थी। उन्होंने कई राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय सेमिनार में जैसे कि पेसेफिक नेटवर्क कॉन्फ्रेंस, वर्कशॉप ऑन स्कूल डेवलपमेंट, एम.एच.आर.डी. दिल्ली में बी.वोक. विशेषज्ञ के रूप में, एन.ई.एस.सी., दिल्ली, में गेस्ट ऑफ ऑनर के रूप में, अलीगढ़ मुस्लिम यूनिवर्सिटी के एच.आर.डी. सेंटर द्वारा आयोजित नालंदा प्रोजेक्ट के विशेषज्ञ के रूप में भाग लिया था। इसके अतिरिक्त क्षेत्रीय अभिलेखागार और इलाहाबाद संग्रहालय के संयुक्त तत्वावधान में मूल ऐतिहासिक साक्ष्यों पर शोध के क्षेत्र में भी योगदान दिया था। अपने दीर्घकालीन कार्यकाल में उन्होंने कॉलेज का समग्र विकास किया तथा उनके योग्य नेतृत्व में कॉलेज तरक्की और उत्कर्ष की बुलंदियों तक पहुंचा। आप प्रयत्नों और योगदानों से कॉलेज गौरवावित होता रहा क्योंकि आपका समर्पित और दूरदर्शी दृष्टिकोण था जिससे कॉलेज ने असंख्य मील के पथर प्राप्त किए।

डॉ. रेहाना तारिक ने हमेशा कॉलेज की उन्नति के लिए बहुत मेहनत के साथ कार्य किया। कॉलेज को सम्मानपूर्ण स्थान दिलाने, कॉलेज के एनरोलमेंट को बढ़ाने के लिए, शिक्षा की गुणवत्ता को बरकरार रखने के लिए और गुणवत्तापूर्ण शैक्षणिक वातावरण तैयार करने में सतत प्रयास किए ताकि छात्रों के व्यक्तित्व का सर्वोत्तम विकास हो सके। असंभव काम को भी संभव बनाया। वास्तव में वह बहुमुखी प्रतिभा की धनी थी।

‘तुंदिए बाद-ए-मुखालिफ से न घबरा तू ऐ औकाब,

ये तो चलती हैं तुझे ऊंचा उड़ाने के लिए’

अत्यंत समर्पित और कठोर प्रशासिका होने के साथ साथ सहिष्णु, सरल और उदार भी थी। समाज के गरीब तबके से ताल्लुक रखने वाली छात्राओं के प्रति बहुत फिक्रमंद रहती थीं हमेशा उनकी मदद करती, उनके प्रति उनका व्यवहार भी हमेशा सहानुभूतिपूर्ण रहता था। इसके अलावा वह एक सृजनात्मक व्यक्तित्व रखती थी। उनकी रुचि साहित्य, संगीत, फैशन, कढ़ाई और पेंटिंग आदि में थी। वह हास्य एवम विनोद प्रिय भी थी।

डॉ. रेहाना तारिक एक कुशल प्रशासिका थी। वह अपने टीचिंग और नॉन टीचिंग स्टाफ सबको भलीभांति जानती थी। सबकी योग्यता को पहचानती थी उसी के अनुसार कार्य और उत्तरदायित्व देती थीं। जिम्मेदारी देने के बाद वह काम को पूरी ईमानदारी और निष्ठा से पूर्ण करने में विश्वास करती थी। उसके बाद कोई बहाना या माफ़ी नहीं स्वीकार किया जाता था। उन्होंने ने अपने कर्मठ और ऊर्जावान व्यक्तित्व द्वारा अल्पसंख्यक वर्ग की छात्राओं के लिए अनेक मार्ग प्रशस्त किए ताकि गरीब तबके की छात्राएं स्वावलंबी बन सकें क्योंकि उनका विश्वास था कि महिला सशक्तिकरण के लिए आर्थिक स्वतंत्रता सबसे अधिक आवश्यक है इसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए उन्होंने कॉलेज में वोकेशनल कोर्सेज शुरू किए। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग की 8वीं योजना से लेकर 12वीं योजना तक कॉलेज को व्यवसाय परक विषयों और कौशल विकास से जोड़ने के लिए निरंतर प्रयास किया। 8वीं योजना में अल्पसंख्यक वर्ग की छात्राओं के लिए माइनोरिटी कोचिंग सेंटर खोला। यूजीसी की 9वीं योजना में ऑफिस मैनेजमेंट एवम सेक्रेटेरियल प्रैक्टिस और कंप्यूटर एप्लीकेशन इन सोशल साइंस बी.ए में विषय के रूप में शुरू करवाया। 10वीं योजना के अंतर्गत एड-आन वोकेशनल डिप्लोमा कोर्सेज प्रारंभ करवाए। 11वीं योजना में सेंटर फॉर वूमन स्टडीज स्थापित किया ताकि छात्राएं सशक्त बन सकें और अपने अधिकारों से परिचित हो सकें। 12वीं योजना में बी.वोक डिग्री प्रोग्राम जर्नलिज्म एंड मास कम्युनिकेशन तथा फैशन डिजाइन एंड एंब्रॉयडरी यूजीसी द्वारा अनुमोदित और स्वीकृत हुए और स्नातक कोर्स के रूप में प्रारंभ कराए।

उन्होंने यूजीसी की 'अर्न व्हाइल लर्न स्कीम' के तहत 'क्रिएटिव फैशन सेंटर' वर्ष 2011 में स्थापित किया ताकि हुनरमंद छात्राएं ड्रापिंग, कटिंग, सिलाई एवम कढ़ाई कर सकें और अपने काम के द्वारा कुछ पैसा कमा सकें। उन्होंने मुझे सेंटर चलाने का एक अवसर दिया जिसके लिए मैं उनकी शुक्रगुजा रहूं। सेंटर पर जो छात्राएं काम करती हैं वे रेडी-टू-वियर और डिजाइनर दोनों तरह के गारमेंट तैयार करने में सक्षम हैं इसीलिए क्रिएटिव फैशन सेंटर की छात्राओं से उन्होंने वर्ष 2012, 2013 और 2015 में प्रदर्शनी आयोजित करवाई। प्रदर्शनी की तैयारी के दौरान बहुत सहयोग करती थी बहुत लंबे समय तक रुकी रहती थी और हमेशा छात्राओं को इमोवेटिव डिजाइन और रचनात्मक कार्यों के लिए प्रोत्साहित करती थी। छात्राओं से कहती थी कि बेहतरीन सर्विस, उचित मूल्य और सिलाई की गुणवत्ता पर विशेष ध्यान दो। उनका विश्वास था कि क्रिएटिव फैशन सेंटर 'अर्न व्हाइललर्न' की दिशा में एक सुदृढ़ प्रयास है और इस प्रभावी टूल से गरीब तबके में एक सकारात्मक परिवर्तन आएगा। वर्ष 2013 में उन्होंने तीन महीने का सर्टिफिकेट कोर्स 'कटिंग एंड स्टिचिंग' भी शुरू किया ताकि अप्रशिक्षित छात्राएं प्रशिक्षित हो सकें और अपने हुनर की पूरी क्षमता के साथ आगे बढ़ सकें।

डॉ. रेहाना तारिक फैशन डिजाइन की उत्कृष्ट स्किल की मालिक थी। इसी कारण उन्होंने छात्राओं के हुनर को, उनकी दक्षता को बढ़ाने के लिए, उसे प्रोफेशनल दृष्टिकोण देने के लिए और उन्हें इंडस्ट्री फिट बनाने के लिए बी.वोक. डिग्री प्रोग्राम को शुरू किया था। अप्रैल 2019 में बी.वोक. की छात्राओं ने उनके निर्देशन में प्रदर्शनी आयोजित की। उनका कहना था कि ये प्रदर्शनी छात्राओं के लिए जरूर फायदेमंद होगी और उसी वर्ष जुलाई 2019 में यूजीसी ने एम.वोक. पोस्टग्रेजुएट प्रोग्राम स्वीकृत किया। इंडस्ट्री की चुनौती और जरूरतों का जवाब देने के लिए सटीक एवमतेज काम के लिए कैंड लैब को बनाया। वर्ष 2020 में पुनः उन्होंने बी.वोक. और एम.वोक. दोनों कोर्सेज की छात्राओं ने उनके निर्देशन में प्रदर्शनी लगाई और इसके बाद यूजीसी ने वर्ष 2020 में छः महीने का सर्टिफिकेट कोर्स कंप्यूटर ऐडेड डिजाइन में स्वीकृत किया। अपने अनुभव और करिश्माई व्यक्तित्व से उन्होंने फैशन डिजाइन विभाग की फैकल्टी और छात्राओं के दिलों में अपनी अमिट छाप छोड़ी है। विभाग में जब वह आती उनकी उपस्थिति से ऊर्जा, उत्साह और जोश जागृत हो जाता था। आपको सुनना हमेशा स्वयं को समृद्ध और समृद्धतर करना होता था। आपने हमें असफलता को पार करना सिखाया और संघर्ष में प्रयास करना सिखाया। लोग उनकी बुद्धिमत्ता और सत्यनिष्ठा के बारे में तो जानते ही थे, लेकिन वे ये नहीं जानते थे कि वह कितना प्यार करने और कभी हार न मानने में सक्षम थी। ये फैशन डिजाइन विभाग की अपूर्णीय क्षति है। खुदा के निर्णय के आगे आज बेबस हूं। निःशब्द हूं। मुझे अब भी यकीन नहीं होता कि वह हमारे बीच नहीं रही हैं। आपने अपनी पूरी जिंदगी हमारे लिए समर्पित किया और हम लोगों को अब ये कड़वी सच्चाई स्वीकार करनी है कि आप हमारे बीच अब नहीं हैं पर आपका उत्साह, जोश और धुन जो काम करने के प्रति विद्यमान था वह हमेशा हमें प्रेरणा देता रहेगा और यह हमारे लिए एक विरासत है क्योंकि इसको हमसे कोई भी नहीं ले सकता जो आप अपने पीछे छोड़ कर गई हैं। उनके ध्येय और कार्य को पूर्ण सिद्धि तक पहुंचने का कर्तव्य अभी शेष है उन कर्तव्य पथ पर निरंतर आगे बढ़ते रहने का धैर्य और उनकी स्मृति हमें प्रदान करती रहेंगी। अंत में मैं अपना संदेश इन पंक्तियों से समाप्त करती हूँ -

**'दयारे इश्क में अपना मकाम पैदा कर
नया जमाना नई सुबह-ओ-शाम पैदा कर।'**

خراج عقیدت

(محترمہ پروفیسر ریحانہ طارق، سابق پرنسپل، حمید یہ گرلز گری کالج، پریاگ راج)

ماہنامہ

ایسوی ایسٹ پروفیسر شعبہ اردو

نوڈل آفسر بی۔ واک۔

حمید یہ گرلز گری کالج، پریاگ راج

مدت کے بعد ہوتے ہیں پیدا کہیں وہ لوگ
ملنے نہیں ہیں دہر سے جن کے نشان کبھی

۶ اکتوبر ۲۰۲۱ء کدہ حمید یہ گرلز گری کالج کے لیے اندوہ ناک سانحہ لے کر آیا۔ کالج کی مشفق، پُر غلوں اور ہمد تن سرگرم عمل سابق پرنسپل اور ممبر مینیجنگ کمیٹی ڈاکٹر ریحانہ طارق صاحبہ نے طویل علالت کے بعد وائی اہل کو لبیک کہا۔ انا للہ وانا الیہ راجعون۔ مرحومہ ڈاکٹر ریحانہ طارق صاحبہ جو کالج کی محض سربراہ نہیں تھیں بلکہ کالج کی روح رواں اور ہر اعزیز ایک منفرد اور بہترین و مخلص انسان تھیں جملہ ممبران کالج ان کے کنبہ کی طرح تھے وہ ہر پریشانی کے وقت ایک درد مند دل کے ساتھ ہم سب کے آنسوں بھی پوچھتیں تھیں اور ہمارے حقوق کی حصول یابی کے لیے ہمیشہ ساتھ کھڑی ہوتی تھیں لیکن یہی درد مند دل اور ہمدردانہ رویہ کی حامل شخصیت فرض ادائیگی اور فرض شناسی کے لیے خود بھی مستعد اور سرگرم ہوتی تھیں اور ہم بھی کو سرگرمی و جوش سے بھر دیتی تھیں ان پر اقبال کا یہ مصرع صادق آتا ہے۔

ع گرم دم چہ تو نرم دم گفتگو

ان کی حوصلہ افزائیوں نے طالبات کی ہی نہیں اساتذہ کی شخصیت سازی اور علمی لیاقت کو فروغ دینے میں نمایاں کردار ادا کیا نیز اساتذہ کے ساتھ ساتھ کالج کو بھی علمی بلندیوں سے روشناس کرایا جس کے لیے کالج ہمیشہ ان کے مرہون احسان رہے گا۔
تدریسی اور انتظامی کارکردگی سے بھی بالاتر ان کی ایک اور پہچان تھی انسان دوستی کی۔ ضرورت مندوں کے ساتھ ہمدردی کرنا اور ان کی مدد کرنا ان کی روزمرہ کی مصروفیات کا حصہ تھے اور وہ داسے، درے، سخنے اور قدے نہایت خاموشی سے خدمت خلق کے فرائض انجام دیتی رہتی تھیں اور کسی ستائش کی تمنا بھی نہ رکھتی تھیں۔ ان کی یہ خلقی صفت انہیں امتیازی رتبہ کا حامل بنا دیتی ہے۔ بقول میر۔

مت کہل ہمیں جانو پھرتا ہے فلک برسوں
تب خاک کے پردے سے انسان نکلتے ہیں

یہ تو ان کی شخصیت کا محض ایک دھندلا سا خاکہ ہے ان کی انتظامی صلاحیتوں نے کالج کو بے پناہ علمی وقار اور بلندی عطا کی۔ آپ نے ۱۹۷۸ء میں بطور کلچرل ایجوکیشن، حمید یہ گریڈ و گری کالج میں اپنی خدمات شروع کیں اور ۱۹۹۱ء سے بطور پرنسپل کالج کی سرپرستی و نشو و نما کرتے ہوئے کالج کو علم کی بلندیوں سے روشناس کرایا۔ کالج کا یو۔ جی۔ سی۔ سے رابطہ قائم کر مقابلاتی امتحانات کی تیاری کے لیے مائینارٹی کو چنگ کی شروعات کی۔ بی۔ اے۔ میں دو نئے مضامین 'پینٹنگ اور اینشینیٹ ہسٹری' کی یونیورسٹی سے منظوری لی اور یو۔ جی۔ سی۔ کے IX Plan میں دو ووکیٹل مضامین کا اضافہ کیا۔ ۱۹۹۸ء سے آفس منیجمنٹ اینڈ سیکرٹریٹل پر یکمتر اور بے شمار مشقوں کے بعد ۲۰۰۵ء سے 'کمپیوٹر اپلیکیشن ان سوشل سائنسز' ملا۔ X Plan میں کالج کو ڈیپلوما ان اردو جرنلزم اینڈ ماس کمیونیکیشن، 'فیشن ڈیزائن اینڈ ایمر اینڈری'، 'ٹرانسلیشن پروفیشنل اینی ان عربک' چلائے۔ ۲۰۰۰ء میں بی۔ کام۔ لاکر فیکلٹی آف کامرس کی ابتدا کی۔ یو۔ جی۔ سی۔ کے XI Plan میں 'سینئر فار ویمین اسٹڈیز' کو کالج کی ترقی کے لیے قائم کیا اور اسکی کارکردگی کو عورتوں کی صحت کی محافظت اور قانونی حقوق کی بیداری پر مرکوز کیا۔ XII Plan میں لڑکیوں کو ہنرمند اور خود کفیل بنانے کے لیے بی۔ ووک۔ جرنلزم اینڈ ماس کمیونیکیشن اور بی۔ ووک۔ فیشن ڈیزائن اینڈ ایمر اینڈری کو سرزلائیں۔ مرحومہ بہت علم نواز شخصیت کی مالک تھیں اور اپنی انتظامی مصروفیات کے ساتھ ہمیشہ علمی کام سرانجام دیتی رہیں۔ آپ نے کالج کے تمام شعبہ جات میں کئی قومی اور بین الاقوامی سیمینار منعقد کرائے۔ آپ الہ آباد یونیورسٹی کی اکریکیوٹیو کونسل اور اکریڈٹڈ کونسل کی بھی ممبر رہیں اور نہایت فرض شناس طریقے سے اپنی ذمہ داریاں نبھاتے ہوئے ۲۰۱۶ء میں عہدہ پرنسپل سے سبکدوش ہو کر ستمبر ۲۰۲۱ء تک بطور رکن انتظامیہ اور اعزازی ڈائریکٹر بی۔ ووک۔ و ایم۔ ووک۔ کالج کی فلاح و بہبود کے لیے کارہائے نمایاں انجام دیتی رہیں۔ ان کا ایک بڑا کارنامہ قرآن کریم کا اردو ترجمہ ہے جسے ترتیب دے کر انہوں نے بہت تحقیق کے ساتھ اشاعت پذیر کرایا جو بہت مقبول ہوا۔ ان کی رحلت سے کئی حمید یہ کونا قابل تعافی نقصان ہوا ہے، جس کے لیے تمام ممبران بے حد مغموم و افسردہ ہیں۔ اللہ انہیں اپنی جوار رحمت میں جگہ دے اور جنت الفردوس میں بلند مقام دے نیز جملہ اراکین خانہ کو صبر جمیل عطا کرے۔ آمین۔

جنہیں اب گردش افلاک پیدا کر نہیں سکتی
کچھ ایسی ہستیاں بھی دفن ہیں گور غریباں میں

خراج عقیدت

برائے عزیز ترین استاد مرحوم ڈاکٹر ریحانہ طارق سابق پرنسپل، حمید یہ گرلز ڈگری کالج، الہ آباد

تاریخ: ۱۷ اکتوبر ۲۰۲۱ء

ڈاکٹر زریں بیگم زکریا

ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو

حمید یہ گرلز ڈگری کالج، پریاگ راج

دل کو وفور غم سے وہ ویران کر گئیں

ہم سب کو اپنی موت سے حیران کر گئیں

وہ آفتاب علم تھیں پھیلا رہی تھیں نور

ہو کر غروب نور کا فقدان کر گئیں

بہو نہ پایا اس چمن کو یوں بام عروج پر

جو بھی تھیں مشکلیں سبھی آسان کر گئیں

بن کر چراغ راہ جو کرتی تھیں روشنی

بزم حمیدیہ کو وہ سنسان کر گئیں

بخشا انھوں نے علم ہنر بھی عطا کئے

ہم سب پہ بے شمار وہ احسان کر گئیں

بن کر ہمیشہ محسن انسانیت رہیں

جاتے ہوئے بھی کام بصد شان کر گئیں

تعلیم دین و دنیا میں فرق اب رو کے خود
وہ سب کی راہ علم کا سامان کر گئیں

ان سے ہماری بزم بہاراں تھی صبح و شام
نذر اجل سے بزم وہ وہی ان کر گئیں

اوصاف حامدہ کی نمونہ رہے نظر
ہم سب کو بھی اس عہد کا بیان کر گئیں

تا عمر ہم بھلا نہ سکیں گے انھیں کبھی
خوشیاں ہماری ذات کی دامن کر گئیں

یا رب تو ان کو جنت الفردوس کر عطا
راہ خدا میں مال جو قربان کر گئیں

اخلاص اور پاس وفا کی مثال بن
روز جزا کے اپنے وہ سامان کر گئیں

میں پیش کیا خراج عقیدت کروں انھیں
زرتیں کو خود ہی لعل و گہر دان کر گئیں

.....X.....

HEARTFELT TRIBUTE

Dr. Malka Mahar Nigar Siddiqui

Associate Professor

Department of Economics, HGDC

The tree of Hamidia Girls' Degree College lost one of its precious leaf with the sad demise of Dr. M.M. N. Siddiqui on 27.04.2021. She served the institution from 1975 to 2015 as the Centre Superintendant of Annual Examination, UoA, Member Proctorial Board, HGDC, Liaison Officer, NSS. she guided the students with sincerity and worked for the development of the College. She was a pillar of the NSS-wing of the College. Her dedication, compassion and qualities of head and heart will always be remembered by the Hamidia Family.

Dr. Rehana Parveen Siddiqui

Associate Professor

Department of Hindi, HGDC

A star from the horizon of Hamidia Girls' Degree College has sunk. Dr. Rehana Parveen Siddiqui, Associate Professor, Department of Hindi breathed her last on 29.03.2020. She joined the institution as a lecturer in 1998 and served the College with dedication. She fulfilled various administrative responsibilities as Member, Proctorial Board, Centre Superintendant, Annual Examination and NSS Programme Officer with utmost sincerity. She was also the Editor of the Hindi Section of KAVISH, College magazine. May her soul rest in peace.

Milestones Covered by the
CENTRE FOR WOMEN'S STUDIES
A REPORT (2019-20 & 2020-21)

Dr. Sabiha Azmi
Director, CWS

Dr. Erum Farid Usmani
Asst. Director, CWS

The Centre for Women's Studies sanctioned by the UGC in 2009 has always strived to further the battle of the rights of women. In this connection an educative workshop on "Know your Rights", 8th August, 2019 was organized by IQAC and Centre for Women's Studies of the College. Lecture was delivered by the Guest of Honour, Ms. Richa Chadhdha, public speaker Trainer from Josh Talks, New Delhi. She made the students aware of the rights of women especially rights that uphold the safety of women in public and private space. She enlightened the students about CEDAW & DEDAW. She also shed light on the POSCO Act 2012 (Protection of Children from Sexual Offences). She highlighted different aspects of women empowerment, fundamentals rights, gender identity, sexual harassment, domestic violence, women property rights, women rights regarding police, right to privacy, cyber harassment, child offence, protection of identity, equality at home etc. She finally asked the student to take pledge 'To Be Equality Warriors'. Mr. Shashwat, Chief Guest of the programme encouraged the student to be confident in taking independent decisions. He provided information regarding career counseling focusing on employability.

Under UGC's POSHANMAAH ABHIYAAN a students' Health Counseling programme and lecture on *Women's Health & Balanced Diet*, 30th September, 2019 was organized by the Centre for Women's Studies. Dr. Anjum Ahmad, Sr. Consultant, Zila Mahila Chikitsalaya, Prayagraj was the main speaker. Healthy eating and a balanced diet is a cornerstone of women's health and lecture was extremely successful as the students were quite enthusiastic regarding balanced diet and fit body. Dr. Anjum started her speech by elaborating the definition of nutrition and importance of balanced diet for women and girls. She also made us aware about the diet required in different phases of growth by girls and women. The information was very relevant as she informed about the importance and requirements of various vitamins and minerals including iron, folic acid and water-soluble vitamins. She said that one can avail many different useful health schemes announced by the government like Ayushman Yojna launched in 2018 provides health coverage of almost 5 lakh rupees to the people of both categories BPL & APL.

To commemorate International Women's Day celebrations a felicitation programme was organized on the eve of 7th March, 2020. On this occasion **Dr. Anjum Ahmad, Sr. Consultant, District Women's Hospital, Prayagraj** was felicitated with the *Lifetime Achievement Award*.

Seated on dias I. to R -

Dr. Anjum Ahmad

Sr. Consultant, District Women's Hospital, Prayagraj

Prof. Shabnam Hameed

HoD, Urdu, UoA,

Mrs. Tazeen Ahsanulla

Manager, HGDC

&

Dr. Yusuf Nafees

Principal, HGDC

Since the Centre has adopted Improving Women's Health as one of its key area of action and has established a Health Centre at the College it was in the fitness of things that the panelists decided to honour Dr. Anjum Ahmad. She is passionate and zestful towards her profession and follows medical ethics with honesty and complete sincerity. She has offered her dedicated services to the Health Centre established by UGC sponsored Centre for Women's studies at the college from 2010 till date. During this decade she has undertaken 67 health check-up sessions at the CWS, Health Centre and examined approximately 1300 students. Besides this she also supervised a minor research project on *Health Problems Among Young Unmarried Girls: Prevention And Management*. Dr. Anjum Ahmad maintains a positive approach towards the students and has regularly counseled them on health and hygiene. Speaking as the Chief Guest she said that students should identify and develop their potentiality. She also stressed that gender discrimination can be removed through development of proper attitude in the family. She motivated the students to achieve their aims and objectives.

At the felicitation programme Prof. Shabnam Hameed, Head, Dept. of Urdu, University of Allahabad was the Guest of Honour. She gave historical perspectives of women empowerment while delivering her speech in a humorous manner she said we should change our thinking and develop self confidence. She encouraged the students to opt for Civil Services.

Dr. Sarvajeet Mukherjee, Assistant Director, CWS, University of Allahabad also spoke on this occasion. He gave reference of Rashid Jahan, a pioneering doctor, literary figure and writer, engrossed in social issues. He discussed her literary work '*Angare*' and said that we should be like a burning coal which can be used for various purposes in different situations. We should be dynamic and active in every field so that we can take initiative for the progress of the society. He explained that this day marks a call to take action for acceleration of gender parity. He also distributed certificates to the winners of poster making competition held in Poshan Mah.

Felicitation programme organised on the eve of 7th March 2020 in progress
Snapshot of guests and students attending the programme

Presidential Address was delivered by Mrs. Tazeen Ahsanulla, Manager of the College. She congratulated Dr. Anjum Ahmad for the felicitation. Congratulating the CWS of the College, she said that Centre should organize such type activities which promote women empowerment. She encouraged the students to excel in their field with sincerity, dedication, and efficiency.

Earlier, Welcome Address was delivered by Dr. Yusufa Nafees, Principal of the College. Describing the personality of Dr. Anjum Ahmad she said that Dr. Anjum Ahmad is a unique combination of humanity and excellence in her field. She said that the foundation of this college was laid with the objective of women empowerment and efforts are continuously made in this direction.

The programme was conducted by Dr. Sabiha Azmi, Director, CWS, HGDC. She introduced the theme of International Women's Day 2020, 'Each for Equal'. She said that International Women's Day is a global day celebrating the social, economic, cultural and political achievement of women. She said that we should unite for the rights of women and take initiative for gender parity. She highlighted that in order to fulfill this dream Centre for Women Studies of the College is continuously working in the field of health and legal rights of women.

Vote of thanks was proposed by Dr. Erum Farid Usmani, Assistant Director, CWS, HGDC. Mrs. Zareena Begum, Associate Professor, Dept. of Urdu, HGDC presented a self-composed Nazm regarding Women Empowerment. Few couplets from her nazm -

Bankar Woh Faulad Garam Waar Karegi

Jisne Bhi Kiya Zulm Palatwaar Karegi

It was a student centric programme Ms. Nikhat Parveen, M.A. (English) expressed her views on women empowerment. Other dignitaries who attended the programme were Mrs. Naima, Mrs. Talat Iqbal, Mrs. Nikhat Tahseen from Hamidia Inter College, Prayagraj.

The session 2020-21 faced unprecedented circumstances due to the spread of Pandemic COVID-19. We witnessed a paradigm shift from offline to online mode of action. In this online frame, the first step which the Centre took was to spread awareness about COVID-19. Under the able guidance of Dr. Anjum Ahmad, Senior Consultant, Zila Mahila Chikitsalaya, Prayagraj and Consultant Doctor, CWS, HGDC a public notification was prepared "Safety Measures for COVID-19". It was uploaded on College website on 27.04.2020. An online quiz was also organized by Centre for Women's Studies of the College on Health & Well Being during COVID-19, 10th - 11th June, 2020.

CWS organized one-day webinar on *Health and Well Being during COVID-19* on 10th June, 2020. 85 participants attended the programme. The Chief Speaker was Dr. Neetu Mishra, Dept. of Home Science, UoA.

**Centre for Women's Studies
Hamidia Girls' Degree College Prayagraj**

**Constituent Minority PG College, University of Allahabad
In collaboration with Department of Painting
Faculty of Fine Arts
Jamia Millia Islamia, New Delhi
Organises Online poetic event
On 22 June 2020 at 5pm**

Dr. Anjum Ahmad
Prof & Head,
Department of Urdu
Jamia Millia Islamia,
New Delhi

Prof. Sunita Singh
Professor, School of Gender and
Development Studies,
GGS Indraprastha, New Delhi & An
international Poet

Prof. Pooja Sharma
Department of History
Jamia Millia Islamia,
New Delhi

Dr. Pooja Singh
Associate Professor, English Dept.,
Centre for Women's Studies,
Jamia Millia Islamia, New Delhi

Rudra Singh
Poet, Lucknow

Dr. Sunita Singh
Assistant Professor,
GAT, UP

Dr. Sujata
Assistant Professor,
Shyama College,
University of Delhi

Anjali Singh
Research Assistant,
English Dept.,
Centre for Women's Studies,
Jamia Millia Islamia,
New Delhi

Dr. Sunita Singh
Associate Professor,
English Dept.,
Jamia Millia Islamia,
New Delhi

Mrs. Sunita Singh
Associate Professor,
Department of Urdu,
JNU

Organisers

Dr. Shashi Kant
Assistant Professor, Department of
Painting, Faculty of Fine Arts,
Program Coordinator
JNU

Dr. Esha Farhat
Assistant Professor, HOD,
& Program Coordinator
JNU

Dr. Sunita Singh
Director, Centre for Women's Studies,
HOD,
& Program Co-Coordinator
JNU

Dr. Yasmin Malik
Professor,
HOD,
JNU

The Centre jointly organized a poetry recitation webinar on 'Feminist Thought' on 22nd June, 2020 in collaboration with Department of Painting, Faculty of Fine Arts, Jamia Millia Islamia, New Delhi. Eleven women poetess recited poems in Urdu & English in this online program. It was attended by about 100 guests, students and faculty members.

Followed by global lockdown COVID-19 Pandemic has ushered the world in the worst ever peace time socio-economic crisis. Women all over the world are the worst victim of the crisis facing sociological, psychological, economic and emotional stress. Cases of domestic violence are on the rise, migrant women in our country were faced to walk long distances. Food crisis has added to the woes of women who are the major care givers to the family & society at large.

This encouraged the organizers to see this emotional loss from a gender perspective and give a healing touch to all women through this program. Dr. Shah Abul Faiz, Dept. of Painting, Faculty of Fine Arts, JMI coordinated the program. Prof. Shahzad Anjum, HoD, Urdu, JMI presided over the session. Prof. Nuzhat Kazmi, Dean, Faculty of Fine Arts, JMI gave a brief account of the Fine Art Faculty about its courses and history.

Mrs. Tazeen Ahsanulla, Manager, HGDC addressed the meet. She congratulated the organizers and wished success to the program. She also recalled the association of Hamidia Group of Institutions with Jamia Millia. She said that the College started as Hamidia Primary School founded in 1932 by Begum Khurshid Khwaja, wife of Khwaja Abdul Majeed, one of the co-founder of Jamia Millia Islamia, New Delhi.

Department of Sociology & Centre for Women's Studies,

Hamidia Girls' Degree College Prayagraj

Constituent Minority PG College, University of Allahabad

**Cordially Invite You For
National Webinar On Stress Management During COVID-19**

27 June 2020 at 3:00pm

Prof. Savita Singh
Professor, School of Gender
and Development Studies
IGNOU, New Delhi & An
International Poet

Dr. Firdous Azmat Siddiqui
Associate Professor, Sarojini Naidu
Centre for Women's Studies,
Jamia Millia Islamia, New Delhi

Prof. Asha Shukla
Vice Chancellor
Dr B.R. Ambedkar
University Indore
MP

Dr. Vinita Shukla
Assistant Professor,
RCWS,
Savitri Women's University
Mumbai
Maharashtra

Rahul Kapoor
Social Worker
New Delhi

Organised by

Dr. Yasufa Nafees
Principal
HGDC

Dr. Sabiha Azmi
Director Centre for Women's Studies,
HGDC

Dr. Erum Farid Usmani
Convener
Department of Sociology
& Assistant Director
Centre for Women's Studies,
HGDC

Mrs. Shamoon Fatima
Assistant Professor
Department of Sociology
HGDC

Prof. Savita Singh, School of Gender & Development Studies, IGNOU, New Delhi, a renowned feminist poetess and fiction writer recited four poems - *Is Jungle Mein*, *Sunder Baaten*, *Sarahi ka Sunder Badan* & *Jab Montreal Mera Shahar Tha*. Acclaimed poet and academician Prof. Farhat Nasreen, Dept. of History, JMI, New Delhi recited four poems. Dr. Firdous Azmat Siddiqui, Asso. Prof. Sarojini Naidu Centre for Women's Studies, JMI, New Delhi recited two poems - *Haram* & *Main Ek Aam Ladki Hun*. Ms. Aparna Dixit, Research Assistant, Sarojini Naidu Centre for Women's Studies, JMI, New Delhi beautifully captured significance of pocket through her poem 'Jeb'.

This was followed by the recitation of *The Spring of 2020*, a poem in English by Dr. Sabiha Azmi, Asso. Prof. Dept. of English & Director, CWS, HGDC, Prayagraj. Through her poem she critiqued the challenges faced by the world today. She also presented the helplessness and distress of women during the present pandemic on account of rising cases of domestic violence and exploitation. Critical moments like the present Pandemic, juxtaposes humans to the crudity of emotions. Through her poem she analyzed the discriminatory behavior adopted by the people - the scars of racism, fanaticism and placed them face to face with the callous indifference, and the chill of human sentiments.

Thereafter poems were presented by Ms. Sushma Singh, Assistant Commissioner, GST, U.P. Dr. Sujata, Asst. Prof., Shyam Lal College, University of Delhi & Dr. Nabila. It was followed by Ghazal performance by Mrs. Zarina Begum, Asso. Prof., Dept. of Urdu, HGDC. Through her ghazal she emphasized that in today's modern world we have compromised on our morals and principles. She also presented her Nazm, *Lockdown* which express the difficulties of lockdown.

Ms. Rubina Ayaz, a poetess, Lucknow also presented her poem. Program ended with a valedictory remarks of Dr. Yusuf Nafees, Principal, HGDC & Dr. Sabiha Azmi, Director, CWS. Vote of thanks was presented by Dr. Erum Farid, Usmani, Program Coordinator & Asstt. Director, CWS, HGDC, Prayagraj.

CWS organized another Webinar on *Stress Management During COVID-19*, 27th June, 2020. Prof. Aasha Shukla, Vice Chancellor, Dr. B. R. Ambedkar University of Social Sciences, Indore, M. P. was the Chief Guest of the webinar. She said that we are unprepared for this calamity but we have to manage it. Women's Studies which is better represented as Gender Studies should take the gender perspectives and find the reasons of stress. She emphasized on the fact that during COVID-19 we have to change the challenges into opportunities. She said good stress motivates and forces us to face these challenges and turn them into opportunities. Clarifying her point she said that women are facing lot of pressure. They are anxiety ridden and hence we have to alleviate their Mental Health. She said in these difficult moments we should form a chain system - through whatsapp, twitter etc. and inform the public with love and care. The good aspect of Corona is that it is not discriminatory. She stressed that students

should spread information and awareness in rural areas with IT facility. She emphasized that institutions should address Institutional Social Responsibility and spread awareness about Corona. We cannot understand the tension because we are not clear about its nature. Ignorance and illiteracy should be fought and the academic world, especially Women's Studies should manage this scenario in homes and offices. The responsibility of women has increased during Corona and thus we have to become gender sensitive.

Prof. Savita Singh, Director, School of Gender and Development Studies, IGNOU, New Delhi was the Guest of Honour. Commenting about COVID-19 she said it is a situation not a virus that has become operational. We are faced with very distressing circumstances. We have

to understand that patriarchy has added to the problem and the vulnerability of women has increased. We should focus on the suffering of women and appreciate their attempts to survive. She said that it is extremely disheartening that women are deprived of sense of luxury and entertainment. Many a times they have no food on their plates. So women should be allowed to express. We cannot be neglectful towards women's capacities and capabilities. We must learn to respect the dignity of human body. She impressed on the fact that we have to learn lessons and rectify our ways.

Dr. Firdous Azmat Siddiqui, Asso. Prof., Sarojini Naidu Centre for Women's Studies, JMI, New Delhi was the Special Guest. She said we have to develop communication as a strategy and connect and counsel the students. In the pandemic scenario teachers must bear the responsibility to extend dialogue with students and ease them of their stress.

Dr. Vatsala Shukla, Asst. Prof., (RCWS) SNDT Women's University, Mumbai was the Special Guest of the webinar said we have to unlearn our stress and minimalise our tension. She talked about the feminization of stress and said that we have to engage in multilogue, develop positivity and prioritize our actions.

Mr. Rahul Kapoor, Research Scholar, JMI was the last speaker and spoke about good stress and bad stress. He said we must learn to meet deadlines, adopt skill based approach and learn to distinguish between fight and flight responses. He said we must address the grievances of students and regularly counsel them.

The programme ended with a participatory session in which three students asked questions - Ms. Sadiya Siddiqui, B.A.I S.S. Khanna Girls' Degree College, Prayagraj, Ms. Gulafshan Siddiqui, Alumni, HGDC, Prayagraj and Mr. Anwar Sadat. At the end vote of thanks was extended by Mrs. Sharmeen Fatima, Asstt. Prof. Dept. of Sociology, HGDC Prayagraj. Dr. Erum Farid Usmani, Convener, Dept. of Sociology & Director, CWS conducted the programme and Dr. Sabiha Azmi, Director, CWS presented a detailed REPORT of the programme.

Fashion Design & Embroidery
B.Voc. Degree Programme and
M.Voc. Post Graduate Degree Programme
(A REPORT)
OUR MISSION: SKILL DEVELOPMENT

Dr. Nasreen Begum

Coordinator

Fashion Design & Embroidery

As rightly said by our Hon'ble Prime Minister Shri Narendra Modi, "Our mission is Skill Development and there can be no development with a satiated system."

B.VOC. (Bachelor of Vocation) in Fashion Design & Embroidery, is a skill development - based higher education programme that incorporates specific job roles and their **NOEs** along with broad-based general education. The three- year program in fashion design aims to produce design professionals who can face the challenges of the fashion and garment industry. It also equips them with strong creative and technical skills related to the field of fashion design.

B.VOC. is running successfully in the college from the session 2015-16. Results of the students are commendable. Three batches of **B.VOC.** (2018, 2019 and 2020) have come out successfully and their achievements are: - One student Ms. Deepti Verma has cleared the National level test of NIFT and got admission in "Master of Fashion Management (MFM) in Shillong. Another student Mrs. Zainab Parvez has been placed in the "Seams for Dreams" organization in Bombay and another student Ms. Mariyam Suhail placed in "Reliance Trends" and another student Ms. Amna Kabeer started an online clothing store "Ethnic Closet". Nine students have taken admission in **M.VOC.** program of our college to upgrade and advance their quality of vocational education. Five students are running their boutique and some students have started their clothing business at home. Their vision is to do something creative in the field of Fashion. **M.VOC.** final year students have done a training program from NITRA (Northern India Textile Research Association) which is one of the prime textile research institutes in the country.

The Skill component of Fashion Design & Embroidery is aligned with the Qualification Pack (Course) of AMH-SSC, New Delhi. **B.VOC.** Courses (QP'S) of Fashion Design & Embroidery of 4th, 5th, 6th, and 7th NSQF level are Hand Embroiderer, Fashion Designer, Industrial Engineer Executive and Boutique Manager. General Education Component is conforming to the University norms. Internal Assessment is taken by the College and External Assessment is conducted by the AMHSSC, New Delhi, and the University of Allahabad.

UGC after screening the working of this department had upgraded this program and sanctioned **M.VOC. Post Graduate Programme** to this College for the session 2019- 20. It is a distinctive achievement of our college. **M.VOC.** classes are running from 2019. **M.VOC.** (Master of Vocation) is a two-year PG course. The curriculum of **M.VOC.** in Fashion Design and Embroidery is approved by the BOS of Home Science Department of the University of Allahabad and the Academic Council of the University of Allahabad.

After graduating from B.VOC, Degree students are ready for self-employment in the garment industry or even have to choice to become young entrepreneurs. After successfully completing M.VOC, which is a two-year Degree Program, they become eligible not only for the Assistant Professorship at Universities and Colleges but also at other Government & Non-Government institutions of Dressmaking, Textile & Apparel Designing and Fashion Designing.

Another characteristic feature of this department of Fashion Design is the establishment of CAD Lab, a small miniature form of garment industry/ workshop for training and internship to produce Industry-fit students which is the objective of MHRD and UGC both. University Grants Commission has approved six months program of **Advance Pattern Making (CAD)** in the year 2020. After this training more and more job opportunities would be available to the students. This program is also approved by the BOS of Home Science Department of the University of Allahabad.

left Dr. Yusuf Nafees, Principal, HGDC, Mrs. Tazeen Ahsanulla, Manager, HGDC, to Prof. Sangita Srivastava, Hon'ble Vice Chancellor, Allahabad State University (Chief Guest), right: Dr. Rehana Tariq, Hon. Director, B.Voc. & M.Voc.

CAD Lab is equipped with the latest CAD Software (Computer- Aided Design), Photo Digitizer with Camera, 7th Generation Computer System, 72" Industrial Plotter, End Cutter, Industrial Scissors, Iron Weight, Rolling Stand and Calibration Sheets, Pattern Table, Industrial machines etc. Where hundreds of apparels can be cut at a time from the Industrial Machines. CAD system was inaugurated by Prof. Sangita Srivastava, a distinguished personality of Fashion world and Hon'ble Vice- Chancellor of Allahabad State University (Prof. Rajendra Singh [Rajju Bhaiya] University) Prayagraj on 19th Feb 2020. Our courses had added another feather in its cap this year which provides the impetus in setting highest academic standards.

Prof. Sangita Srivastava, Hon'ble Vice Chancellor, Allahabad State University inaugurating CAD Lab

The COVID-19 crisis led India into an unprecedented Nation-wide lockdown in the months of March and April 2020. The effect of the pandemic is being felt across the country. The Indian Government has responded to this by providing several guidelines including restricting movement of people and social- distancing. UGC has also issued COVID-19 specific guidelines for Indian Higher Education Institutions (HEIs) resulting in Universities and Colleges temporarily closing, students being asked to go home and an effort being under taken to move classes online and faculty members being permitted the work from home. Therefore, even semester classes were taken online. Online content, online academic activities, and practical work through videos were provided to the students. B.Voc. II and IV semester and M.Voc. II semester students were promoted. Only B.Voc. final year exam was conducted. In this way, session 2019- 20 completed.

The next session 2020-21 started in August with e- learning, whereby teaching is undertaken on digital platforms. Prevention of spread of COVID-19 is a priority for one and all and several major steps adopted to prevent the pandemic condition arising due to COVID-19 and continuity in online teaching learning courses by providing study material. The use of e-Learning methodologies to avoid academic loss of our students. Odd semester examinations of B.Voc. IIIrd and Vth semester and M.Voc. IIIrd semester were held in the first week of April. The examinations were conducted in online mode.

As all of us are aware of the prevalent COVID-19 pandemic in the country and its current second wave which was quite fatal. COVID-19 cases raised everywhere, hence University and their constituent colleges were closed again. Online teaching of the Even semester of B.Voc. IInd, IVth and VIth semester and M.Voc. IInd and IVth semesters for the academic session 2020-21 commenced from June to cope up with the syllabus and loss of teaching days due to the pandemic and consequent lockdown. Adverse ravages of deadly pandemic affected the teaching and non-teaching staff and several fatalities occurred. It is advised that everyone should stay at home during this period and take utmost preventive measures vis-à-vis COVID-19.

Continued learning is more challenging when face-to-face interactions are limited therefore webinars spread as an educational tool. Department organized a National Level Poster Making competition on the topic "COVID-19 Awareness" on 6th August, 2020.

The objective of the poster competition is to make students adaptive to the online platform and to showcase creativity during the pandemic situation. The World Environment Day was observed on June 5th, 2021. It is a day when people all over the globe come together and stand in unison to take action towards the betterment of our environment. Students planted plants at their homes and posted pictures with a relevant slogan on the respective groups. Extracurricular activities offer all students the opportunity to excel. These activities proved to boost the morale of the students.

A National level Webinar was also organized on **SELF-RELIANT INDIA: BE VOCAL ABOUT LOCAL**, 8th August 2020.

Self-Reliant India: Be Vocal About Local

The eminent speakers of the webinar were Prof. Alka Goyal, Dean, College of Home Science, GB Pant University of Agriculture and Technology, Pantnagar, Uttarakhand. Dr. Neetu Mishra, HOD Home Science Department, University of Allahabad, Prayagraj and Dr. Mariyam Fatima, Assistant Professor, Department of Home Science, Aligarh Muslim University gave their valuable views on the topic of self-reliant India: Be Vocal About Local and addressed the importance of local manufacturing and supply chains. It is the need of the hour for the nation to come together to encourage local business and prepare products and spread all local platforms. We have to stress on the motto.

CREATIVE FASHION CENTRE

Dr. Nasreen Begum

Coordinator

'Earn while you Learn' is turning out to be a major draw for several college students who might have otherwise dropped out due to financial reasons. The initiative is having a three-pronged impact. On the one hand, students are earning some extra pocket money while on the other, they are getting work experience, polishing their skills and acquiring hands-on training. Nazra Bano, a student of M.VOC, final year said, "It is a bonus for students. Most of us are not from financially secure families and this extra income helps us support our education and at times our family too." It is true that students get practical work experience which would certainly prove to be beneficial when they graduate from college.

Creative Fashion Centre is the place where students earn while learn and design and stitching the best designer clothes for women. They have passionate to take on new challenges. To experience the stitching and designing of women's wear, Creative Fashion Centre is just the right place. We have a variety of the latest designs and styles of women's clothing. Whether it is a wedding, party, a festive occasion, formal meeting, job interview, college fresher's party or a social gathering. The dedicated students prepare the best women's apparels and other essential ladies wear that are a perfect fit for every occasion. Thus, if you are looking for women's clothing to be stitched or designed, look no further as Creative Fashion Centre is all set to fulfil this requirement in hard pandemic scenario.

Here students prepare designer apparels also like gota patti kurtis, lehenga sets, gharara sets, kurti sets, chikankari kurtis, anarkali kurtis, angrakha kurtis, layered kurtis and many others. In western wear, such as jumpsuits, skirts, dresses, tops and many others featuring the latest trends. Our centre is the perfect place to be as we have covered every single requirement. Whether you are looking for a specific silhouette, a specific sleeve type or a specific style or colour, we cover all the needs of customers. Our approach is mainly to keep the focus on our customer needs.

SEVEN DAYS PROGRAMME

4th -10th November, 2019

on

SAVE WATER

Dr. Aamna Farooqui

Department of Geography
HGDC

Dr. Shabnam Ara

Department of Geography
HGDC

Under the UGC, country wide JALSHAKTI ABHIYAAN, Hamidia Girls' Degree College took initiative regarding this campaign and the Department of Geography organised Seven days Program (04.11.2019 -10.11.2019). Students of other constituent college of University of Allahabad also participated. One day was kept for community awareness for conservation of water where the student distributed the pamphlet related to save water to the college teachers as well as in the neighbouring areas to create awareness. On the first day of the program there was inter-college poster making competition. On the second day of the programme, essay competition was organised. On the third day special lectures were scheduled where three speakers from three different institutes were invited to deliver lectures. The three invited speakers were Prof.A.R. Siddiqui, Department of Geography, University of Allahabad. Dr. M.N.Khan & Mr. H.K. Pandey The Chief Guest of the program was Dr.M.N Khan , Senior Hydrologist, CGWB , Prayagraj. H.K.Pandey, Civil Engineering Department MNNT, Prayaagraj. All the three speakers very well explained water pollution agencies, minimum use of water, its conservation. They also focused on shortage of water and management of this valuable natural resource . On the fourth day slogan competition was held. This was followed by Quiz Competition on next day. Then on sixth day outreach program and finally on the seventh day certificates were distributed to the participants.

*Education is the key to success,
Success is the key to achievement
Achievement is the key to hope
Hope is the key to happiness.
And happiness is the key to harmony.*

ROTARACT CLUB OF SHAFaq

A REPORT

Dr. Sabiha Azmi

Faculty Advisor, Rotaract

The Rotary Royals, Allahabad extended to the College the prestigious platform of Rotaract Club for students. The then President of Rotary Royals, Allahabad Mrs. Poonam Gulati, Mrs. Devpriya Mukherjee, then Secretary, Rotary Royals and Mrs. Shazia Farhan, then Community Project Director, Rotary Royals held a meeting and interacted with students on 10th February, 2020. The President of Rotary Royals, Mrs. Poonam Gulati addressed the students and encouraged the students to work for the welfare of the society and environment through Rotaract. She explained that Rotaract is the youth wing of Rotary International and holds regular activities for the welfare of different strata of society. She stressed that the youth should take initiative and work with full vigor to check environmental pollution at different levels. Mrs. Devpriya Mukharjee, Secretary, Rotary Royals, Allahabad encouraged the students to work for the upliftment of women in the society. Mrs. Shazia Farhan, Community Project Director, Rotary Royals, Allahabad stressed that Rotaract shall provide to the students a golden opportunity for personality development. Rotractors must work to improve the literacy rate among the women.

The Rotaract Club of Shafaq was initiated on 12th February, 2020. Ms. Urooz Hashmi, M.A. Sem. IV (History) was selected President and Ms. Anushka Kesarvani, B.A. III was selected Secretary. Rotary Royal very generously fulfilled a need of the girl students of the College. A Sanitary napkin vending machine has been installed at the College. In the session 2020-21 after the lockdown when physical meetings were arranged the Rotaract Club of Shafaq alongwith NSS organized free eye check-up camp for the students on 25th February, 2021. Rotarian, Mr. Muniraj Patel and his wife Mrs. Bela Raj, Rtn. facilitated the organization of the event in collaboration with Sharp Sight Hospital.

Dr. Manju Singh, Coordinator, NSS, UoA was also present. Sharp Sight team members, Mr. Saurabh Gupta, Mr. Anubhav Bhatt, Mr. Abhishek, Mr. Vishal Kumar & Mr. Parmanand Maurya checked the vision of 105 participants including students, faculty and other members of the neighbourhood.

The Chief Guest of the event Rtn. Mr. Muniraj Patel addressed the students and faculty. He appreciated the efforts of the Rotractors to organize Eye-check-up at a large scale on the 116th Birthday of Rotary International. He encouraged the students to engage in more such activities for the development of their personality traits and upliftment of society. He said that the youth has ample energy to bring social change. Rtn. Bela Raj motivated the students to help the society. Dr. Manju Singh, Coordinator, NSS, UoA and Special Guest of the function lauded the efforts of the NSS Wing of the College to facilitate the organization of the event. She also acknowledged the help extended by Rotary Royals to hold the Eye Check up Camp at the College. The Principal of the College, Dr. Yusuf Nafees welcomed the guests and expressed gratitude to the Rotary Royals, Allahabad and also to Rtn. Muniraj and Rtn. Bela Raj for the organization of the event. She highlighted the milestones covered by the College for the

development of the student community especially the young girls of the society.

Rotaractors attended the following webinars organized by Rotary Royals, Allahabad

- Webinar on *Skin, Eye and Organ Donation* on 13 March 2020 for rotaractors on occasion of **World Rotaract Week** from 8-13 March 2020.
- Webinar on *Rotaractors – Our Future Rotarians*, 18 January 2021.
- Distributed *Mask & Sanitizers to the Students* on 25 January 2021.
- Career Guidance Seminar on *Being Future Ready*, 29 January 2021.
- Organized *Free Eye Check-up Camp* in collaboration with **SHARP SIGHTS** on February 2021.
- Organized *We Raise Hands against Domestic Violence*, 25 February 2021.
- Organized *Share the Goodness in you with others! Join us to save Lives as Every D Matters*, 14 March 2021.
- Medanta Hospital, Lucknow in collaboration with Rotary Allahabad Royals organized *Back Pain & Role of Faulty Posture*, 24 March 2021. Lecture was delivered by Dr. Sweet Verma, Consultant, Spine Surgeon, Bone & Joints Institute
- Medanta Hospital, Lucknow organized *Headache During COVID-19* Lecture delivered by Dr. Ravi Shankar, Director, Neurosurgery, Institute of Neurosciences.
- Zoom Meeting on *COVID-19 How to Prevent And Control COVID-19 & Importance of Vaccination*, 16 May, 2021.
- **Inspire – Youth Conclave 2021** on *Positivity is Immunity*, 21 May 2021.

COVID-19 vaccination is of paramount importance. In this connection Rotary Royal Allahabad inaugurated COVID-19 helpdesk at the College on 1st July, 2021. The President Rotary Royals, Allahabad Mrs. Shazia Farhan was the Chief Guest. The pre Secretary Rtn. Mrs. Mahima Agarwal was also present. The Chief Guest, Mrs. Shazia Far addressed the faculty and students and stressed on of Safety Measures during the diffi COVID-19 time. The Guest of Honour, Rtn. Mrs. Mahima Agarwal also addressed gathering and stressed on the importance of vaccination. Two vaccination camps have b organized by Rotary Royals, Allahabad at the College in collaboration with NSS on 3rd Aug 2021 & 29th October, 2021. On these two occasions 257 people – including students, faculty neighbourhood community members were vaccinated.

On 12th September, 2021 Rotary Royals invited four Rotractors of the College to attend offline Literacy Seminar organized at United Auditorium, Naini. Ms. Mantasha Majeed, A Sem. II (English), Ms. Saba Parveen, M.A., Sem. II (Sociology), Ms. Hera Ahmad, B.A. II & Fatima Shabeeh, B.A. II attended the seminar. They presented a good feedback as they w enlightened by the event. They participate in different activities.

Rotary Royals, Allahabad has also extended scholarship to two students of professio course – Ms. Afreen Fatima, B.Voc. Sem. VI (Software Technology) & Ms. Samiya Kushw M.Voc. Sem. II (Fashion Design) to facilitate them to finish their course and make th 'industry fit.'

The Rotaractors, youth functionaries of Rotary International are enthusiastic to ext their services for upliftment of the society.

National Webinar
on
DIGITAL TRANSFORMATION IN
EDUCATIONAL INSTITUTIONS:
NECESSITY & TRENDS
A REPORT

Dr. Shama Rani
Associate Professor
Department of Education
HGDC

Mrs. Hena Farheen
Assistant Professor
Department of Education
HGDC

Department of Education, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj organized a National Webinar on *Digital Transformation in Educational Institutions: Necessity & Trends*, 08.07.2020 in collaboration with Digital Edu. IT Solutions Pvt. Ltd. Pune.

The **Chief Guest** of the Program, Prof. Dhananjay Yadav, Head, Dept. of Education, UoA, Prayagraj presented his views on the subject. He congratulated the Principal and organizers of the event. He brought to focus the remarks of PM, Modi that we have to make the nation self-reliant. In this connection it is necessary that we make our students and teachers self-reliant. This can happen only through technology. Hence we have to shift from pedagogy to technology and turn education into a learner-centric exercise. Commenting on the subject he said that in India we have to deal with heterogeneity of learners, as there are first generation learners, second generation learners, even some critical learners along with affluent and genius learners. To cater to such the needs of heterogeneous learners is quite an uphill task. Hence to address the problem of heterogeneity we move through **The Art of Learning**. Learner should be trained to become independent and techno-friendly. Prof. Dhananjay emphasized that in this entire process we have to co-join pedagogy with technology. It is a paradigm shift but this is the need of the hour to upgrade the learning curve. We must endorse techno platforms like e-pgpathshala, MOOCs & Swayam Prabha etc. To make learning more effective we have to keep in mind majority of our students who are based in rural areas and reach out technological devices to them. Citing the successful example of his colleagues at the Dept. of Education, UoA, he informed how an in-house effort by the team of Professors & Research Scholars have been able to reach out to students.

The **Resource Person**, Prof. Yogesh Pawar, Director, Digital Edu IT Solutions Pvt. Ltd. Pune delivered an informative lecture on digital mode of learning. He congratulated teachers all over the nation who have worked hard over the last three months to ensure that the stream of education keeps flowing and that there is no stop-gap. Lockdown was a necessity but we need to grow out of it by taking recourse to digital mode. We have to focus on accountability of learners. In the pre-pandemic period, institutions focused on accountability of teachers but in post-pandemic scene we have to focus on accountability of learners. He emphasized on the fact that we have to accept and respect e-platforms and techno solutions like e-classrooms.

Learning Management System, Polls Quizzes, Doubts and live chats and Blended Learning System. Through his lecture he brought to light the Centralized Educational System which focuses on elements like, hybrid learning, same user experience. He focused on these critical moments when all are forced to work from home WFH. Peer to peer collaboration is very important. Therefore we must keep in regular touch with different agencies and create a Robust Information Management System, digital document depository, online admission, online assessment, e-messaging, notices and email. In this context mobile phones have become indispensable as many people do not have access to PC's, Laptops etc.

This was followed by question and answer session. Mr. Pawar answered the questions put up by Ms. Munazza, Asstt. Prof., Centre for Distance Education, AMU, Dr. Sabiha Akhtar, Coordinator, IQAC, HGDC & Dr. Gulshan Akhtar, Asst. Prof. Dept. of Economics, HGDC.

The program started with the note of introduction presented by Dr. Shama Khan, Convenor, Dept. of Education, HGDC. Talking about the theme she said that we have to shift to the digital mode of education in order to meet the crisis created by COVID-19. She emphasized that the topic of the webinar is very relevant. She added that in order to maintain academic excellence and quality in the field of education, we have to adopt digital mode of learning is simultaneously with conventional method of teaching and learning. Blended Learning approach should be used to enhance quality education.

Earlier, Principal, HGDC, Dr. Yusuf Nafees, formally welcomed all the guests and participants on You Tube. She congratulated the organizers for organizing a webinar on an extremely relevant topic. She recited a couplet of Ghalib, "when a person is accustomed to sorrows, then sorrows disappear/So many difficulties fell upon me that everything became easy" said that in the context COVID-19, this couplet should serve as torchlight to shift to the digital mode of learning.

The program concluded with a vote of thanks delivered by Mrs. Hena Farheen, Asst. Prof., Dept. of Education, HGDC and Organizing Secretary of the Webinar, Ms. Priyanka Lokhande who successfully coordinated the event.

*Life is the art of drawing
without an eraser.*

*Enjoy the work you do
&
do the best you can.*

ACTIVITIES ORGANIZED BY DEPARTMENT OF MEDIEVAL HISTORY A REPORT

Dr. Nuzhat Fatima
Assistant Professor
Dept. of Med. History
HGDC

In the sessions 2019-20 & 2020-21 Dept. of Medieval History organized different extracurricular online activities, various special lectures of eminent Professor, International Webinars were organized.

- Special Lecture dated: 18 July, 2020 was organized on the topic *"MANSAB SYSTEM DURING MUGHAL PERIOD"*. Resource Person Prof. Shireen Moosvi, CAS Dept. of History, AMU Aligarh. 185 participants attended this lecture.
- Special Lecture dated: 20 July, 2020 was organized on the topic *"INDIANS IN THE FIRST WORLD WAR: IT'S SOCIAL HISTORY"*. Resource Person Prof. Arvind Guru Rao Ganachari, Head (retired), Dept. of History, University of Mumbai, Maharashtra. 538 participants attended this lecture.
- Special Lecture dated: 22 July, 2020 was organized on the topic *"HINDU-MUSLIM UNITY IN THE INDIAN NATIONAL MOVEMENT"* Resource Person V. Venkatraman, Principal & Prof. of History, Rajaplayam Rajus College, Tamil Nadu. 544 participants attended this lecture.
- Two Days International webinar dated: 13-14 August, 2020 was organized on the topic *"INDIAN CULTURE AND HERITAGE TOURISM"* Resource Person Prof. Y. Venkata Rao, Dept. of Turism Studies, School of Management, Pondichery University, Pondichery, India and Dr. Archintya Mahapatra, Dept. of History and Tourism Management, Royal University of Bhutan, GCBS, Bhutan. 229 participants attended this lecture.
- National webinar dated : 26 Nov., 2020 was organized on the topic *"THE CONSTITUTION OF INDIA"*, Resource Person Prof. Ravindra Kumar, D. Litt. (Awardee Padam Shree) Former Vice Chancellor, CCS University, Meerut and Ombudsman, Swami Vivekananda Subharti University, Meerut India and Prof. Malabika Pande, Dept. of History, faculty of Social Science, BHU, Varanasi. 351 participants attended this webinar. Prof. Ravindra Kumar gave us the knowledge of the History of Indian Constitution and the rights of citizens which has been given for their security and development. Prof Malabika Pande said Indian constitution is the lengthiest written Constitution as it has taken the good points from different Countries. This is merit of Constitutions of India.

- The Department left no stone unturned for students centric activities such as International Quiz, essay, Poster and Slogan Competition
- Two Days INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION on the topic "INDIA HISTORY" June 14th & 15th, 2020 was Organized (1862 participants).
- Two Days INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION on the topic "MAHATMA GANDHI" Celebrating 151st Birth Anniversary of Mahatma Gandhi October 1st & 2nd, 2020 where 1792 students, research scholars and participants participated from India and abroad also.
- One Day INTERNATIONAL E-QUIZ on the topic "SARDAR VALLABH BHAI PATEL" celebrating National Unity Day on October 31st 2020 was organized. (405 participants)
- One Day INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION on the topic "CONSTITUTION DAY" on November 26th, 2020 was organized. (1614 participants)
- One Day INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION on the topic "REPUBLIC DAY" on January 26th, 2021. (1060 participants)
- Organized INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION, (In order to facilitate the Azadi Ka Amrit Mahotsav) on the Topic "India's Struggle for Independence (1857 to 1947)" on August, 08 to 15, 2021. (735 participants)
- INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION, on the Topic "Mughal Emperor Akbar the Great (1556-1605)" on October, 26 to 28, 2021 was organized. (651 participants)
- INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION, (In order to facilitate the Azadi Ka Amrit Mahotsav) on the Topic "Sardar Vallabh Bhai Patel" on 31 October, 2021 was organized (323 participants)
- INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION was organized on the Topic "Allama Iqbal: Poet of the East" on 09 Nov., 2021. (426 participants)
- INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION, (In order to facilitate the Azadi Ka Amrit Mahotsav) was organized on the Topic "Maulana Abul Kalam Azad" on 11 Nov., 2021 (181 participants)
- INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION, (In order to facilitate the Azadi Ka Amrit Mahotsav) was organized on the Topic "The Constitution of India" on 26 Nov., 2021. (700 participants)
- INTERNATIONAL E-QUIZ COMPETITION was organized on the Topic "International Human Rights Day" on 10 Dec., 2021. (614 participants)

- **INTERNATIONAL ESSAY COMPETITION** (In order to facilitate the Azadi ka Amrit Mahotsav) was organized , on the topic **"INDIAN'S FREEDOM STRUGGLE"** on the anniversary of the launch of Dandi March on March 12th , 2021. (56 Participants)
- Organized one week **INTERNATIONAL LEVEL ESSAY COMPETITION** was organized on the Topic **"Achievements of Sir Syed Ahmed Khan"** on October, 17 to 23, 2021.

In this competition the three students got positions:

1. 1st ARIFA TAJ, B.A.-III, HAMIDIA GIRLS' DEGREE COLLEGE, PRAYAGRAJ
  2. 2nd AISHA ALI (Ex- student), HAMIDIA GIRLS' DEGREE COLLEGE, PRAYAGRAJ
  3. 3rd FATMA SHABEEH, HAMIDIA GIRLS' DEGREE COLLEGE, PRAYAGRAJ
- One week **INTERNATIONAL LEVEL ESSAY COMPETITION**, (In order to facilitate the Azadi ka Amrit Mahotsav) was organized on the Topic **"Role of Sardar Vallabh Bhai Patel in India's Freedom Struggle"** on 31 Oct. to 05 Nov., 2021. In this competition the three students got positions :
1. 1st Sartaj Singh, Punjab University, Chandigarh
  2. 2nd Sonal Sree K.S., Vellar College For Women, Tamil Nadu
  3. 3rd Manoj Kumar, S.V.S. University, Meerut
- One week **INTERNATIONAL LEVEL ESSAY AND SLOGAN WRITING COMPETITION**, (In order to facilitate the Azadi ka Amrit Mahotsav) was organized on **"Maulana Abul Kalam Azad: An Educationist and Freedom Fighters"** on 11- 17 Nov., 2021.

In Essay Writing Competition these students got positions :

1. 1st Sartaj Singh, Punjab University, Chandigarh
2. 2nd Bhumika Sharma, Uils, Punjab University, Chandigarh
3. 3rd Kaneez Fatima, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj

In Slogan Writing Competition these students got positions :

1. 1st Kaneez Fatima, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj
2. 2nd Pairasta Shabeaslames, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj
3. 3rd Abroo Begum, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj

- One week **INTERNATIONAL LEVEL ESSAY AND POSTER MAKING COMPETITION**, (In order to facilitate the Azadi ka Amrit Mahotsav) was organized on the Topic **"The Constitution of India"** on 26 Nov. to 3 Dec., 2021.

In Essay Writing Competition these students got positions:

1. 1st Sartaj Singh, Punjab University, Chandigarh
2. 2nd Bhumika Sharma, Uils, Punjab University, Chandigarh
3. 3rd Arifa Taj And Abroo Begum, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj

In Poster Making Competition these students got positions:

1. 1st Adeeba Abidin, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj
2. 1st Kulsoom Parvez, Hamidia Girls' Inter College, Prayagraj
3. 2nd Aleena Jawed, Hamidia Girls' Inter College, Prayagraj

- **INTERNATIONAL LEVEL ESSAY, SLOGAN AND POSTER MAKING COMPETITION**, was organized on the Topic "International Human Rights Day (Equality- reducing Inequalities, Advancing Human Rights)" on 10-17 Dec., 2021.

In Essay Writing Competition these students got positions:

1. 1st Sartaj Singh, Punjab University, Chandigarh
2. 2nd Manoj Kumar, S.V.S. University, Meerut
3. 3rd Kulsoom Parvez, Hamidia Girls' Inter College, Prayagraj

- **In Slogan Writing Competition** These Students Got Positions:

1. 1st Zia Ur Rahman Jafri, Mirza Ghalib College, Gaya, Bihar
2. 2nd Riizka Amir, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj
3. 3rd Sumbul Farooqui, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj

- **In Poster Making Competition** These Students Got Positions:

1. 1st Mariyam Fatima, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj
2. 2nd Riizka Amir, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj

- **Seven Days** (1 to 7, October, 2021) **Exhibition** (In order to facilitate the Azadi ka Am Mahotsav) was organized on **MAHATMA GANDHI AND LAL BAHADUR SHASTRI**.

- **Translation work related to independence of India** were presented.

- On this occasion a Symposium was also organized and Prof. Herumb Chaturvedi, Dean Faculty of Arts, University of Allahabad, Prayagraj was the Chief Guest. He said that Gandhiji and Lal Bahadur Shastri are still relevant in the present time. He highlighted the realities of their life and ideas. He explained Gandhi's ideology of **Satyagraha** in real sense. He gave various references related to it e.g the autobiography written by Gandhiji 'My Experiments with Truth'. His satyagraha was not passive resistance. Gandhiji also appealed to the public to maintain health and hygiene. He also said that Lal Bahadur Shastri was very honest and followed the ideology of Gandhiji in his behavior.

National Webinar
On
Ameer Khusru as Depicted in
Persian Writings (19.07.2020) &
Women Empowerment as Reflected
in Persian Writings (20.07.2020)
A REPORT

Dr. Shabana Aziz
Associate Professor
Dept. of Persian
HGDC

Department of Persian, Hamidia Girls' Degree College, Prayagraj organized a **National Webinar** on '*Ameer Khusru as Depicted in Persian Writings*' & '*Women Empowerment as Reflected in Persian Writings*' on 19th & 20th July, 2020.

Dr. Nikhat Fatima, Asst. Prof., Dept. of Persian, Maulana Azad National Urdu University, Lucknow Campus delivered lecture on Ameer Khusro. She delivered very informative lecture on Amir Khusro. She brought to light that Amir Khusro wrote in the age of Balban. As a poet he was at par with Firdausi, Saadi & Nizami. He was an acclaimed poet and had deep spirit of learning. He was a mystic poet and disciple of Nizamuddin Auliya. The noted historian Ziauddin Barani spoke of Khusro in high words and said that his contribution to Persian poetry shall be written in golden letters as he combined the classical and modern style. He was an established poet in India and Iran.

On the second day of the webinar, Dr. Mohd. Javed Akhtar, HoD, Persian, Khwaja Moinuddin Chishti Language University, U.P. India provided very enriching information regarding depiction of women in Persian writings. He traced literary history of women and highlighted the psychological aspects of women's writings. He further differentiated classical and modern form of poetry and stressed that modern form of Persian poetry revolves round three main concepts i.e. freedom, rights and justice. The interactive session was also very interesting and useful.

Earlier, Dr. Shabana Aziz, Convener, Dept. of Persian, HGDC introduced the theme of the webinar. She said that in the stressful period of COVID-19 webinars offer a great opportunity to Professors, Research Scholars and students to enhance their knowledge. Dr. Yusuf Nafees, Principal, HGDC through her welcome address welcomed guests and gave a brief introduction of the Chief Guest, Dr. Nikhat Fatima. She appreciated the efforts of Dr. Nikhat to establish and connect with Dept. of Persian, HGDC. The lecture was followed by question and answer session. The program concluded with the vote of thanks presented by Dr. Erum Farid Usmani, Convener, Dept. of Sociology, HGDC.

One Week Online Faculty Development Programme (FDP)
07th to 13th September, 2020

on

**'DIGITAL TOOLS FOR SUSTAINING
ACADEMIC RESEARCH DURING PANDEMIC COVID 19'
A REPORT**

Dr. Sabiha Azmi
Coordinator, IQAC

Mrs. Kashish Fatima
Librarian, HGA

The College Library in collaboration with Internal Quality Assessment Cell (IQAC) Hamidia Girls' Degree College organised a One Week Online Faculty Development Programme (FDP) on the topic 'Digital Tools for Sustaining Academic Research during Pandemic COVID 19' daily sessions were held daily from 3:00 p.m. to 5:00 p.m. from September 7, 2020 to September 13, 2020.

The Programme was an opportunity for the academic community to discover digital tools that are necessary for academic research especially during the phase of lock down when they do not have physical access to libraries and institutional resources due to Pandemic COVID 19. For each day one Subject Knowledge Expert was invited as Resource Person to deliver his/her lecture/presentations with the motive to empower our academic community with the ability to sustain academic research irrespective of physical boundaries through digital tools. Registration to the programme was open to the academic community and library professionals of India as well as abroad through online mode. The programme was conducted on Zoom platform and was telecasted live on YouTube.

Around 300 participants participated in the programme. The participants included faculty members, research scholars and library professionals from different parts of the country. Academicians from across the world like Saudi Arabia, Philippines, Egypt and Nigeria also attended the programme with great enthusiasm. At the end of each day programme, question answer session was conducted to clear the doubts of the participants after which feedback of participants was collected through google forms.

The Inaugural programme was held on September 7, 2020 at 3 p.m. with Prof. Prashant Agarwal, Dean, College Development, University of Allahabad as Guest of Honour. Dr. B. Singh, University Librarian, University of Allahabad was the Special Guest. The Resource Person and Keynote Speaker of the session was Dr. Nabi Hasan, Librarian and Head, Delhi.

Guest of Honour, Prof. Prashant Agarwal, Dean, College Development, University of Allahabad highlighted the importance of research and said that research is an important factor for country's development. He further discussed about fundamental research and the need for a good reading habit. He added that libraries play a great role in organizing relevant resources from a large pool of resources, the benefits of which will hopefully be highlighted by the resource persons of the programme.

Special Guest, Dr. B. K. Singh, University Librarian, University of Allahabad congratulated the organizers for selecting the theme of the programme which is fruitful for present scenario. He added that such programmes play a great role in raising awareness about the scholarly content and digital tools those can be utilized by the research community irrespective of physical boundaries. He further said that hopefully after the completion of the programme every participant will be enlightened with the vast knowledge of well specialised resource persons invited to the programme.

Keynote Address and presentation was delivered by Dr. Nabi Hasan, Librarian and head, IITD on the topic '*Tools for Maximising Academic Visibility*'. In a very short duration of time, Dr. Nabi Hasan highlighted various content mapping/bibliographic, scientometric/ access tools through which academicians can increase the visibility of not their own selves but also of their institution, department or university.

Earlier, Welcome Address was delivered by Dr. Yusuf Nafees, Principal of the College. Mrs. Tazeen Ahsanulla, Manager of the College showered her blessings for successful completion of the programme. Brief introduction of the Programme was given by Mrs. Kashish Fatima, Librarian and Convener of the Programme and Vote of thanks was delivered by Dr. Sabiha Azmi, Coordinator, IQAC.

The second day of Faculty Development Programme (FDP) was based on the topic '*Subscription based Digital Information Resources*'. The resource person Dr. Habibur Rahman Khan, Assistant Librarian, Jamia Millia Islamia delivered his lecture through powerpoint presentation talking about various Digital Information Resources which can be subscribed by libraries to support academic teaching and learning.

The resource person for the third day of Faculty Development Programme (FDP), Dr. Rumman Gul, Librarian and Knowledge Management Expert, Government Degree College, Tangmarg delivered his enlightening lecture on '*Digital Information Resources with Special Reference to Open Educational Resources*'.

On the fourth day of the Faculty Development Programme (FDP), Dr. B.K Singh, University Librarian, University of Allahabad, Prayagraj delivered a very informative session on '*Plagiarism Detection and Copyright Infringement*'. He also highlighted few plagiarism detection tools which can be very helpful in carrying out the research work by academic community.

The fifth day of Faculty Development Programme (FDP) was divided into two sessions. The first session's lecture was delivered by Dr. Nishat Fatima, Associate Professor, Department of Library Information Science, Aligarh Muslim University on the topic '*Reference Management*'. She very comprehensively discussed various systems and styles of referencing which can be used in academic research works.

The second session was carried out by Mr. Shakeel Ahmad, Lecturer and Librarian, Deanship of Library Affairs, Imam Abdurrahman Bin Faisal University, Dammam, Saudi Arabia. He shed light on various *Free Online Reference Management Tools* and also gave hands on training on Mendeley.

On the sixth day of Faculty Development Programme (FDP), Dr. Akhtar Parveez, Librarian, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad enlightened the participants about *Predatory Publishing* and discussed various digital strategies that can be used to locate the right journal to publish the research work.

Seventh and the last day of Faculty Development Programme (FDP) started with an interactive session by Mr. Anjesh Kumar, Administrative Officer, G.B. Pant Social Science Institute, Prayagraj, followed by Valedictory Programme. Mr. Anjesh apart from theoretical presentation on Statistical Data Analysis, also provided practical training to participants on SPSS.

The Faculty Development Programme (FDP) ended with a Valedictory Programme. Mrs. Yusuf Nafees welcomed all the guests present in the programme. Mrs. Kashish Fatima coordinated the reminiscences of participants. Later, the guests of the programme, Dr. Rehman Tariq, Former, Principal, HGDC and Presently Honorary Director, B.Voc. & M.Voc. and Dr. Akhtar Parvez addressed the participants with their enlightening and encouraging words. The programme ended with a vote of thanks by Dr. Sabiha Azmi, Coordinator, IQAC.

*The function of Education is to teach one to
think intensively and to think critically.*

*The goal of education is the advancement of
knowledge and the dissemination of truth.*

*The happiness of your life depends on the
quality of your thoughts.*

Hum Hain Hamidia, Online Alumni Meet

8th March, 2021

A REPORT

Centre for Women's Studies & Alumni Association HGDC organized Online Webinar, *Hum Hain Hamidia* on 8 March 2021. The programme was attended by 183 participants comprising of College Faculty, Alumni and students. The Alumni were encouraged to share their success stories. The Chief Guest of the programme, Mrs. Tazeen Ahsanullah, Manager, HGDC congratulated the organizers of the programme and expressed happiness that CWS and Alumni Association have offered a platform to the alumni to connect and express their views on International Women's Day. She motivated them to face the challenges of life and develop an identity for themselves. The Guest of Honour, Dr. Rehana Tariq, Honorary Director B.Voc & M. Voc extended Women's Day greetings to all. Speaking on the occasion, she said skill is an important aspect of the life of every woman. Skills facilitate a woman to groom and develop herself. Life skill like building inter-personal relationships boosts her confidence. She motivated the students to develop their skills and discover their hidden potential. Earlier the guests were welcomed by the Principal, Dr. Yusuf Nafees. She congratulated the CWS & Alumni Association for organising the Webinar. On this occasion she presented the letter of Prof. Rajnish Jain, Secretary UGC, where by HEI are instructed to develop alumna association for the over all development of the institution. She said that alumni are an asset of an institution. She motivated the alumni to face the rigours of life and prove their worth.

The first Alumna speaker was Mrs. Zareena Begum, Asso. Prof. Dept. of Urdu. She expressed her nostalgic memories and also presented a Nazm titled '*Aurat*'. Mrs. Ismat Zaidi, Alumna and established poetess presented her Ghazal. Reminiscences were also shared by alumni from India and abroad - Mrs. Siddiqua Noor, Mrs. Razia Shaheen, Mrs. Fatima Jafri, Mrs. Saher Siddiqui, Mrs. Fatma Zahra from Dubai (all alumni B.A.), Ms. Deepshika, Ms. Atiya, from Kashmir (alumni B.Com.) Ms. Zainab Parvez & Ms. Erum Suhail, (alumni B.Voc. FD) Ms. Kaneez Fatima, Ms Shazia Gulam Ansari (Alumni M.A. Urdu).

The programme was jointly conducted by Dr. Sabiha Azmi, Director CWS, Dr. Erum F. Usmani, Asst. Director CWS, Mrs. Naseha Usmani, Nodal Officer, B.Voc. (JMC & ST), Mrs. Neerja Verma, Director PG Course and Mrs. Nasreen Begum, Nodal Officer, B.Voc. (FD). Vote of thanks was proposed by Mrs. Hena Farheen, College Alumna & presently working as Asstt. Prof. Dept. of Education, HGDC. The programme ended with College Tarana presented by Alumna Ms. Rukhsar Parveen.

CALEM TRAINING PROGRAMME

24th - 31st March, 2021

Theme : Gender Equality

A REPORT

Dr. Sabiha Azmi
Associate Professor
Dept. of English, HCU
CALEM, Course Coordinator

The UGC-HRDC, AMU sanctioned to the College one week Online Academic Leadership Course for Teachers. This training programme was conducted by the Centre for Academic Leadership and Educational Management (CALEM) under the scheme of PMMMNMTT, Ministry, Govt. of India, New Delhi on the theme, *Gender Equality*.

Prof. A. R. Kidwai, Director, UGC-HRDC, AMU, Aligarh was the Coordinator and Faiza Abbasi, Assistant Professor UGC-HRDC, AMU, Aligarh was the Co-coordinator. Sabiha Azmi, Associate Professor, Department of English was the course coordinator. Altogether 64 teachers participated in this course, 31 teachers from Hamidia Girls' Degree College and 33 from the different constituent colleges of the University of Allahabad Prayagraj.

On the first day, 24th March, 2021, the introductory lecture was delivered by Dr. J. Gupta, Assistant Professor, Advanced Centre for Women's Studies, AMU on 'Learning Objectives'. She said that the main objective of the seven-day training programme is to make the participants aware of gender rights and formulate a roadmap for gender equal world. She enlightened the participants about the UN, Chapter on Gender Rights. She emphasized that it is imperative to understand gender hierarchy prevalent in all cultures all over the world. She added that it is of crucial importance that we empower the girls through education. In this direction, gender-responsive parenting is essential.

The second session was taken by Prof. A. R. Kidwai, Director, UGC-HRDC, AMU, Aligarh. Through his lecture he stressed on positive 'inspiring' and discussed in details the steps a teacher must adopt to become a true leader of the class. He stressed on the style of delivering a lecture and methodology to be adopted by a teacher, how to substantiate one's arguments and finally how to conclude logically. He emphasized on aligning teaching with the latest technology in order to improve the quality of teaching - learning process. He stressed that the teacher must prove to be a mentor of his students.

The third session was taken up by Dr. Faiza Abbasi, Assistant Professor UGC-HRDC, AMU, Aligarh and she enlightened the participants about the host institution. The last session of the day was taken up by Dr. Asim Zafar and through his lecture he provided vital information on how to use Google classroom. He highlighted the synchronized and asynchronous methods of online teaching.

On the second day, 25th March, 2021, the first session was taken up by Prof. Bharati Harishankar, Dept. of English, University of Madras. The topic of her lecture was *Gender Stereotyping and its Impact on Gender Parity*. While discussing the dynamics of gender stereotyping, she very articulately showed that gender stereotyping and gender parity should not be considered synonyms.

The next session was taken up by Prof. Shireen Moosvi, Retd. Professor of History, AMU on *History of Indian Women Earliest to Present Time*. She traced the history of evaluation of woman from early historical period to modern day and proved through concrete evidence that women are not physiologically weak. It is only a myth and misleading concept.

On the third day, 26th March, 2021, the first lecture was delivered by Prof. Ishita Mukhopadhyaya, Professor of Economics, University of Kolkata, W.B. on *Women and Development*. She highlighted the WID and GAD theories regarding development of women. She stressed her approach to understand women's economic development through WID and GAD. She said we cannot truly estimate the economic development of women through statistics alone and hence WID and GAD are important. This was followed by the lecture of Prof. Azra Musavi, Director, Advanced Centre for Women's Studies, AMU on *Gender and Environment*. She shed light on the different movements to save the forests in India where women played a pivotal role at the grassroot level. They were not environmentalists but they realized how intimate is the link between women and the environment and any wound to nature means a deep incision in women's lives. She very intelligently brought forward how Statisation and privatization of natural reserves leads to serious disturbance in a woman's life. The degradation of natural resources leads to disorientation and displacement of women.

On the fourth day, 27th March, 2021, the first session was taken by Prof. Rekha Pandey, Former Director, Centre for Women's Studies, University of Hyderabad on *Gender and Violence*. It aroused our sensitivity towards the rampant gender violence. Through her lecture we were made aware of Shadow Pandemic, intimate terrorism, Missing Women and impact of psychological rape. She stressed on privatizing certain areas, creating helpline and fixing gender audit. This was followed by the lecture of Prof. Shahida Murtaza, HoD, Women's Education, MANUU, Hyderabad on *Exclusionary Practices of an Inclusive Agenda : Disability from a Gender Lens*. It was an eye opener and impelled us to introspect how desensitized we are towards the compelling circumstances of the disabled, especially a woman. The cursory treatment meted out to the subject in the New Education Policy was also highlighted and she stressed that we need to actively involve ourselves in this critical area.

On the fifth day, 30th March, 2021 the first lecture was delivered by Prof. Tamkin Khan, Former Chairperson, Department of OBG JNMC, AMU on *Women Reproductive Health*. It was a very informative lecture and awe inspiring. The data she shared on maternal mortality in India and the world is alarming and needs to be addressed with deep sensitivity. The second lecture by Prof. Aysha Munira Rasheed, Department of English, AMU on *Gender and*

Language again made an indelible impression on our memory. Her discussion on Eco-Feminine and language being constructed through gender lens thereby bringing a new language and a female language was extremely informative and interesting.

On the sixth day, 31st March, 2021 the first lecture delivered by Advocate T. Srivastava, Executive Director, Women Fund Asia on *Understanding the Current Economic Funding* was very informative. Discussing the power matrix in gender issues she shed light on CEDAW and other Acts. She gave a very powerful message that if we wish to bring about Gender Equality in letter and spirit, we need to hear it out from people who are discriminated be it LGBT, Queer or Transgender. The second lecture of the day and also the last lecture of the programme was delivered by Dr. Faiza Abbasi, UGC-HRDC, AMU on *Quality in Education*. She discussed the three marked parameters necessary for quality improvement of Higher Education Institutes. Through her lecture she emphasized on our responsibility towards environment. She also stressed that techno-driven education is the need of the hour. It motivated the participants to make themselves aware of the technology. She opined that we must work out a business plan for our respective institutions.

The seven-day programme opened new vistas of knowledge as it brought to the light how gender intersects with the different issues/ realities of the life. The training programme enthused the participants to work for gender equality.

*The capacity to learn is a gift
the ability to learn is a skill
the willingness to learn is a choice*

*Education breeds confidence.
Confidence breeds hope.
Hope breeds peace.*

*Never stop learning,
because life never stops teaching.*

NATIONAL EDUCATION DAY

A REPORT

Dr. Shama Rani
Associate Professor
Department of Education
HGDC

Mrs. Hena Farheen
Assistant Professor
Department of Education
HGDC

National Education Day 11th November, 2021 is an annual observance to commemorate the birth anniversary of Maulana Abul Kalam Azad, the first education minister of independent India, who served the nation from 15th August, 1947 until 2 February 1958. The objective of the observance of this day is to honour and remember the invaluable contribution of Malauna Azad to the Indian education system .The college celebrates this day with great fervour and enthusiasm.

On this occasion Digital Platform "PARWAAZ" for online teaching and learning was inaugurated by the Chief Guest Prof.R.R.Tewari, Vice-Chancellor, University of Allahabad to meet the challenges of COVID-19 in educational field. He said that this initiative of creating digital platform will enhance the process of teaching learning in the period of pandemic.

Maulana Abul Kalam Azad was one of those rare personalities through whom the distinctions of the 20th century can be recognized and possibilities of the 21st century determined. He stood for a learning society through liberal, modern and universal education combining the humanism of Indian arts and the rationalism of western sciences, a society where the strong are just and the weak secure, where the youth is disciplined and the women lead a life of dignity - a non-violent, non-exploiting social and economic order. He was responsible for setting up of apex bodies such as AICTE and UGC.IITs, IISc and School of Architecture and Planning were also his brainchild. One of the interesting facts about Maulana Azad is that even though he did not receive formal schooling, he was well versed in Urdu, Persian, Arabic, and Hindi. He was also a scholar of mathematics, philosophy, world history, and science.

Malauna Azad was great visionary and freedom fighter. A renowned scholar and poet, Maulana Azad was well versed in many languages, a brilliant orator and was one of the foremost leaders of the Indian freedom struggle. As India's Education Minister, Azad oversaw the establishment of a national education system with free primary education and modern institutions of higher education. He is also credited with the establishment of the Indian Institutes of Technology and the foundation of the University Grants Commission, an important institution to supervise and advance the higher education in the nation. Maulana Azad stood for universal humanism, Indian nationalism and Hindu-Muslim unity in India. Dr. Shama Rani, Associate Professor , Dept. of Education also highlighted the contribution of Maulana Abul Kalam Azad in the field of education. She emphasized that he made exemplary contributions in nation-building, leaving his imprints in the field of education. In higher education, his priority was to improve the facilities for higher technical education in the country, so that India could be self-reliant in high quality skilled workforce. Maulana Azad

emphasized the significance of culture and heritage while formulating his educational plans and policies. He felt that the cultural content in Indian Education was very low during the British rule and needs to be strengthened through curriculum. She stressed that it is through education we can broaden mental horizon of students. On the occasion of National Education Day, Essay Writing Competition was also organised in which students participated actively. Observance of National Education Day is welcomed as this will ultimately add to national development. We need to focus on the policies and vision of Maulana as the object of education is not only to educate but also bring about all round development of students and increase employability of youth.

CAREER COUNSELLING CELL A REPORT

Dr. Shama Rani
Associate Professor
Department of Education
HGDC

Mrs. Hena Farheen
Assistant Professor
Department of Education
HGDC

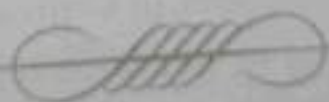
Career Counselling Cell has been established in the College under UGC XI Plan to develop an individual's competencies in self-knowledge, educational and occupational exploration, and career planning among students. Career counselling is the systematic process of analysing the student's professional's strengths, interest, skills and abilities, and mapping it with the right career option and education. Everyone requires career guidance at some point in their lives. Career counselling is much more than deciding the most suitable career path or what perfect job to take in the future. Career counselling is a lifelong process. At every stage of the individuals' life, they need to make tough decisions. Career counselling and guidance not only helps the students to make decisions now but also gives them the confidence and knowledge to make the right career decisions in the future. Career Counselling provides access to rich repository of the resources and knowledge that makes students more aware about the knowledge of careers, their scope and ways to pursue them. Career Counselling can help the students explore a range of career and evaluate all options and structure. Counselors are experts at assessing personality, interest and other aspects of students.

Career Counselling cell of the college helps in determining a student's true potential. There are students who are clear as to what they want to become. On the other hand, there are others who are either confused or have no idea about their career preferences. Regular aptitude tests and counseling sessions conducted by career counselors help students in finding out the right career options in their respective fields of interest. On the basis of the counseling results, students make the right choice regarding what course they want to enroll into in order to accomplish their career goals. Career Counseling Cell makes continuous efforts to clear the student's doubts by giving them a clear cut view of what they can expect from various educational courses. Some students might also have preconceived beliefs about certain fields. Career counseling also helps students overcome these by knowing the true facts. A career counselor also provides essential support and boosts the morale of a student by understanding the kind of requirements. Building the motivational level of a student is necessary for long term success. This aids in improving the overall performance of the student.

Career Counseling Cell organizes lecture to provide information about various employment opportunities in order to enable student to become job oriented. In this direction Tata Consultancy Services and Hamidia Girls' Degree College undertook a joint initiative in the session 2020-2021 to provide opportunity to students who are in the final year of graduation to pursue Youth Employment program. The cell in association with different Department, arranges personality development programmes for the students of respective

departments. The programmes focused on personal growth, interpersonal effectiveness and skills that are vital for placement and career growth. The students are motivated and guided unguided towards selection of their goal. The students are asked to do SWOT analysis. They should know their strength and weakness so that they can manage their potentialities and capabilities for future plan and achieve and success.

The Cell has developed Mini-Library consisting of Inspirational Books and Test on Personality, Creativity and Intelligence to explore personality traits and hidden talents of the students. Cell also provides information related to the courses other than academic courses. Time to time team of teachers from different Colleges and Universities are invited to guide, inculcate social values and ability to independently among the students which enable the student to develop soft skills and communication ability to challenge the rigors of competitive world.

*Knowing others is wisdom,
Knowing yourself is enlightenment.*

HAMIDIA GIRLS' DEGREE COLLEGE JOINING HANDS WITH TATA CONSULTANCY SERVICES

Dr. Amila Agrawal

B.Com. Faculty

Programme Coordinator, TCS

Tata Consultancy Services and Hamidia Girls' Degree College undertook a joint initiative to provide opportunity to students who are in the final year of graduation to pursue Youth Employment program. This program provides 100 hours training to the students which prepares them for professional competence by imparting Magec Module which includes Maths, Analytical Reasoning, General Business Skills, English and Computer. Eight students from our college participated in this training programme in the session 2020-21 which might advent their scope in the future.

This service mobilizes youth by partnering with Colleges, Universities, NGOs, Corporate Foundations, Religious Trusts, Government Bodies and Tata Group companies. Nearly 12 learners have been reported to have received jobs in TCS after the successful completion of the course. From business perspective, youth have shown greater learning agility, lower attrition and have more performance awards, besides breaking the dependency on lateral hiring, providing a seasoned agnostic channel of fresh talent to the industry. The Youth Employment Program is poised for major scale up from present 15,000 per annum coverage to more than that in upcoming years. By leveraging digital capabilities of TCS, it would benefit students and youth around the country.

FEEDBACK FROM TCS TRAINER

"We had 100 hours session and the students were enthusiastic and had a great zeal to learn. Some of them also joined internship with various companies and were geared up for full time work with the companies. Immense support was lent by the college Principal and Department." by **Asha Unnikrishnan** TCS YEP Trainer.

TRANEES FEEDBACK

"TCS- YEP programme improved our communication skills, our trainer discussed various job platforms related to our field of study. Material was very interesting and discussions were inspiring. I particularly enjoyed the visual illustrations which made the content easily understandable" **Maheen Nasar**, (B. Com Pass Out in 2020)

"The training was professional and well executed, they taught us about filling the forms and the kind of behaviour for job interviews. The training improved our communication skills" **Mantasha Iqbal** (B.com Pass Out in 2020)

"I learnt basic corporate etiquettes under affirmative action, it developed my personality and trained me for the business world. It developed my confidence in public speaking. The trainers were quite knowledgeable and trained the students in an efficient manner" **Hamid** (B. Com Pass Out in 2020)

THE HERITAGE OF INDIA

Ms. Saba Azmat

B.A. II

Heritage means what we inherit from our ancestors and from our past. India is a land of varied cultures and traditions. People from numerous caste, religion and creed reside in our country. Each ethnic group in our country has its own tale of origin and its own set of unique traditions and culture. They have all contributed to the making of Indian history and distinct geographical entity.

Indian literature is as rich as its culture. We have various books written on many topics since ancient times. We have the Vedic Literature, Sanskrit literature and Pali Literature among the different forms of literature written in different regional languages. Numerous beautiful geographical structures found in natural beauty and different parts of Indian Heritage add to the glory of literature. Some of the geographical places discussed in literature have been enlisted in the world's natural Heritage sites. These sites include -

- Home of the Rare One Horned Rhinoceros, (Kaziranga National Park)
- The Biggest Mangrove Forest, Sundarbans
- Nanda Devi National Park, Valley of Flowers (National Park)
- The Western Ghats

In addition we also have the Lonar Crater Lake, Siachen Glacier, Icy caves of Jammu and Kashmir, Pillar Rock, Barren Island, Leh, Andaman Magnetic Hill. All these structures are true wonders of nature and of Indian Heritage. We finally believe that Indian Heritage shall retain its continuity.

The Bhagwat Gita will not cease to inspire men of action, just as The Upanishads, shall continue to inspire men of thought. People will still love the tales of the heroes of The Mahabharata and The Ramayana and of the loves of Dushyanta and Shakuntala and Pururavas and Urvashi.

India is an ancient country and we are blessed with a beautiful heritage. We are solely responsible to preserve the same so that our future generations also get to see and experience the same.

The elders should take responsibility to invoke love for Indian Heritage in the younger generations. This must be done from the beginning, only then we can preserve our rich heritage. Institutions must make sincere efforts to preserve the rich heritage. Colleges must teach students about Indian heritage and how it has survived for centuries. They must also share the importance of preserving it. This needs a collective effort by the teachers as well as parents.

GENDER EQUALITY AND WOMEN EMPOWERMENT

Ms. Rabia Sultana
M.A. Sem.IV, English

Gender equality is a human right. Gender equality means that both men and women have equal rights, powers and opportunities for financial independence, education and personal development. Gender equality requires equal enjoyment by men and women of opportunities, resources and rewards. Men and women have had different roles in the community since the very beginning.

It is a global reality that society is prejudiced. Hence men enjoy more power, prestige than women. Women are subjugated whereas men are favored from the smallest, i.e. the family to the highest level in the government and private sector. We see men climb up ladder and reaching the peak, whereas women's interests and career are sidelined.

Globally, women have less opportunities for economic participation than men, less access to basic and higher education, greater health and safety risks. Women's empowerment is a critical aspect of achieving gender equality. It includes increasing a woman's sense of self-worth, her decision making power, her access to opportunities and resources, her power and control over her own life inside and outside the home.

Since times immemorial we have had a male dominated society; every power is given to men instead of women. We can see many examples in our own society. Women are denied equal rights. They are not allowed to take their own decisions. In some families women are not allowed to attain higher education, they don't have freedom like the men have. Educating a girl provides the single highest return on investment in the developing world. It is a well-known saying, "if you educate a man you educate an individual, however, if you educate a woman you educate a whole family".

The rights and freedom that women enjoy today is the result of the struggle women have undertaken. The struggle and consequent victory of these empowered women shows that the time has come when women too can enjoy all the freedom.

Supporting women's rights is our responsibility. They are also human beings. Their biological functions and mental capabilities are similar to men, then why are they treated unequally and deprived of their rightful place in the society? Our progress will be doubled if women get the same treatment like men. Thus, increasing education among women is of paramount importance.

Stressing the need for women's empowerment, our former President, APJ Abdul Kalam, who was a strong believer of women's empowerment, said that "Empowerment of women will lead to peace, empowerment of women leads to development of a good family, good society and ultimately a good nation".

THE BRUNT OF UNEMPLOYMENT

Ms. Sumaiya Nishat

M.A. Sem.IV, English

'Jobs'- or, rather 'joblessness', there is a steady drop in jobs over the last two and a half decades in India. Graduates and post-graduates are the least likely to find jobs in the country. It is observed that unemployment among highly educated young Indians with graduate degree is on a steady rise.

The number of people with a graduate or higher degree, who are looking for a job, is roughly equal to the entire population of the city of Bangalore.

A deep probe into the problem of unemployment among educated youth indicates many lapses in our educational system. As a result unemployment has increased over the last couple of years. We need to introduce more result-oriented, practical courses in sync with latest technology to enhance job-market. But sadly our education pattern is more theory based than practical. Hence the new approach should be on developing applied knowledge and skills rather than grasping theoretical knowledge. Thankfully the New Education Policy is taking steps for developing this aspect of knowledge.

According to experts, 'Reforming education should begin with schools that must teach children to learn and train themselves for job. Radical steps must be taken to improve the quality of our universities across disciplines to make the youth employable.

Start-ups seem to be the solution to the menace of unemployment. India needs to invest more in such projects such as 'start ups' and 'Make in India' to improve the economy and overcome the problem of unemployment.

Government should make plans to start more industries. More employment exchanges should be opened and the people who are financially strong like owners of companies and land owners, they should come forward to help to provide good jobs and technical training to the unemployed people.

A remarkable job in this direction is taken up by TATA & Infosys. Both these giant units of India have taken concrete steps towards galvanizing the youth towards employment. Tata Consulting Services (TCS) & Infosys have brought radical changes but much needs to be done. Steps should be taken to encourage small and cottage industries. Breaking the hierarchical order in government and private sector shall facilitate the growth of jobs. It is essential that the CEO instead of monopolizing his/her role bends down to design the needs of the working class so that more work-force is added and the volume of business activity increases. We need to bring up a growing versatile market for the youth of today. Agencies have to adopt more facilitative approach rather than shutting the individual into the rigid parameters of documentation. If we wish to say NO to unemployment we ought to say YES to zestful approach, open and free market and a liberal approach towards economy.

- It's a fact that everything has to taste death similarly,

It's a truth that everyone has to taste the rise and fall of life differently.

- Time may be your foe or friend,

The difference is

If you accept everything done by the time

It will make you its friend

But

If you do anything forgetting the Time

It will make you its foe.

- This world is a planet of

Illusions because it is the world of mortals.

and The real world starts

after death

that's the world of everlasting souls.....

- Time is the best supporter

Education is the best weapon

Position is the best power

Nature is the best source of peace

Behavior is the best recognizer

Simplicity is the best comfort

Money is the best teacher

Mercy is the best thing

Parents are the best icon or role model for us

Loyal friends are the best path

World is the best taker

And Almighty is the best giver!

ENJOY THE SKILLS THAT YOU HAVE

Ms. Maryam Akhtar
M.A. Sem.IV, English

Each one of us is born with a thinking head and a heart that feels. We are an amalgam of thoughts and feelings. All of us are born with a certain set of abilities, skills and talents. Much in the same way each one of us suffers from some weakness also. But a victor is one who tries to win the battles by focusing on his/her abilities without harping on the weakness. The weaknesses do present obstacles, off and on but we have to fight them out. Instead of surrendering before the pressures posed by our weakness let us focus on abilities, reinvent ourselves and emerge as victors. It is undoubtedly a vigorous battle but there is always 'a silver lining behind every cloud.'

Each one is blessed with a set of abilities. Some are intelligent, some have money, some have control over resources hence are powerful, some people are extremely hardworking, some are gifted with creative energy. To sum up Mother Nature has given each one of us the remarkable qualities, so it would be in the fitness of things that we remain positive, rejoice in our strengths and build powerful personalities for ourselves.

Many of us start comparing ourselves with friends and this comparison leads to negativity. While comparing we start measuring ourselves in the light of the capacities that our friends possess. Doing so, we lose our own perspective and get drowned in negativity.

To be successful in our lives, we have to recognize our abilities and skills, we have to probe deep into the depths of our hearts. We have to focus on the ability of the mind and we should try to apply our hidden talent in our life in a very positive way.

It is often noticed that people lose their hope and they become so lazy that they refuse to work on their skills just forwarding the plea that they have no opportunity and sources to show their talent. This thinking turns them into disabled entities and their energies gets consigned. Here I am reminded of the saying;

"Instead of cursing the darkness, try to fix a lamp".

So let us be optimistic and try to turn each adverse circumstance into an opportunity - using our skills, hidden talents and creative energy. To conclude, I would like to share few interesting points to brighten up our spirits:

- Be a keen observer of surroundings.
- Listen to what your heart and mind says.
- Do everything in which you are interested.
- Develop and share every talent that you have.
- Don't compare your skills with others.
- Don't get traumatized by harsh words of people.

- Listen to good people's thoughts in an optimistic way.
- Help someone in need in order to enhance your talent.
- Don't show off your talent in front of those who are weaker than you.
- Try to be very clear and true to yourself always

So enjoy the skills you are gifted with in a positive way. Always remain optimistic and let the light of your conscience lead you to success and glory.

PEACE BEGINS WITH A SMILE

Ms. Anam Tahreem

B.A. II

Mother Teresa once said, "Peace begins with a smile."

It is true that love and compassion comes rushing to one person once he smiles. One can reduce the level of hatred he/she has towards the other person by smiling. Smiling results in the other person smiling back at you.

So, at the instance when we smile there are no feelings of hatred and momentarily, our negative feelings are suspended towards the other person. This is how the journey towards peace begins. When there is love and compassion, there are no chances for hatred.

Today, countries fight with each other for power and resources. However, they don't work on internal problems that are affecting the citizens of the country if instead of promoting hatred for other countries, a nation provides food and shelter for its citizens and eradicates poverty, the world would be better and a happier place to be in.

Smiling is powerful. It can change millions of lives for the better. Instead of using weapons, countries should have peaceful talks and they should show love and concern for other nations and accepting them with their 'hearts'. Such peaceful efforts should begin with a smile.

Here I am not talking about the smile which is superficial and starts and ends on the face, but ... that smile which come from the heart and touches the heart of the recipient. Love, peace and acceptance can work wonders.

Mother Teresa and Mahatma Gandhi, the two advocates of peace, have proven to the world that, a smile goes a long way. And a smile has never hurt anyone. When we smile, we embrace the other person with open arms and we move one step closer to establishing and maintaining cordial ties. So let's smile to bring peace to the world.

IMPACT OF ONLINE ENVIRONMENT

Sumaiya Nishat
M.A.Sem-II, English

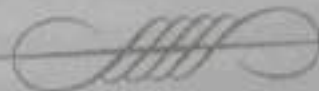
"It was the best of time, it was the worst of time, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of light, it was the season of darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair."

Keeping these lines of Charles Dickens's *A Tale of Two Cities* in mind, I want to focus the light upon the current issue faced by people, namely online working process during the Pandemic. In some way, this online working process has brought spring of hope for some people and on the other hands it has also brought winter of despair to many people, such as people who earn daily wages or uneducated people or those who still adopt traditional lines of education. To these people it seems a flying balloon, which cannot be caught. I mean to say, people who are habituated to work manually. They feel once this pandemic will end then only their livelihood will be on track. On the other hand, the educated and technologically driven workforce.

Society, working in multinational companies and institutions think that online working process has opened a bright path for them. They are getting proper facilities at their home along with good salaries. They do not go to other places nor leave their loved ones.

Perceiving the situation created by the pandemic from this angle we find that there are mixed responses among the people. On one hand the advanced and technologically sound societies have found a grip over the problem but the less advanced and technologically challenged societies subsisting on manual resources are struggling hard to come to terms with life. Livelihood is at stake, source of income is meagre and thus they are faced with severe economic hardships.

Technologically advanced nations are faring pretty well. International summits are held online in virtual reality, researches are carried through cyber space. No doubt, we are witnessing a drastic change from offline physical spaces to online virtual spaces but till we finally win over circumstances, I believe we have to work out an effective combination of online and offline modes of operation. A bridge between the two distinct realities is the need of the hour.

NEW BEGINNING

Fatima Madni
M.A. Sem.IV, English

"No sooner had the caterpillar thought it was the end of his life that turned into a butterfly."

Life is not easy to understand. Each day brings a new beginning. There is so much going on around us that at times we are not even aware of. But everything comes to an end and from here, many a times, a new beginning takes place.

We have a fear in our heart that grows stronger with every step we take forward. We are afraid because we don't know what the future holds focus. We are not confident in ourselves. We keep asking ourselves this question whether we will be able to adjust to the change that is coming? Fear is the beast that feeds on attention, the more attention we give to it, the stronger it gets.

Whatever trauma we go through, it is the result of our fear. To combat this fear which is stuck so deep in our hearts and mind, we have to face it in the eye. We must rebuild our confidence and face the beast of fear with courage. When we take even one step the fear recedes into the background. But a beginning is to be made to kill the fear, the beginning to start afresh to put an end to the fear of the past. So if anything is to begin anew, the past must meet its end.

Ever wondered why does a new sentence start with a capital letter after a full stop? Well that's just the world teaching us in its own way that "every end marks a new beginning". Everything that happens, happens for a reason. Night is dark and full of terrors but the joy comes in the morning. It's only after when we have come face to face with darkness that we learn how to stand in light.

Here at Hamidia Girls' Degree College, I have learnt to believe in the magic of new beginnings. My teachers and friends helped me embrace myself in ways I never thought it would be possible. Here, teachers shine by helping the students to glow.

THE BUILDING OF ONE'S CHARACTER

Fatima Madni

M.A. Sem.IV, English

Can we compare the efforts involved in building one's character to an artist's efforts to carve out a sculpture? Perhaps yes. In my opinion, I believe that character is not something that just happens by itself, anymore than a chisel can create a work of art without the hand of an artist guiding it. Character is not something one is born with. It is something that one must take the responsibility to building and develop.

I don't believe that adversity by itself builds character and I certainly don't think that success erodes it. We build character out of quality which we create and diligently nurture within ourselves. Just like one would plant and water a seed or gather wood to build campfire, similarly we have got to look for those abilities in our personality which would enable us to grow and develop our character and personality to the fullest. The more regularly and sincerely we work at it the better the result. Diligence and hard-work are the pre-requisites of sound growth and overall development of character and personality. So let us tie our shoes and prepare to outshine in the race. We need to build ourselves into the person we want to be.

काविश

हिन्दी प्रभाग

2019-20

2020-21

डॉ. (श्रीमती) हसीना बानो

अनुक्रमणिका

(2020-2021)

क्रम		पृष्ठ संख्या
1.	राष्ट्रीय सेवा योजना 2020-2021	71-73
	डॉ. इरम फरीद उस्मानी, प्रभारी, रा.से.यो. डॉ. शमा रानी कार्यक्रम अधिकारी, रा.से.यो.	
3.	ऑन लाईन कक्षा प्रबन्धन: उपकरण और तकनीक विषय पर सात दिवसीय फैकल्टी डेवलपमेंट प्रोग्राम	73-75
	डॉ. गुलशन अख्तर असिस्टेंट प्रोफेसर, अर्थशास्त्र विभाग	
2.	हिन्दी भाषा /राजभाषा पखवाड़ा 2020-21 आख्या	76
	डॉ. हसीना बानो एसोसिएट प्रोफेसर अध्यक्ष, हिन्दी विभाग	
4.	कोविड-19	77
	कादरीन बानो, बी.ए. तृतीय वर्ष	
5.	हिन्दी भाषा	78
	शैलीन हाशमी, बी.ए. तृतीय वर्ष	
6.	भारतीय समाज में नारी का स्थान	79
	इंशा फात्मा, बी.ए. द्वितीय वर्ष	
7.	मुअल्लकात (अरबी शायरी में एक प्रकार की कविता)	80
	आयशा शमीम, बी.ए. द्वितीय वर्ष	
12.	महिला सशक्तिकरण	81
	शैलीन हाशमी, बी.ए. तृतीय वर्ष	
9.	"मेहनत सफलता की कुंजी है"	82
	मारिया, बी.ए. द्वितीय वर्ष	
8.	कोविड-19 के प्रति जागरूकता	83
	आमना आजम, बी.ए. द्वितीय वर्ष	
13.	मुगल दरबार में फ़ारसी भाषा का विकास एवं महत्व	84-86
	सालेहा हसन, बी.ए. तृतीय वर्ष	
11.	राष्ट्रीय एकता	87
	शैलीन हाशमी, बी.ए. तृतीय वर्ष	
14.	भारतीय संस्कृति में अनेकता में एकता	88-90
	सना फात्मा, बी.ए. तृतीय वर्ष	
10.	प्रदूषण	91
	शाहीना फात्मा, बी.ए. तृतीय वर्ष	

राष्ट्रीय सेवा योजना 2020-2021

डॉ. इरम फरीद उस्मानी

प्रभारी, रा.से.यो.

डॉ. शमा रानी

कार्यक्रम अधिकारी, रा.से.यो.

महाविद्यालय में राष्ट्रीय सेवा योजना की तीन इकाइयों प्रभारी, डॉ. इरम फरीद उस्मानी एवं कार्यक्रम अधिकारियों डॉ. शमा रानी तथा डॉ. गुलशन अख्तर के नेतृत्व में सामान्य एवं विशेष शिविर के अन्तर्गत विभिन्न कार्यक्रमों का आयोजन किया गया। इस सत्र में स्वयं सेविकाओं को सामाजिक एवं राष्ट्रीय हित के रचनात्मक कार्यों में प्रवृत्त करने, सामाजिक समस्याओं के निराकरण के लिए व्यवहारिक अनुभव प्रदान करने, श्रम के प्रति निष्ठा जागृत करने तथा उनके व्यक्तित्व के सर्वांगीण विकास के लिए सामान्य तथा विशेष कार्यक्रम ऑनलाइन एवं ऑफलाइन द्वारा आयोजित किये गये।

कोविड-19 के कारण सामान्य शिविर के अन्तर्गत अधिकतर कार्य ऑनलाइन सम्पन्न हुये। जिनकी सूची निम्नलिखित है:-

- ◆ कोविड-19 के फैलने एवं बचाव के प्रति जागरूकता कार्यक्रम 29 मई से 1 जून, 2020 तक
- ◆ "पोषण एवं योग" पर दो दिवसीय अन्तर्राष्ट्रीय क्वीज़ एवं राष्ट्रीय वेबिनार 20-21 जून, 2020 मुख्य अतिथि-प्रोफेसर नीतू मिश्रा गृह विज्ञान विभाग, इलाहाबाद विश्वविद्यालय
- ◆ "महात्मा गाँधी के दार्शनिक विचार" वेबिनार 2, अक्टूबर 2020
- ◆ "विश्व धुलाई दिवस एवं शपथ" जागरूकता कार्यक्रम 8, अक्टूबर 2020
- ◆ "विश्व हाथ धुलाई दिवस 2020" पोस्टर प्रतियोगिता 15, अक्टूबर 2020
- ◆ "विश्व खाद्य दिवस 2020" पोस्टर प्रतियोगिता 16, अक्टूबर 2020
- ◆ "राष्ट्रीय एकता दिवस और शपथ समारोह" जागरूकता कार्यक्रम 31, अक्टूबर 2020
- ◆ "विश्व विकलांगता दिवस 2020" पोस्टर प्रतियोगिता 3, दिसम्बर 2020
- ◆ "विश्व युवा दिवस" जागरूकता कार्यक्रम 12, जनवरी 2020
- ◆ "सुभाष चन्द्र बोस जयंती" जागरूकता कार्यक्रम 23, जनवरी 2020
- ◆ "राष्ट्रीय मतदान दिवस" जागरूकता कार्यक्रम "25, जनवरी 2020
- ◆ "सड़क सुरक्षा" जागरूकता कार्यक्रम 4, मार्च 2020

हमीदिया गर्ल्स डिग्री कॉलेज प्रयागराज में राष्ट्रीय सेवा योजना की तीनों इकाइयों (41, 42, 43) के द्वारा विशेष शिविर का आयोजन 15.03.2021 से 21.03.2021 तक डॉ. इरम फरीद उस्मानी, प्रभारी डॉ. शमा रानी, कार्यक्रम अधिकारी, डॉ. गुलशन अख्तर, कार्यक्रम अधिकारी राष्ट्रीय सेवा योजना के निर्देशन में किया गया। इसका थीम फिट यूथ फिट इंडिया था। इसका उद्घाटन 15.03.2020 को महाविद्यालय में सम्पन्न हुआ। इस समारोह की मुख्य अतिथि (श्रीमती) डॉ. यूसुफा नफीस, प्राचार्या हमीदिया गर्ल्स डिग्री कॉलेज प्रयागराज थीं। इस कार्यक्रम का प्रारम्भ लक्ष्य गीत से किया गया। प्राचार्या ने स्वयं सेविकाओं को संबोधित करते हुए कहा कि युवा फिट रहेंगे तो देश फिट रहेगा। उन्होंने इस बात पर बल दिया कि शारीरिक मानसिक सभी स्तरों पर स्वस्थ होना चाहिये तथा वैचारिक रूप से भी स्वस्थ होना आवश्यक है। उन्होंने इस संदेश को पूरी दुनिया में भी फैलाने का आह्वान किया। इस अवसर पर छात्राओं को मास्क एवं कोविड-19 से सम्बन्धित पोस्टर, प्राचार्या द्वारा वितरित किये गये। विशेष शिविर के दौरान "नारी शक्ति मिशन" के अन्तर्गत डॉ. राहुल बिस्तारिया, विधि विभाग, ए.डी.सी. ने अपना वक्तव्य दिया। स्वयं

सेविकाओं को सम्बोधित करते हुये कहा कि उन्हें राष्ट्र से प्रेम करना चाहिये तथा समाज के प्रति सेवा भाव विकसित करना चाहिये। उन्होंने महिला सशक्तिकरण पर बल देते हुये कहा कि उन्हें अपनी सलाहियों को पहचानना चाहिये और सकारात्मक मनोवृत्ति विकसित करने का प्रयास सतत करते रहना चाहिये तथा शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक एवम् राजनैतिक स्तर पर अपने आपको करना चाहिए और उन्होंने महिलाओं के अधिकारों से सम्बन्धित जानकारी दी। समान वेतन का अधिकार, रात में अरेस्ट न किये जाने का अधिकार, अपनी पहचान को गोपनीय रखते हुये शिकायत करने का अधिकार जीरो एफ.आई.आर. इत्यादि। इसी कड़ी में डॉ. सबीहा आजमी, डायरेक्टर सेन्टर फॉर वीमेन्स स्टडीज़ ने की स्वयं सेविकाओं को सम्बोधित किया तथा अपने कौशल को विकसित करने के लिए अभिप्रेरित किया। उन्होंने इस बात पर बल दिया कि शिक्षा के उच्च स्तर तक शिक्षित होने का प्रयास करें ताकि वे सही गलत में विभेद कर सकें और हर क्षेत्र में सफलता प्राप्त कर सकें। इस अवसर पर डॉ. शमा रानी ने मुख्य अतिथि का स्वागत किया तथा विशेष शिविर में आगे होने वाले कार्यक्रमों की रूपरेखा प्रस्तुत की। डॉ. गुलशन अख्तर ने धन्यवाद ज्ञापित किया। डॉ. इरम फरीद उस्मानी ने कार्यक्रम का संचालन किया।

शिविर के दौरान प्रभारी एवम् कार्यक्रम अधिकारियों ने स्वयं सेविकाओं को श्रमदान के लिए अभिप्रेरित किया तथा उन्हें समाज के विकास के लिए कार्य करने, प्रजातांत्रिक मूल्यों को विकसित करते समय के महत्व को समझने एवम् रचनात्मक कार्य करने के लिए अभिप्रेरित किया तथा "मैं नहीं तुम" के दर्शन को आत्मसात करने के लिए कहा।

शिविर के दौरान शम्स नगर, रहमत नगर, ज़मीर नगर मलिन बस्ती करेली में स्वयं सेविकाओं ने वहाँ के निवासियों को कोविड-19 की दूसरी लहर के प्रति जागरूक किया। साबुन से हाथ धोने, फेस मास्क लगाने, शारीरिक दूरी बनाये रखने एवम् सैनेटाइज़र के प्रयोग करने पर बल दिया। इसके अतिरिक्त साक्षरता अभियान, बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ, तम्बाकू नियंत्रण इत्यादि के बारे में भी जानकारी दी गयी। अनाज बैंक योजना के अन्तर्गत स्वयं सेविकाओं ने अनाज इकट्ठा करके मलिन बस्ती में वितरित किया तथा कॉपी पेन्सिल कपड़े इत्यादि भी बाँटे गये। इन विशेष शिविर की उपलब्धि रही-व्यर्थ वस्तुओं से बनाई गई समाजोपयोगी वस्तुओं बेस्ट आउट ऑफ वेस्ट की प्रदर्शनों के द्वारा स्वयं सेविकाओं की सृजनात्मकता और कौशल विकसित करने का अवसर मिला। इस प्रकार "शिल्प के माध्यम से शिक्षा" महात्मा गाँधी की बेसिक शिक्षा के उद्देश्य को चरितार्थ किया गया। विशेष शिविर के दौरान विभिन्न प्रतियोगिताओं का आयोजन किया गया:-

निबन्ध प्रतियोगिता:- नारी सशक्तिकरण कोविड-19 से सुरक्षा के उपाय, पोस्टर प्रतियोगिता:- दहेज एक अभिशाप, स्वरचित कविता प्रतियोगिता:- देश प्रेम, स्लोगन प्रतियोगिता:- दहेज प्रथा एक अभिशाप, देश प्रेम पर आधारित प्रतियोगिता, पुष्प निर्माण प्रतियोगिता, कार्ड निर्माण प्रतियोगिता, मास्क निर्माण प्रतियोगिता, स्लोगन प्रतियोगिता, फोटोग्राफी प्रतियोगिता, सलाद प्रतियोगिता, मेहंदी प्रतियोगिता, रंगोली प्रतियोगिता आदि कार्यक्रम सम्पन्न हुए।

व्यक्तित्व के महत्वपूर्ण पक्ष बौद्धिक विकास को ध्यान में रखते हुए लेखन कला को विकसित करने के लिए (रिपोर्ट राइटिंग) आख्या लेखन प्रतियोगिता भी आयोजन किया गया। सभी कार्य में स्वयं सेविकाओं ने उत्साहपूर्ण भाग लिया। विशेष शिविर के अन्तिम दिन 21.03.2021 को खेल महोत्सव का आयोजन किया गया। इसमें विभिन्न खेल आयोजित किये गये-खो-खो, कबड्डी, म्युजिकल चेयर, टग ऑफ वॉर, बैडमिंटन इत्यादि। महाविद्यालय की प्राचार्या ने खेल भावना विकसित करने पर बल दिया। इस शिविर में तहसीन फात्मा बी.ए. प्रथम वर्ष सर्वश्रेष्ठ स्वयंसेविका चुनी गयी।

22 मार्च 2021 को विशेष शिविर का समापन समारोह हुआ जिसके मुख्य अतिथि कवीन्द्र प्रताप सिंह आई जी प्रयागराज ज़ोन थे। शिविर के समापन पर स्वयं सेविकाओं को प्रोत्साहन करते हुये उन्होंने कहा राष्ट्रीय सेवा योजना के कैम्प में "मैं नहीं तू" सिखाया जाता है। समाज सेवा और जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में सफल होने के लिए स्वस्थ रहना

आवश्यक है। स्वयं सेविकाओं को अपना आत्मविश्वास बढ़ाना चाहिये। समारोह के गेस्ट ऑफ ऑनर राहुल सहाय बिसारिया एसोसिएट प्रोफेसर, विधि विभाग इलाहाबाद डिग्री कॉलेज ने कहा रा.से.यो.के द्वारा सेवा भावना का विकास होता है। इसी शृंखला में महाविद्यालय की मैनेजिंग कमेटी के असिस्टेंट मैनेजर श्री फरहान अल्ला जी ने कहा की कैंप के दौरान सीखी गयी समाज सेवा को घर मुहल्ला, शहर, राज्य, राष्ट्र सभी स्तरों पर क्रियान्वयन करें।

विशेष शिविर के समापन समारोह के विस्तार में 23 मार्च 2021 को भी का कार्यक्रम का आयोजन किया गया। जिसमें मुख्य अतिथि डॉ. राजेश गर्ग कार्यक्रम समन्वयक, रा.से.यो., इलाहाबाद विश्वविद्यालय थे। इस अवसर पर उन्होंने स्वयं सेविकाओं को संबोधित किया और रा.से.यो. के संस्कार के बारे में बताया। उन्होंने इस बात पर बल दिया की हमें समाज के लिए कार्य करना चाहिए यदि संसाधन छोटे हैं तो हमें छोटे स्तर से कार्य करना चाहिए। डॉ. हसीना बानो एसोसिएट प्रोफेसर अध्यक्ष, हिन्दी विभाग ने मुख्य अतिथि का स्वागत किया। लक्ष्य गीत एवं लोक गीत प्रस्तुत किये गये। डॉ. शमा रानी ने सात दिवसीय विशेष शिविर की संक्षिप्त आख्या प्रस्तुत की। डॉ. गुलशन अख्तर ने धन्यवाद ज्ञापित किया। डॉ. एरम फरीद उस्मानी ने कार्यक्रम का संचालन किया। अन्त में प्रतियोगिताओं में विजयी स्वयं सेविकाओं को पुरस्कार दिये और राष्ट्र गीत से समारोह का समापन किया गया।

ऑन लाईन कक्षा प्रबन्धन: उपकरण और तकनीक विषय पर सात दिवसीय फैकल्टी डेवलपमेंट प्रोग्राम

23/07/2020 - 29/07/2020

डॉ. गुलशन अख्तर

असिस्टेंट प्रोफेसर, अर्थशास्त्र विभाग

प्रथम दिवस- 23/07/2020

उद्घाटन सत्र:

हमीदिया गर्ल्स डिग्री कॉलेज, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज के अर्थशास्त्र विभाग द्वारा "One Week Online Faculty Development Programme on Online Class Management: Tools and Techniques" (23rd July – 29th July, 2020) का शुभारम्भ किया गया। उद्घाटन में कॉलेज की मैनेजर, श्रीमती तज़ीन एहसान उल्लाह साहिबा, ने कार्यक्रम की सफलता के लिए आशीष दिया। प्राचार्या, डॉ. यूसुफा नफीस साहिबा, ने सम्मिलित सभी प्रतिभागियों को धन्यवाद दिया और कहा कि हम आशा करते हैं कि यह कार्यक्रम आयोजकों और प्रतिभागियों दोनों के उद्देश्य को पूरा करने में सफल होगा। कोविड-19 के दौरान में शिक्षा व्यवस्था में उत्पन्न विपरीत परिस्थितियों के आगे बढ़ने, ऑनलाइन क्लास प्रबंधन की मांग को पूरा करने के साथ-साथ शिक्षकों को समंजस्य स्थापित करने में महत्वपूर्ण साबित होगा। इस कार्यक्रम में प्रख्यात संसाधन विशेषज्ञ डॉ. जैनेन्द्र कुमार वर्मा, सहायक प्रोफेसर, केन्द्रीय पंजाब विश्वविद्यालय, बठिंडा, डॉ. रेनू विज, डीन (शिक्षाविद), विद्या ज्योति एडुवैरिटी चंदीगढ़ और डॉ. इंजमामुल हक, रिसर्च एसोसिएट, आईआईटी कानपुर से थे। अर्थशास्त्र विभाग की विभागाध्यक्षा, डॉ. बिल्कीस फारुकी ने सभी विशेषज्ञों का स्वागत किया और कहा कि हम आशा करते हैं कि यह कार्यक्रम सभी प्रतिभागियों के लिए लाभदायक होगा। संकाय विकास कार्यक्रम की संयोजिका व आयोजिका, डॉ. गुलशन अख्तर, ने ऑनलाइन शिक्षण से परिचित कराया और कार्यक्रम के नियमों की रुपरेखा पीपीटी द्वारा प्रस्तुत की। डॉ. रेनू विज एवं डॉ. इंजमामुल हक द्वारा कार्यक्रम के उद्देश्यों की चर्चा की गई।

द्वितीय सत्र:

द्वितीय सत्र में इंजमामुल हक ने गूगल ड्राईव के विषय में विस्तृत रूप से समझाया और गूगल डॉक्स बनाने की तरीका बताया और प्रथम अभ्यास कार्य में गूगल डॉक्स बनाकर शेयर करने को दिया।

द्वितीय दिवस - 24/07/2020

प्रथम सत्र:

डॉ. इंजमामुल हक ने प्रथम दिवस के अभ्यास कार्य की कठिनाईयों से प्रतिभागियों के प्रश्नों का उत्तर दिया और एसाइनमेंट को शेयर करना, टेम्पलेट गैलरी में संक्षिप्त विवरण, लेटर, परियोजना प्रस्ताव बनाना सिखाया।

द्वितीय सत्र:

डॉ. रेनू विज ने गूगल डॉक्स में माइक्रोफोन का प्रयोग, क्षेत्रीय भाषाओं में काम करना व ट्रांसलेट करना सिखाया। दो डॉक्यूमेंट में साहित्यिक चोरी, एक ही एसाइनमेंट चेक करना, रुब्रिक का प्रयोग छात्रों को अंक देने के लिए एवं ड्रा-आईओ के बारे में समझाया। प्रतिभागियों के लिए अभ्यास कार्य में वॉइस टाइपिंग, सामग्री अनुवाद डॉक्यूमेंट को पीडीएफ में सुरक्षित करना और दो डॉक्यूमेंट की तुलना कर चेक करने का कार्य दिया गया।

तृतीय दिवस- 25/07/2020

प्रथम सत्र:

प्रचार्या, डॉ. यूसुफा नफीस साहिबा, ने "थककर दम लेना कमाल - ए - शौक की तौहीन है, ता बा मंज़िल एक है परवाज़ होनी चाहिए" कहकर सभी प्रतिभागियों को उत्साह एवं प्रेरित किया कि हमें थकना नहीं है बल्कि अभ्यास करना है और अपनी मंज़िल अर्थात् उद्देश्य को पूरा करना है। डॉ. इंजमामुल हक एवं डॉ. रेनू विज द्वारा गूगल शीट्स में आकड़े भरना, जोड़ना, प्रतिशत निकालना सिखाया गया।

द्वितीय सत्र:

डॉ. रेनू ने गूगल शीट्स में गणित, भौतिक विज्ञान, रसायन विज्ञान आदि विषयों को पढ़ाने हेतु वर्ल्ड क्लाउड पर डॉक्स ऐड-ऑन द्वारा साइंटिफिक टायपिंग, क्लारम मैनेजर, डॉक्टोपस, क्लास रिपोटर ल्यूसिड चार्ट का प्रयोग सिखाया एवं महत्व को बताया। अभ्यास कार्य में स्प्रेडशीट पर 50 छात्रों का 5 विषयों में रिपोर्ट कार्ड तैयार करना और ग्राफ एवं पाई चार्ट द्वारा एक चार्ट बनाने को दिया गया।

चतुर्थ दिवस- 26/07/2020

प्रथम सत्र:

डॉ. इंजमामुल हक द्वारा पिछले सत्र की कठिनाईयों से सम्बन्धित प्रश्नों का उत्तर दिया गया। पुनराभ्यास कराया गया। गूगल शीट्स पर पाई चार्ट, बार चार्ट को बनाना सिखाया गया।

द्वितीय सत्र:

द्वितीय सत्र में डॉ. रेनू विज द्वारा मंटीमीटर पर एक्टिविटी कराई गई। यह अभ्यास सत्र रहा।

पंचम दिवस - 27/07/2020

प्रथम एवं द्वितीय दोनों सत्रों में डॉ. इंजमामुल हक द्वारा गूगल क्लासरूम क्या है, उसको बनाना और उस में कार्य करना, चरण बद्ध ढंग से सिखाया गया। रूब्रिक का प्रयोग और अभ्यास कार्य भी कराया गया। डॉ. रेनू विज ने प्रतिभागियों के कठिनाइयों से संबंधित प्रश्नों के उत्तर दिए।

षष्ठ दिवस - 28/07/2020

विशेषज्ञ डॉ. जैनैद्र कुमार वर्मा द्वारा प्रथम एवं द्वितीय दोनों सत्रों में रिसर्च प्रपोजल बनाने सम्बंधी प्रक्रिया को सिखाया गया। उन्होंने सभी प्रतिभागियों को प्रोत्साहित भी किया तथा प्रतिभागियों द्वारा पूँछे गए प्रश्नों के संतोषजनक एवं व्यवहारिक उत्तर दिए।

सप्तम दिवस- 29/07/2020

प्रथम सत्र:

डॉ. इंजमामुल हक द्वारा संचयी एसाइमेंट तथा विज के बारे में समझाया गया। डॉ. इंजमामुल हक तथा रेनू विज ने प्रतिभागियों के तमाम प्रश्नों के उत्तर देकर उन्हें संतुष्ट किया।

द्वितीय सत्र:

संकाय विकास कार्यक्रम के समापन कार्यक्रम का आयोजन किया गया जिसमें संसाधन विशेषज्ञों और अनेक प्रतिभागियों ने लर्निंग प्रोग्राम के अपने अनुभवों को साझा किया और आयोजकों से अनुरोध किया कि भविष्य में शिक्षाविदों के लाभ के लिए इस तरह के और अधिक एफडीपी का आयोजन करें। प्रबंधक महोदया, श्रीमती तज़ीन एहसान उल्लाह साहिबा, ने सभी प्रतिभागियों के साथ-साथ आयोजिका को सफलता के लिए बधाई दीं। प्राचार्या, डॉ. यूसुफा नफीस साहिबा, ने कार्यक्रम की सफलता पर आयोजकों को धन्यवाद दिया और कहा कि हमने अपने उद्देश्यों को सफलतापूर्वक प्राप्त किया। प्रतिभागियों के उत्साह और सक्रियता को देखते हुए भविष्य में फिर से इस प्रकार के कार्यक्रम आयोजित कराने की अपील आयोजकों एवं विशेषज्ञों से किया। उन्होंने कहा कि हमने भी एक प्रतिभागी के रूप में कार्यक्रम में हिस्सा लिया था और ऑनलाइन क्लास लेने संबंधी बहुत सी कठिनाईयों को दूर करने का मौका मिला। एफडीपी की संयोजिका एवं आयोजिका, डॉ. गुलशन अख्तर, ने एक सप्ताह के कार्यक्रम का सारांश प्रस्तुत किया। इस अंतर्राष्ट्रीय एफडीपी में भारत के विभिन्न राज्यों के साथ-साथ फिलिपिंस, कुवैत, श्रीलंका, सऊदी अरब तथा नेपाल के विभिन्न आयु, लिंग, शिक्षा का स्तर एवं उद्देश्यों के साथ 250 से प्रतिभागियों ने सक्रिय रूप से भाग लिया और सफलतापूर्वक पूरा किया। उन्होंने कहा कि अध्यापक का काम वही है - 'पढ़ाना' परंतु, तरीका बदल गया है। भविष्य में इस प्रकार के कार्यक्रम के साथ फिर से मिलने की आशा के साथ हर्ष पूर्वक एक शेर, "कौन कहता है कि आसमां में छेद नहीं हो सकता, एक पत्थर तो तबीयत से उछालो दारों" के साथ कार्यक्रम का अंत किया और धन्यवाद ज्ञापित किया। सुश्री शमीन फातिमा, सहायक प्रोफेसर, ने एफडीपी के लिए एक रिपोर्टिंग व्यक्ति के रूप में सहायता की।

अपने व्यक्तित्व को क्षमता बड़ा बनायें कि
आपको कोई छोटा मजबूत न आवे

हिन्दी भाषा/राजभाषा पखवाड़ा 2020-21

आख्या

डॉ. हसीना बानो
एसोसिएट प्रोफेसर
अध्यक्ष, हिन्दी विभाग

हिन्दी दिवस भाषा के उन्नयन प्रसार और उसके समक्ष आ रही चुनौतियों एवं संभावनाओं पर विमर्श और चिन्ता का दिन है। हमीदिया गर्ल्स डिग्री कॉलेज प्रयागराज में आज दिनांक 14 सितम्बर 2020 को ई राष्ट्रीय सम्मेलन का आयोजन किया गया। हिन्दी भाषा में जन सम्पर्क व लोक सम्वाद के विविध आयाम चुनौतियाँ एवं अवसर पर शुरू हुई। इस दो दिवसीय योजना में देश के कोने-कोने से हिन्दी के शिक्षकों, शोध कर्ताओं प्रकाण्ड विद्वानों की मंडली शिक्षाविदों ने भाग लिया। हमीदिया गर्ल्स डिग्री कॉलेज प्रयागराज और अन्तर्राष्ट्रीय वैज्ञानिक अनुसंधान संगठन के संयुक्त तत्वाधान में साझा प्रयास से आयोजित इस सम्मेलन की शुरुआत कॉलेज की प्रबंधक श्रीमती तज़ीन एहसान उल्लाह के स्वागत कथन से हुआ। प्राचार्या डॉ. (श्रीमती) यूसुफा नफीस ने सम्मेलन में हिस्सा ले रहे मुख्य अतिथि डॉ. सी.एन. नटेल निदेशक अन्तर्राष्ट्रीय वैज्ञानिक अनुसंधान संगठन, प्रो. राम किशोर शर्मा पूर्व अध्यक्ष हिन्दी विभाग इलाहाबाद विश्वविद्यालय प्रयागराज, प्रो. योगेन्द्र प्रताप सिंह हिन्दी विभाग, इलाहाबाद विश्वविद्यालय प्रयागराज, श्री रविनन्दन पूर्व कोषाध्यक्ष हिन्दुस्तान एकेडमी प्रयागराज और अन्य अतिथियों का स्वागत एवं परिचय दिया। डॉ. हसीना बानो एसोसिएट प्रोफेसर हिन्दी विभाग ने अपने वक्तव्य में प्रस्तावित विषय पर चर्चा की और सम्मेलन का बीज वक्तव्य इलाहाबाद विश्वविद्यालय के हिन्दी विभाग के प्रो. योगेन्द्र प्रताप सिंह ने हिन्दी भाषा के जनसम्पर्क व लोक सम्वाद व विविध आयामों का ताना बाना सामने रखा। मुख्य अतिथि इलाहाबाद विश्वविद्यालय इलाहाबाद के हिन्दी विभाग के पूर्व अध्यक्ष प्रो. राम किशोर शर्मा ने हिन्दी भाषा में जन सम्पर्क व लोक सम्वाद की क्षमता और संभावनाओं पर प्रकाश डाला।

हिन्दी के प्रतिष्ठित कवि, आलोचक, निबंधकार और समीक्षक श्री रवि नन्दन सिंह ने विषय का विस्तार करते हुए बताया कि वाचिका स्तर पर हिन्दी हिन्दी ने भले अपनी व्यापकता और समाहार की क्षमता की वजह से दुनिया में अग्रणी स्थान हासिल कर चुके हैं लेकिन काम काज के स्तर पर इसे बहुत सी चुनौतियों का सामना करना पड़ रहा है।

इसी श्रृंखला में प्रो. योगेन्द्र प्रताप सिंह, डॉ. मुकेश कुमार भिरोठा, डॉ. विदुषी आमेटा डॉ. सरोज सिंह, डॉ. राजेश कुमार गर्ग डॉ. अनिता शुक्ला, डॉ. अनु मेहता, डॉ. मोहसिन खान, डॉ. हमीर भाई मकवाना ने अपने विचार रखे जिसमें नई शिक्षा निति के सन्दर्भ में, हिन्दी भाषा की समरसता, भाषा के विविध आयामों डिजिटलाइजेशन के युग में हिन्दी भाषा पर विस्तृत चर्चा हुई।

हिन्दी पखवाड़ा के अन्तर्गत विभिन्न प्रतियोगितायें स्वरचित कविता, निबंध प्रतियोगिता, कहानी, स्लोगन, व्याख्यान प्रतियोगितायें सम्पन्न हुई। कार्यक्रम का आयोजन, संचालन, धन्यवाद ज्ञापन डॉ. हसीना बानो एसोसिएट प्रोफेसर हिन्दी विभाग ने किया।

विश्व स्वास्थ्य संगठन ने कोरोना वायरस को महामारी घोषित कर दिया है। कोरोना वायरस बहुत सूक्ष्म लेकिन प्रभावी वायरस है। कोराना वायरस मानव के बाल की तुलना में 900 गुना छोटा है, लेकिन कोरोना का संक्रमण दुनियाभर में तेजी से फैल रहा है। कोरोना वायरस का संबंध वायरस के ऐसे परिवार से है जिसके संक्रमण से जुकाम से लेकर साँस लेने में तकलीफ जैसी समस्या हो सकती है। इस वायरस को पहले कभी नहीं देखा गया। इस वायरस का संक्रमण दिसंबर में चीन के वुहान में शुरू हुआ था। इसके संक्रमण के फलस्वरूप बुखार, जुकाम, साँस लेने में तकलीफ, नाक बहना और गले में खराश जैसी समस्याएँ उत्पन्न होती हैं। इस समय कारोना वायरस का कोई इलाज नहीं है, लेकिन बीमारी के लक्षण कम होने वाली दवाइयाँ दी जा सकती हैं। कारोना वायरस के इलाज के लिए वैक्सीन विकसित किये गये। स्वास्थ्य मंत्रालय ने कोरोना वायरस से बचने के लिए दिशा निर्देश जारी किये हैं। इनके मुताबिक हाथों को साबुन से धोना चाहिए। खाँसते और छींकते समय नाक और मुँह को रुमाल से ढककर रखें। जिन लोगों को बुखार, कफ या साँस में तकलीफ की शिकायत है मास्क पहनना चाहिए और तुरन्त डॉक्टर के पास जाना चाहिए। कोरोना के वायरस साँस और छींक से गिरने वाली बूंदों के जरिये फैलते हैं। हाथ साफ नहीं हो तो आँखों, नाक और मुँह को छूने से बचें। अगर आप संक्रमित इलाके से आए हैं तो आपको अकेले रहने की सलाह दी जाती है। अतः घर पर रहें।

साँस वायरस से भी ऐसा ही खतरा बना था। साँस की वजह से पूरी दुनिया में बहुत अधिक लोगों की मौत हुई थी। पूरी दुनिया में इससे 1000 लोग संक्रमित हुए थे। इसका असर आर्थिक गतिविधियों पर भी पड़ा था। कोरोना वायरस को लेकर लोगों में एक अलग ही बेचैनी देखने को मिलती है। मेडिकल स्टोर्स में मास्क और सैनेटाइजर की कमी हो गई है क्योंकि लोग तेज़ी से इन्हें खरीदने के लिए दौड़ रहे हैं। यात्रियों की स्क्रीनिंग हो या फिर लैब में लोगों की जाँच, सरकार ने कोरोना वायरस से निपटने के लिए कई तरह की तैयारी की है। इसके अलावा किसी भी तरह की अफवाहों से बचने, खुद की सुरक्षा के लिए कुछ निर्देश जारी किये हैं जिससे की कोरोना वायरस से निपटा जा सकता है। एक साल बाद फिर से पूरी दुनिया में कोरोना वायरस लगातार फैलता जा रहा है। 21 मार्च 2020 को भारत में जनता कर्फ्यू लगाया गया था, आज एक साल बाद फिर वही स्थिति बन रही है। भारत के कई क्षेत्रों में नाइट कर्फ्यू लगाया गया है, तो कई क्षेत्रों में लॉकडाउन लगाना पड़ा है। वर्तमान में इस बीमारी से बचाव के लिए सोशल डिस्टेंसिंग का पालन करें और मास्क लगाएं। कोरोना वायरस एक ऐसा संक्रमण है जो एक व्यक्ति से दूसरे व्यक्ति तेज़ी से ट्रांसफर होता है। वर्तमान में भारत, रूस समेत अन्य देशों में वैक्सीन जारी की है। भारत द्वारा दो वैक्सीन का निर्माण किया गया है। कोविशील्ड वैक्सीन, इस वैक्सीन का उत्पादन भारत में सीरम इंस्टीट्यूट द्वारा एवं इस वैक्सीन का उत्पादन भारत बायोटेक द्वारा किया जा रहा है।

हिन्दी भाषा

शैलीज हाथमी
बी.ए. तृतीय वर्ष

हिन्दी मेरी भाषा है,
हिन्दी से तुम प्यार करो,
हिन्दी मेरी आशा है,
हिन्दी मे तुम काम करो।
हिन्दी का उत्थान करना,
यह मेरी जिज्ञासा है,
जग ने इसको माना है,
इसको तुम प्रणाम करो।
हिन्दी की बोली है अनमोल,
सहज और सरल ये भाषा है,
बोलते ही मन को देती दिलासा है,
भारत की पहचान और नाम करो।
हिन्दी की भाषा है अनमोल,
एक शब्द के कई विलोम,
हिन्दी, हिन्द, हिमालय पर शोभित।
मीठी बोली ग़ज़ब सी वाणी,
बढ़ती प्रेम पिपासा है,
अगर-मगर से तुम खुद को न बदनाम करो,
हिन्दी से तुम प्यार करो हिन्दी का उत्थान करो।

भारतीय समाज में नारी का स्थान

इंशा कात्मा

बी.ए. द्वितीय वर्ष

प्राचीन काल में हमारे समाज में नारी का महत्व नर से कहीं बढ़कर होता था। किसी समय तो नारी का स्थान नर से इतना बढ़ गया था कि पिता के नाम के स्थान पर माता का ही नाम प्रधान होकर परिचय का सूत्र बन गया था। धर्म द्रष्टा मनु ने नारी को श्रद्धामयी और पूजनीय मानते हुए महत्व प्रदर्शित किया। जहाँ नारी की पूजा होती है। वहाँ देवता रमण करते हैं, अर्थात् निवास करते हैं। धीरे-धीरे समय के पटाक्षेप के कारण नारी की दशा में कुछ अपूर्व परिवर्तन हुए। वह अब नर से महत्वपूर्ण न होकर उसके समकक्ष श्रेणी में आई। अगर पुरुष ने परिवार के भरण पोषण का उत्तर दायित्व सम्भाल लिया तो घर के अन्दर के सभी कार्यों में काफी अन्तर आ गया। ऐसा होने पर भी प्राचीन काल की नारी ने हीन भावना का परित्याग कर स्वतंत्र और आत्मविश्वास होकर अपने व्यक्तित्व का सुन्दर और आकर्षक निर्माण किया। पंडित मिश्रा की पत्नी द्वारा शंकराचार्य जी के परास्त होने के साथ गार्गी, मैत्रेयी, विद्योत्मा आदि विदुषियों का नाम इसी श्रेणी में उल्लेखनीय है।

समय के बदलाव के साथ नारी दशा में अब बहुत परिवर्तन आ गया है। चूँ तो नारी प्राचीन काल से अब तक भार्या के रूप में रही है। इसके लिए उसे गृहस्थी के मुख्य कार्यों के लिये विवश किया गया, जैसे-भोजन बनाना, बाल बच्चों की देखभाल करना, पति की सेवा करना, पति की हर भूख को शान्त करने के लिए विवश होती हुई अमानवता का शिकार बनकर क्रय विक्रय की वस्तु भी बन जाना भी अब नारी जीवन का एक विशेष अंग बन गया। शिक्षा के प्रचार के फलस्वरूप अब नारी की वह दुर्दशा नहीं है। कुछ अंधविश्वास, रूढ़िवादी, विचारधारा, या अज्ञानता के फलस्वरूप हो गयी थी। नारी को नर के समान्तर लाने के लिए समाज चिंतकों ने इस दिशा में सोचना और कार्य करना आरम्भ कर दिया है। राष्ट्र कवि मैथिलिशरण गुप्त जी ने इस विषय में स्पष्ट ही कहा है-

‘एक नहीं, दो दो मात्राएं, नर से भारी नारी’

नारी के प्रति अब श्रद्धा और विश्वास की पूरी भावना व्यक्त की जाने लगी है, कविवर जयशंकर प्रसाद ने अपनी महाकाव्यकृति कामयनी में लिखा है-

नारी तुम केवल श्रद्धा हो,

विश्वास रजत जग, पग तल में

पीयूष स्रोत सी बहा करो

जीवन के सुन्दर समतल में

अब नारी की स्थिति वह नहीं रही नारी आज समाज में प्रतिष्ठित और सम्मानित हो रही है। वह अब घर की लक्ष्मी ही नहीं रह गई है। अपितु घर से बाहर समाज का दायित्व निर्वाह करने के लिए आगे बढ़ आयी है। वह घर की चार दिवारी से अपना कदम को बढ़ाती हुई समाज की विकलांग दशा को सुधारने के लिए कार्यरत हो रही है। इसके लिए वह नर को चुनौती दे रही है। वह नर को यह अनुभव कराने के साथ-साथ उसमें चेतना भर रही है। इस प्रकार नारी का स्थान हमारे समाज में आज अधिक प्रतिष्ठित है।

मुअल्लकात

(अरबी शायरी में एक प्रकार की कविता)

आयशा शमीम
बी.ए. द्वितीय वर्ष

इस्लाम के आने के पहले के ज़माने को जाहिलियत का ज़माना कहा जाता है। अरब शायरी के बहुत शौकीन थे। उन्हें शायरी का शौक फ़ितरी तौर पर मिला था। ये लोग बदवियाना (देहाती) ज़िन्दगी गुज़ारते थे चूँकि ये प्राकृतिक माहौल में आज़ादी के साथ जीवन यापन करते थे और प्राकृतिक वातावरण में डूब कर अपने जज़्बात और एहसासों को कविता में ढाल देते थे। इसी लिए उनके यहाँ कवियों का बहुत सम्मान था किसी कबीले में अगर कोई लड़का शायर बन कर उभरता तो वह कबीला अपने को दूसरे कबीले के मुकाबले में ऊँचा समझता। जाहिली ज़माने में बहुत शायर हुए लेकिन उनमें से बहुत कम शायरों का कलाम मिलता है। ये शायर सीधे-सादे ख़्यालात को खूबसूरत अल्फ़ाज़ में बयान कर देते थे। वस्फ़, मंज़रक़शी जैसे ऊँट, घोड़े और भयानक रात के वस्फ़ में वह पूरा ज़ोरे बयान सर्फ़ कर देते थे। आम तौर पर जाहिली शायरों ने फ़ख़्रो हमासा, मदह, (तारीफ़), हज्व (बुराई), मरसिया, ग़ज़ल, वस्फ़ और हक्मो अमसाल पर नज़्में कविताएँ लिखी हैं।

जाहिली ज़माने में बहुत से मशहूर शायर हुए हैं जिन का कलाम अरबी शायरी में ज़बान व बयान और अग़राज़ व मक़ासिद के एतबार से नुमायों मोक़ाम रखता है। इन में सबसे ज़्यादा मशहूर तब्क़ा अस्हाबे मुअल्लकात का। जाहिलियत के दौर में मेले लगा करते थे जिन में आम लोग और शायर भी इकट्ठा होते थे और अपना कलाम सुनाते थे इन मेलों में उककाज़ का मेला मशहूर था जिसमें जिस शायर का क़सीदा सब से अच्छा होता था वह उस साल का बड़ा शायर माना जाता था।

मुअल्लकात- मुअल्लका का बहुवचन है जिसका अर्थ है लटकाए हुए। मुअल्लकात के बारे में लेखकों और आलोचकों के अलग-अलग विचार हैं। मुअल्लकात उस समय की मशहूर लम्बे क़सीदे हैं। उस समय की अरबी कविताओं (शायरी) के बारे में लेखकों और आलोचकों का कहना है कि अरबों ने जीवन से सम्बन्धित सभी कठिनाईयों पर कविताएँ लिखी हैं। उन्हीं कविताओं (क़सीदों) में से मुअल्लकात भी हैं। ये वह लम्बे क़सीदे हैं जिन्हें सोने के पानी से लिखकर ख़ान-ए-काबा के दरवाज़े पर लटकाये गये थे। सोने के पानी से लिखे जाने के कारण इन्हें मुज़हहबात भी कहते हैं। चूँकि ज़हबुन का अर्थ है-सोना।

मुअल्लकात लिखने वाले को असहाबे मुअल्लकात कहते हैं। जिन कवियों ने ये क़सीदे लिखे थे उनके बारे में लेखकों के अलग-अलग विचार हैं। कुछ इन्हें सात मानते हैं और कुछ दस। इनके नाम ये हैं- इमरउल्कैस, नाबिग़ जुब्यानी, जुबैर बिन अबी सुल्मा, आशा कैस, अन्तराबिनशदाद, अब्सी तरफ़ा बिनअलअब्द, अमर बिन कुलसुम, हारिस बिन हिल्लिज़ा, लबीद बिन रबीआ, उरवा बिन अलअब्द।

आलोचक इस बात पर एक मत नहीं हैं कि असहाबे मुअल्लकात में कौन सबसे बेहतर कवि है। आलोचक आमतौर पर इस बात पर एक मत हैं कि जाहिली दौर के कवियों में से हर एक किसी न किसी मैदान में अपनी अलग पहचान रखता है इस प्रकार किसी ने ग़ज़ल में, किसी ने फ़ख़र में, किसी ने मदह (तारीफ़) में तो किसी ने वस्फ़ में अपना स्थान बनाया। इस प्रकार जुहैर जब उसे कुछ मिलने की आशा हो, यानि मदह तारीफ़ और फ़ल्सफ़े में, नाबिग़ जुबियानी जब डरा हो यानि माज़रत ख़्वाही (क्षमा माँगने में) आशा, जब मस्त हो यानी तारीफ़ या बुराई में और इमरउल्कैस जब सवारी पर हो यानी घोड़े और ऊँटनी की तारीफ़ में। ये कवि अशअरुशशोरा यानी बड़े कवि माने जाते हैं। इनकी कविताएँ अरबों की वाक्पटुता और परिपक्वता का एक उदाहरण हैं। जिसको उन्होंने रेशम के कपड़ों पर सुनहरे पानी से लिखकर काबा के दरवाज़े पर लटकाया और इससे कवियों की महानता की स्वीकृति हुई यहाँ तक कि अरब के बड़े-बड़े त्योहारों में भी इन कविताओं को पढ़ा जाता था।

महिला सशक्तिकरण

शैलीज हाशमी

बी.ए. तृतीय वर्ष

नारी सशक्तिकरण के नारे के साथ एक प्रश्न उठता है कि "क्या महिलाएँ सचमुच से मज़बूत बनी हैं" और "क्या उसका लंबे समय का संघर्ष खत्म हो चुका है"। राष्ट्र के विकास में महिलाओं की सच्ची महत्ता और अधिकार के बारे में समाज को जागरूकता लाने के लिए मातृ दिवस अंतर्राष्ट्रीय महिला दिवस आदि जैसे कई सारे कार्यक्रम सरकार द्वारा चलाए जा रहें और लागू किये गये हैं। महिलाओं को कई क्षेत्र में विकास की जरूरत है। अपने देश में उच्च स्तर की लैंगिक असमानता है जहाँ महिलाएँ अपने परिवार के साथ ही बाहरी समाज के भी बुरे बरताव से पीड़ित हैं। भारत में अनुपदों की संख्या में महिलाएँ सबसे अक्सर हैं। महिलाओं के सशक्त होने से पूरा समाज अपने आप में सशक्त हो जायेगा। महिला सशक्तिकरण के सपने को सच करने के लिए लड़कियों को महत्व और उनकी शिक्षा को प्रसारित करने की जरूरत है। महिला सशक्तिकरण को बेहद आसान शब्दों में परिभाषित किया जा सकता है कि इससे महिलाएँ शक्तिशाली बनती हैं। जिससे वह अपने जीवन से जुड़े हर फैसले स्वयं ले सकती हैं। परिवार और समाज में अच्छे से रह सकती हैं। समाज में उनके वास्तविक अधिकार को प्राप्त करने के लिये उन्हें सक्षम बनाना महिला सशक्तिकरण है।

- ◆ लैंगिक भेदभाव राष्ट्र में सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक और शैक्षिक अंतर ले आता है।
- ◆ लैंगिक समानता को प्राथमिकता देने से पूरे भारत में महिला सशक्तिकरण को बढ़ावा मिला है।
- ◆ पुरुष और महिलाओं को बराबर पर लाने के लिए महिला सशक्तिकरण में तेज़ी लाने की आवश्यकता है।
- ◆ सभी क्षेत्रों में महिला का उत्थान राष्ट्र की प्राथमिकता में शामिल होना चाहिए।
- ◆ महिला और पुरुष के बीच की असमानता कई समस्याओं को जन्म देती है।
- ◆ सशक्तिकरण को लाने के लिए महिलाओं को अपने अधिकारों से अवगत होना चाहिए।
- ◆ भारत सरकार द्वारा महिला सशक्तिकरण के लिए कई सारी योजनाएँ चलाई जाती हैं।

अक्षी तो असली सड़ान बाकी है
परिवर्त का इन्तेहाक बाकी है
अक्षी तो लांघा है समकच
अक्षी तो पूरा आसमान बाकी है

“मेहनत सफलता की कुंजी है”

माहिदा
बी.ए. द्वितीय वर्ष

बहुत समय की बात है एक अमीर बिजनेस मैन था उसके परिवार में 5 वर्ष की बेटा जिसका नाम पूजा है। 2 वर्ष का बेटा जिसका नाम राहुल है और उसकी पत्नी है। वह अपने परिवार के साथ बहुत खुश रहता है पर एक दिन उसे उसकी पत्नी को किसी काम से बाहर जाना पड़ता है और आते समय कार का एक्सीडेंट हो गया जिसमें उसकी पत्नी की मृत्यु हो गई। बच्चे अभी छोटे थे इसलिए कोर्ट ने बच्चे की घर और बिजनेस की जिम्मेदारी इनके रिश्तेदार को दे दी। उन्होंने उनके बच्चों को नौकर बना दिया और अपने बच्चों को पढ़ाते और अच्छा खाना देते थे जिसको देखकर पूजा अपने माँ-बाप को याद करती थी और कहती थी कि भैया अगर मेरे माँ-बाप होते तो हमें भी पढ़ाते और अच्छा खाने को देते और हमसे काम नहीं कराते, गलती होने पर मारते नहीं। प्यार से समझाते राहुल कहता है बहन नहीं रो, मैं तो तुम्हारे पास हूँ मैं तुम्हें कुछ नहीं होने दूँगा अच्छा अभी काम करते हैं नहीं तो फिर मारेगी। राहुल अपनी बहन से बहुत प्यार करता है इसीलिए वह अपनी बहन को मार खाते या रोते नहीं देख सकता है। एक दिन रिश्तेदार के बेटे ने सारी मिठाई खा लिया नाम पूजा का लगा दिया जिससे पूजा को बहुत मार पड़ी राहुल पूजा को बचाने लगा तो उसे कमरे में बंद कर दिया और जब पास गया तो उसके हाथ को देखकर रो पड़ा उसका हाथ सूजा था एकदम लाल था उसने अपनी बहन को गले लगाया और कहा कि बहन यहाँ नहीं रहेगी और अपनी बहन को लेकर चला गया और चलते चलते जंगल पहुँच गया जहाँ उसे मन्दिर दिखाई दिया दोनों मंदिर के अंदर गए पूजा को भूख लग गई उसने अपने भैया से कहा मुझे पढ़ना है भैया ने कहा हाँ बहन तुम पढ़ो जितना मन चाहे, मैं भी पढ़ लूँगा, राहुल को भी पढ़ने का शौक था इसीलिए उसने अपनी बहन को भी पढ़ाया और खुद भी काम करते करते पढ़ा उसने अपनी बहन को पढ़ाकर ककील बना दिया और खुद भी पढ़कर पुलिस बन गया पर उसे बहुत मुश्किल का सामना करना पड़ा। पूजा वकील बन गई थी इसलिए उसने अपने रिश्तेदारों पर केस कर दिया और अपनी जयदाद को वापस ले लिया और भाई, बहन खुशी से रहने लगे। इससे हमें यह सीख मिलती है कि अपनी मेहनत से सब कुछ प्राप्त किया जा सकता है किन्तु लालच से नहीं।

अगर आप तिकाश करना चाहते हैं तो
लगातार खुद को चिकित्सित करते रहें

कोविड-19 के प्रति जागरूकता

आमना आजम

बी.ए. द्वितीय वर्ष

कोरोना वायरस एक ऐसा संक्रमण है जो लोगों के एक दूसरे के संपर्क में आने से फैलता है। इस बीमारी ने आज दुनिया भर में भयावह स्थिति उत्पन्न कर दी है। 8 दिसम्बर 2019 को इस वायरस से पहला संक्रमण चीन में दर्ज किया गया। 30 जनवरी 2020 को भारत में कोरोना संक्रमित पहला केस आया था।

तत्पश्चात् कोरोना से बचने के लिए सामाजिक दूरी बनाए रखना बेहद आवश्यक है।

- ◆ खाँसते तथा छींकते समय अपने मुँह को साफ रुमाल से ढक लेना चाहिए। सुरक्षित मास्क का प्रयोग करना चाहिये। शरीर की इम्युनिटी पावर को उचित स्तर पर बनाए रखना चाहिए।
- ◆ इम्युनिटी पावर को बढ़ाने वाले फलों तथा सब्जियों इत्यादि को धोकर तथा साफ करके सेवन करना चाहिए। सामाजिक क्षेत्र में उपस्थित होने पर, किसी भी वस्तु का सेवन करने से पहले, अपने हाथों को चेहरे पर लगाने से पहले सैनिटाइज़र का प्रयोग समय $\leq$ पर करते रहना चाहिए।
- ◆ कोरोना वायरस के संक्रमित व्यक्ति से दूर रहना चाहिए। संक्रमित व्यक्ति को अस्पताल में भर्ती कराना चाहिए एवं संक्रमित व्यक्ति को अलग कमरे में रखना चाहिए।
- ◆ कोरोना वायरस से बचाव के लिए वर्तमान में कोवैक्सीन तथा कोवीशील्ड नमक दो टीके लगाए जाना शुरू हो चुके हैं।
- ◆ विशेषज्ञ के अनुसार दोनों ही टीके सुरक्षित हैं। इस वैक्सीन को दो डोज़ निश्चित समय के अंतराल पर दी जाती है। यह वैक्सीन आयु के अनुसार देश में लगाई जा रही है।
- ◆ यदि किसी व्यक्ति को लगातार लंबे समय तक खाँसी आती है तथा खाँसी के साथ बलगम भी आता है तो उस व्यक्ति को वायरस की संभावना बढ़ जाती है। इस वायरस के कारण शरीर का तापमान बढ़कर 100 से 104 डिग्री फॉरेनहाइट तक चला जाता है तथा आँखे लाल हो जाती हैं व शारीरिक कमज़ोरी भी होने लगती है।
- ◆ सामान्य तौर पर कोरोना वायरस के लक्षण औसत 5 दिन के भीतर दिखना शुरू हो जाते हैं इसके अतिरिक्त (डब्ल्यूएचओ) के अनुसार कोरोना वायरस के लक्षण 14 दिन के अंदर व्यक्ति में प्रदर्शित होने लगते हैं।
- ◆ इसके लक्षणों के अतिरिक्त खाने में स्वाद का अनुभव ना होना, किसी भी गंध युक्त वस्तु में गंध महसूस न होना भी कोरोना वायरस का एक बेहद खतरनाक लक्षण है।

अतः हम सब का दायित्व है कि स्वयं जागरूक होकर दूसरों को भी सतर्क एवं जागरूक करते रहें।

मुगल दरबार में फ़ारसी भाषा का विकास एवं महत्व

शालेहा हसन
बी.ए. तृतीय वर्ष

फ़ारसी भाषा और साहित्य अपनी मधुरता के लिए प्रसिद्ध है। फ़ारसी ईरान देश की भाषा है, परन्तु उसका नाम फ़ारसी इस कारण पड़ा कि फ़ारस, जो वस्तुतः ईरान प्रांत का नाम है, के निवासियों ने सबसे पहले राजनीतिक उन्नति की। इस कारण लोग सबसे पहले इसी प्रांत के निवासियों के संपर्क में आए अतः उन्होंने सारे देश का नाम 'पर्सिस' रख दिया, जिससे आजकल यूरोपीय भाषाओं में ईरान का नाम पर्शिया, पर्स, प्रेज़ियन आदि पड़ गया।

फ़ारसी भाषा का संबंध भाषाओं के आर्य परिवार से है, जिससे संस्कृत, यूनानी, लैटिन, अंग्रेज़ी, फ्रेंच, जर्मन आदि भी संबद्ध हैं। 'ईरान' शब्द का वास्तविक रूप "आर्याना" था, जैसा यवन लेखक लिखते हैं। आर्याना धीरे-धीरे ईरान शब्द बन गया।

मुगल साहित्य संस्कृति फ़ारसी भाषा में अपनी विशिष्ट उपलब्धियों के लिए जानी जाती है। मुगल दरबारी संरक्षण ने फ़ारसी के विकास हेतु महत्वपूर्ण भूमिका अदा की। यद्यपि यह दरबारी संरक्षण आरंभ से अंत तक एक समान नहीं रहा, फिर भी फ़ारसी भाषा की महत्ता मुगल दरबारी राजनीतिक एवं साहित्यिक संस्कृति में बढ़ती गई। जैसा कि हम जानते हैं कि मुगल चुगताई तुर्क परंपरा ईरान से थे और इनके अतिरिक्त ईरान से बाहर तुर्की शासक ऑटोमन तुर्की में, उजबेक मध्य एशिया में शासन कर रहे थे परन्तु ईरान से बाहर यह सभी तुर्की शासक फ़ारसी भाषा के विकास को लेकर बहुत उत्साहित नहीं थे। वास्तव में यह देखने में भी आता है कि आरंभिक मुगल शासकों के दरबारों में फ़ारसी भाषा का प्रभुत्व नहीं था जैसा बाद के कालों में दिखाई पड़ता है। उदाहरण के लिए बाबर ने अपनी रचना बाबरनामा तुर्की भाषा में लिखी और बाबर उस समय तुर्की भाषा का एक जाना माना ज्ञाता भी था। उसके उत्तराधिकारी पुत्र हुमायूँ (1556) के काल में भी तुर्की भाषा ही प्रमुख भाषा बनी रही। उसके ईरान से वापस हिंदुस्तान आने के बाद भी उसके दरबार में तुर्की भाषा के कवियों एवं विद्वानों का प्रभुत्व बना रहा। अकबर के शासन के आरंभिक वर्षों में एक प्रमुख अमीर बैरम खान ने शासन पर नियंत्रण बना रखा था, उसके द्वारा भी अपनी यादों को तुर्की भाषा में ही कलमबद्ध किया गया था। जब मुगल भारत में स्थापित हुए तो आरंभिक दौर में उनके पास तुर्की भाषा को महत्व देने के अलावा कोई विकल्प नहीं था और उन्होंने तुर्की भाषा के इस महत्व को बनाए रखा परन्तु मुगलों के भारत में स्थापित होने के बहुत पूर्व में ही फ़ारसी भाषा ने भारत में मुस्लिम अभिजात्य वर्ग की भाषा के रूप में अपनी पहचान बना ली थी। उत्तर भारत में कई फ़ारसी कवि एवं लेखक हुए जिनमें मसूद सलमान, जियाउद्दीन नख्शबी, अमीर खुसरो एवं हसन सिद्दीकी का विशेष महत्व है। यह पंजाब के गजनवी राज्य एवं दिल्ली के सुल्तानों के राज्य क्षेत्र में महत्वपूर्ण स्थान रखते थे। उत्तरी भारत में फ़ारसी भाषा के विकास के साथ-साथ मुगलों से पूर्व यहां पर हिंदवी का भी विकास हो रहा था, जो फ़ारसी संस्कृति से धीरे-धीरे जुड़ती चली गई, जिसे सूफी संतों की अभिव्यक्तियों में देखा जा सकता है। 15वीं शताब्दी के आरंभिक दशकों एवं 16वीं शताब्दी के आरंभिक दशकों में हमें कोई प्रमुख फ़ारसी कवि या लेखक देखने को नहीं मिलता, जबकि पद्मावत के लेखक के रूप में मलिक मोहम्मद जायसी हिंदवी भाषा के एक महत्वपूर्ण कवि के रूप में दिखाई पड़ते हैं। फ़ारसी भाषा अफगानों के अंतर्गत भी एक अपना महत्वपूर्ण स्थान नहीं बना पाई। भारत में अफगान बड़ी मुश्किल से फ़ारसी बोल पाते थे, जबकि वह फ़ारस से अपना मजबूत संबंध बनाए हुए थे। सूर एवं लोदी शासकों के काल में फ़ारसी के स्थान पर हिंदवी अर्ध-सरकारी भाषा के रूप में अपना स्थान बनाए हुए थी। आरंभिक मुगल शासकों के ईरान के साथ उनके संबंधों का महत्वपूर्ण स्थान था। उदाहरण के लिए हुमायूँ भारत में जब अफगानों से पराजित हुआ, तो उसने भागकर ईरान में शरण ली और उसकी हिंदुस्तान वापसी के समय बड़ी संख्या में ईरानी भी

यहां पर आए थे। इन्होंने ईरानियों ने उसे हिंदुस्तान पर पुनः विजय प्राप्त करने में सहायता प्रदान की थी। अकबर ने भी अपने प्रशासन के महत्त्वकांक्षी चुगताई तुर्कों को नियंत्रित करने के लिए बड़ी संख्या में ईरानियों को अपने शासन का हिस्सा बनाने के लिए आमंत्रित किया था। इससे पूर्व ईरानी बाबर की उजबेकों पर विजय स्थापित करने में सहायता प्रदान कर चुके थे। इन्होंने सब के माध्यम से ईरान की फारसी भाषा भी मुगल हिंदुस्तान से जुड़ती चली गई, विशेषकर बादशाह अकबर ने 1585-86 के दौर में ईरान के साथ अपने सामाजिक-सांस्कृतिक संबंधों को बढ़ावा दिया। इसके लिए उसने विद्वानों के कई मिशन ईरान भेजे, जिससे कि मुगलों के साथ ईरान के संबंध मजबूत हो सके और अधिक से अधिक ईरानी भारत में आकर बसें। इस संबंध में बादशाह अकबर ने अपने दरबारी विद्वान फैजी को एक दस्तावेज तैयार करने को कहा, जो कि ईरान से आने वाले विद्वानों एवं व्यापारियों की यात्राओं पर आधारित था। इसी दस्तावेज के आधार पर अकबर ने ईरान से अपने सांस्कृतिक संबंधों को बढ़ाने पर बल दिया, जिसका परिणाम यह हुआ कि बड़ी संख्या में ईरान के फारसी विद्वान, कवि एवं लेखक हिंदुस्तान आए। साथ ही ईरान से आने वाले यह प्रवासी भी अपने बेहतर भविष्य की तलाश में मुगलों की सेवा में आना अधिक फायदेमंद समझते थे। मुगल बादशाह अकबर का यह विश्वास था कि ईरानी समुदाय न सिर्फ आध्यात्मिक एवं भौतिक समृद्धि के आधार पर मुगल भारत से जुड़े बल्कि वह हिंदुस्तान को अपना दूसरा घर समझें। यही कारण रहा कि ईरानियन बौद्धिक वर्ग संपूर्ण मुगल क्षेत्रों में अपना विस्तार कर सके। ईरान के साथ बादशाह अकबर के इसी सांस्कृतिक संबंधों के विस्तार का परिणाम था कि फारसी भाषा ने मुगल दरबार में प्रथम भाषा का स्तर प्राप्त कर पाया था। अकबर जब अपने शासन की मजबूती में लगा हुआ था तो उसके दरबार का पहला व्यवस्थित फारसी कार्य बाबरनामा का तुर्की से फारसी भाषा में अनुवाद था। साथ ही उसने इस बात पर भी बल दिया कि आगे से उसकी सभी दरबारी गतिविधियों एवं उपलब्धियों का विवरण फारसी भाषा में ही रखा जाए। हुमायूँ की बहन गुलबदन बेगम के द्वारा लिखा गया हुमायूँनामा भी फारसी भाषा में लिखा गया। जबकि गुलबदन एवं उसके पति खिझा खाजा खान की मातृभाषा तुर्की थी। इसके अलावा तजकिरा हुमायूँ-व-अकबर एवं तजकिरात-उल-वाक्यात जैसे ग्रंथ जिनकी सहायता अबुल फज़ल ने अपने अकबरनामा के लिए भी ली थी, उनकी रचना भी फारसी में की गई थी। यद्यपि अकबर ने कोई औपचारिक शिक्षा नहीं प्राप्त की थी परंतु उसके समक्ष उसके दरबार में महत्त्वपूर्ण फारसी पुस्तकों का निरंतर पठन-पाठन किया जाता था। उसके पुस्तकालय में अरबी, फारसी, हिंदी, ग्रीक एवं कश्मीरी भाषा की सैकड़ों साहित्यिक पुस्तकें थी परंतु उसके समक्ष जिन पुस्तकों का पठन किया जाता था, वह अधिकतर फारसी भाषा में ही होती थी। कुछ स्रोतों से ऐसी भी जानकारी मिलती है कि अकबर फारसी एवं हिंदी भाषा में काव्य छंदों की रचना भी करता था परंतु इनमें से फारसी काव्य पंक्तियों का ही दरबारी रिकॉर्ड रखा जाता था। दरबार में फारसी भाषा की बढ़ती महत्ता के कारण ही फारसी कवियों एवं विद्वानों के द्वारा शाही संरक्षण का उपभोग किया जा रहा था। उत्तर भारत के सभी मुस्लिम शासकों में संभवतः अकबर प्रथम शासक था, जिसने अपने दरबार में संस्थागत मलिक-उस-शोअरा जैसे पुरस्कार का चलन शुरू किया था। यह पुरस्कार केवल फारसी कवियों को ही दिया जाता था और यह व्यवस्था (1626-1656) शाहजहां के काल तक जारी रही। गज़ाली, हुसैन शानाई, तालिब अमूली, कलीम कसानी एवं कुदसी मसहदी जैसे कवि एवं विद्वान मलिक-उस-शोअरा का पुरस्कार पाने वाले सभी ईरानी थे। इनमें फैजी एकमात्र अपवाद था। आगे दीवान या मसनवी की रचना करने वाले हजारों कवियों में केवल कुछ एक को छोड़कर शेष सभी ईरानी थे और फारसी भाषा के कवि थे। इसके अलावा सैकड़ों फारसी कवियों एवं लेखकों को बादशाह का संरक्षण मिल रहा था। निज़ामुद्दीन वक्शी के अनुसार इनकी संख्या 81 थी, जबकि बदायूनी ने इनकी संख्या 168 बताई है। यहां तक कि बादशाह के अमीर भी फारसी विद्वानों को ही संरक्षण देने में वरीयता देते थे, जैसा कि केवल अब्दुल रहीम खानखाना से ही लगभग 100 कवि एवं 31 फारसी के विद्वान जुड़े हुए थे। अतः अब तक फारसी भाषा का उद्व शासकों की भाषा के रूप में हो चुका था। यह मुगल घराने एवं उच्च

अभिजात्य अमीरों की भाषा बन गई थी। अकबर का पुत्र एवं उसका उत्तराधिकारी जहांगीर (1605-26) तुर्की भाषा का अच्छा जानकार नहीं था परंतु फारसी भाषा पर उसकी पकड़ थी और फारसी की उसकी अपनी ही एक शैली थी। उसने अपनी यादों को फारसी भाषा में ही कलमबद्ध किया। वह फारसी भाषा का एक अच्छा विद्वान एवं कवि था। उसने फारसी में कई कविताओं एवं गज़लों की रचना की थी। जहांगीर ने जायसी की पद्यावत का फारसी में अनुवाद भी करवाया। बाद के कालों में मुगल बादशाह औरंगजेब (1656-1707) ने भी अपने को फारसी की एक महत्वपूर्ण गद्य लेखक के तौर पर स्थापित किया था परंतु उसके द्वारा जब औपचारिक रूप से मलिक-उस-शोअरा पर रोक लगा दी गई, तो इससे फारसी की प्रभुता पर थोड़ी ओंच अवश्य आई परंतु फिर भी संपूर्ण 17वीं शताब्दी उत्तर भारत में ऊंचे दर्जे की फारसी कवियों एवं लेखकों की गवाह अवश्य बनी। यदि फारसी को मुगल साम्राज्य की औपचारिक भाषा बनने के संदर्भ में और अधिक परीक्षण करते हैं तो यह पता चलता है कि फारसी भाषा की सीमाओं का विस्तार साम्राज्य के दायरे से भी अधिक हो गया था। यह बादशाह, राजकुमारों एवं उच्च अमीर वर्ग के दायरे से भी आगे बढ़ गई। अकबर भारतीय इस्लामिक बादशाहों में प्रथम था, जिसने उत्तर भारत में औपचारिक तौर पर प्रशासन के सभी चरणों में फारसी भाषा को अनिवार्य कर दिया था। अकबर के राजस्व प्रशासन में फारसी भाषा के महत्व को इस आधार पर समझा जा सकता है कि इस विभाग में नौकरी प्राप्त करने के लिए ईरानियों के साथ-साथ हिंदू खत्री एवं कायस्थ भी बड़ी संख्या में उत्तर भारत के मदरसों में फारसी भाषा का अध्ययन कर रहे थे। यह खत्री एवं कायस्थ फारसी के अच्छे जानकार माने जाने लगे थे। मुगल प्रशासन में मुहर्रिर एवं मुंशी के पदों पर नौकरी करने वाले लिपिक वर्ग को फारसी का ज्ञान होना आवश्यक था। इसमें न सिर्फ ईरानी वर्ग लगा था बल्कि बड़ी संख्या में हिंदू खत्री एवं कायस्थ भी फारसी सीख कर नौकरी कर रहे थे। प्रशासन में फारसी भाषा को बढ़ावा देने के लिए अकबर ने न सिर्फ इसे प्रशासनिक कार्यों में अनिवार्य बनाया, साथ ही इसकी शिक्षा की भी उचित व्यवस्था कर इसे बढ़ावा दिया। अकबर ने यह व्यवस्था बनाई कि विद्यार्थियों को आरंभिक स्तर पर ही फारसी अक्षरों का ज्ञान हो जाए, इसके लिए मदरसों में फारसी भाषा के शिक्षक तैनात किए गए। यह उम्मीद की गई कि विद्यार्थी अपना अधिकांश समय सिर्फ अक्षर ज्ञान में ही न लगाएं बल्कि उन्हें फारसी की कविताओं एवं कुछ वाक्यों का आरंभिक स्तर पर ही ज्ञान दिए जाने की व्यवस्था की जाए। कम उम्र में ही उन्हें फारसी की नैतिक शिक्षा, गणित, कृषि, माप-तौल, घरेलू अर्थशास्त्र एवं सरकारी प्रशासन के कायदे कानून आदि जैसे कई अन्य विषयों की भी शिक्षा दी जाने लगती थी। साथ ही उच्च स्तर पर फारसी के काव्य एवं लेखन की साहित्यिक शिक्षा प्रदान की जाती थी। फारसी के दरबारी विद्वान एवं कवि फारसी की उच्च स्तर के ज्ञाता होते थे। इन सब शासकीय गतिविधियों एवं प्रेरणाओं का परिणाम था कि फारसी मुगल दरबार की प्रथम प्रशासनिक भाषा बन गई और भारतीय इस्लामिक शासन में इसने अपना महत्वपूर्ण एवं उच्चतम स्थान प्राप्त कर लिया था।

निष्कर्षतः हम यह देख सकते हैं कि कुछ विशिष्ट कारणों के माध्यम से फारसी मुगल साम्राज्य की मुख्य भाषा बन गई। जैसे- अकबर अपने पूर्वजों के समय से ही ईरानी संस्कृति से अधिक जुड़ाव महसूस करता था। इसके साथ ही वह अपने प्रशासन में चुगताई अमीरों के प्रभुत्व को कम करना चाहता था। मुगल ईरानी बौद्धिक वर्ग, विद्वानों एवं कवियों को भारत में आमंत्रित कर रहे थे। उन्हें यहां पर बसने हेतु प्रोत्साहित कर रहे थे क्योंकि मुगल अपने साम्राज्य की सीमाओं के विस्तार के क्रम में ईरान से सांस्कृतिक जुड़ाव बढ़ाना चाहते थे। मुगल फारसी भाषा को एक राज्य निर्माण के यंत्र की तरह भी प्रयोग कर रहे थे। इसके माध्यम से वह मुगल पहचान एवं सांस्कृतिक सर्वोच्चता को प्रज्वा करने का प्रयास कर रहे थे। फारसी भाषा के महत्व के बढ़ने के साथ ही मुगल प्रशासन को एक उच्च स्तर एवं इस्लामिक पहचान प्रदान करना चाहते थे क्योंकि फारसी भाषा भी अरबी की तरह एक इस्लामिक भाषा थी और फिर फारसी मुगलों के पूर्व से ही उत्तर भारत में अपनी एक विशिष्ट पहचान बनाने में सफल रही थी। ऐसे में मुगल इस अभिजात्य वर्गीय भाषा के माध्यम से एक विशिष्ट सांस्कृतिक एवं भाषाई पहचान प्राप्त कर सकते थे।

राष्ट्रीय एकता

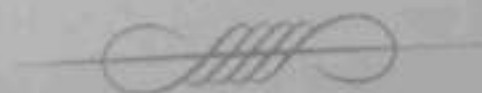
शैलीज हाशमी

बी.ए. तृतीय वर्ष

भारत एक महान स्वतंत्र एवं प्रगतिशील राष्ट्र है। राष्ट्रीय एकता बनाए रखने के लिए यह आवश्यक है कि हम अपनी क्षुद्र मानसिकता से स्वयं को दूर रखें तथा इससे बाधक समस्त तत्वों का बहिष्कार करें। हमें कभी यह नहीं भूलना चाहिए कि हम चाहे जिस क्षेत्र, प्रान्त जाति या समुदाय के हैं परन्तु उससे पूर्व हम भारतीय नागरिक हैं। भारतीय ही हमारी वास्तविक पहचान है। अतः हम कभी भी ऐसे कार्य नहीं करें जो हमारे देश के गौरव व उसकी प्रगति में बाधा डालते हों। हम विघटनकारी तत्वों को राष्ट्रीय एकता की मशाल जलाकर ही भस्मीभूत कर सकते हैं। हम एक हैं एक हैं सदा एक बने रहेंगे। जैसे-जैसे यह विश्वास दृढ़ होता जायेगा हमारी राष्ट्रीय एकता त्यों-त्यों मजबूत होती जाएगी।

राष्ट्रीय एकता का तात्पर्य है-राष्ट्र के विभिन्न घटकों में परस्पर एकता। प्रेम एवं भाई चारे का कायम रहना, भले ही उनमें वैचारिक और आस्थागत असमानता क्यों न हो। भारत में कई धर्मों एवं जातियों के लोग रहते हैं, जिनके रहन सहन एवं आस्था में अन्तर तो है ही, साथ ही उनकी भाषाएँ भी अलग हैं। इन सबके वावजूद पूरे भारत वर्ष के भारतीय जिस प्रेम और सौहार्द की भावना से ओत-प्रोत रहते हैं उसे राष्ट्रीय एकता का विश्वभर में सर्वोत्तम उदाहरण कहा जा सकता है। इस देश में व्यक्तिगत स्तर के विकास को बढ़ाने के लिए भारत में राष्ट्रीय एकीकरण का बहुत महत्व है और ये इसे एक मजबूत देश बनाता है। पूरी तरह से लोग इसके प्रति जागरूक बनाने के लिए 19 नवंबर से 25 नवंबर तक राष्ट्रीय एकता दिवस और राष्ट्रीय एकीकरण सप्ताह (अर्थात् कौमी एकता सप्ताह) के रूप में भारत की पहली महिला प्रधानमंत्री इंदिरा गाँधी के जन्म दिवस 19 नवंबर को प्रतिवर्ष एक विशेष कार्यक्रम के रूप में मनाया जाता है। हम स्वयं अपने राष्ट्रीय प्रतीकों व अपने संविधान का सम्मान करें तथा अपने संपर्क में आने वाले समस्त व्यक्तियों को भी इसके लिए प्रेरित करें जिससे हमारी राष्ट्रीय एकता युग युगान्तर तक चले।

देश की एकता के लिए आंतरिक अवरोध तत्वों के अतिरिक्त बाह्य शक्तियाँ भी बाधक बनती हैं जो देश हमारी स्वतंत्रता व प्रगति से ईर्ष्या रखते हैं वह इसे खंडित करने हेतु सदैव प्रयास करते रहते हैं। राष्ट्रीय एकता को संबल प्रदान करने वाले तत्व कम नहीं हैं बस उन्हें समय पर अपने जीवन में आत्मसात् करने की आवश्यकता है विभिन्न राष्ट्रीय दिवसों पर होने वाली गोष्ठियाँ विचार विमर्श आदि के माध्यम से राष्ट्र की एकता को बल मिलता है।

बिना लोगों द्वारा आलोचना के
सफलता की खोज नहीं की जा सकती।

जितना बड़ा संघर्ष होगा
उतनी ही शानदाय होगी

भारतीय संस्कृति में अनेकता में एकता

शता काव्य

वी.ए. तृतीय वर्ष

भारत एक विशाल देश है। विस्तार और विशालता के कारण इसको बहुधा एक देश नहीं वरन् एक अमहाद्वीप कहा जाता है। खान-पान वेशभूषा, रहन-सहन तथा आचार - विचार आदि में जितनी भिन्नता भारत में है, उतनी संसार के किसी अन्य देश में नहीं है। इसके अलावा भारत में विभिन्न जातियों और सम्प्रदायों के लोग रहते हैं। प्राचीनकाल में भी भारतीयों को इस विभिन्नता का अच्छी तरह ज्ञान था और इसका उल्लेख कर्मपुराण में मिलता है। कर्मपुराण में कहा गया है कि " भारतवर्ष में विभिन्न जातियों के लोग रहते हैं, जो भिन्न कार्य करते हैं और विभिन्न देवताओं की पूजा करते हैं। "

भारते स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः। नानादेवार्चने युक्ता नानाकर्माणि कुर्वते।। "कर्मपुराण"

भारतीय संस्कृति की यह आधारभूत एकता हमें निम्नलिखित स्वरूपों में देखने को मिलती है।

यह सत्य है कि भारत में विभिन्न जलवायु तथा विविध प्राकृतिक रचना के क्षेत्र आते हैं। यहाँ एक ओर हिमालय का हिममण्डित प्रदेश है, तो दूसरी ओर उत्तर भारत का उर्वर चौरस मैदान संस्कृति जीवन की विधि है। जो भोजन आप खाते हैं, जो कपड़े पहनते हैं, जो भाषा बोलते हैं और जिस भगवान की पूजा करते हैं, ये सभी संस्कृति के पक्ष हैं। सरल शब्दों में हम कह सकते हैं कि संस्कृति उस विधि का प्रतीक है, जिसमें हम सोचते हैं और कार्य करते हैं। एक सामाजिक वर्ग के सदस्य के रूप में मानवों की सभी उपलब्धियाँ संस्कृति कही जा सकती हैं। कला, संगीत, साहित्य, वस्तुविज्ञान, शिल्पकला दर्शन, धर्म और विज्ञान सभी संस्कृति के पक्ष हैं। संस्कृति शब्द का प्रयोग अन्य अर्थों में भी किया गया है। पुरातत्ववेत्ता इसे विभिन्न उद्योगों का समूह कहते हैं। नृत्य इससे किसी समाज अथवा विकास की अवस्था के सामूहिक शील का भाव ग्रहण करते हैं, किन्तु इतिहास में इसका अभिप्राय उन सबकी समष्टि से है जो सर्वोत्तम है। "यह विभिन्नता में एकता ही भारतीय संस्कृति की सर्वप्रमुख विशेषता है।"

भारत की प्राचीन संस्कृति का इतिहास आत्म गौरवशाली है। भारतीय संस्कृति की सहिष्णुता एवं उदारता के कारण उसमें एक ग्रहणशीलता प्रवृत्ति को विकसित होने का अवसर मिला। वस्तुतः जिस संस्कृति में लोकतंत्र एवं स्थायित्व के आधार व्यापक हो, उस संस्कृति में ग्रहणशीलता की प्रवृत्ति स्वाभाविक रूप से ही उत्पन्न हो जाती है। हमारी संस्कृति में यहाँ के मूल निवासियों की समन्वय की प्रवृत्ति कारण ही बाहर से आने वाले शक हूण, यूनानी एवं कुषाण जैसी प्रजातियों के लोग भी घुलामिल कर अपनी पहचान खो बैठे। भारत में इस्लामी संस्कृति का अगमान भी अरबों, तुर्कों और मुगलों के माध्यम से हुआ। इसके बावजूद भारतीय संस्कृति का पृथक् अस्तित्व बना रहा और नवागत संस्कृतियों से कुछ अच्छी बातें ग्रहण करने में भारतीय संस्कृति ने संकोच नहीं किया। ठीक यही स्थिति यूरोपीय जातियों के आने तथा ब्रिटिश साम्राज्य के कारण भारत में विकसित हुई जो ईसाई संस्कृति पर भी लागू होती है।

भारतीय संस्कृति समन्वयवादी है। प्राचीन समय से ही अनन्त भेदों के बीच वैचारिक एकता तथा समानता की स्वीकृति की बात कही गयी है। ऋग्वैदिक ऋषियों ने सम्बन्ध में अपना मन्तव्य प्रकट करते हुए स्पष्टतः लिखा है: "समान मंत्र, समान समिति, समान मन, समान सबकी प्रेरणा, समान सबके हृदय, समान सबके मानस, समान सबकी स्थिति।" (ऋग्वेद)

मानवता के महान् पुजारी महात्मा गौतम बुद्ध समन्वयवादी थे। गीता में ज्ञान, कर्म एवं भाक्ति के बीच समन्वय स्थापित किया गया है जो सभी के लिये अनुकरणीय है। हिन्दू धर्म की यह सर्वप्रमुख धारणा रही है कि "ईश्वर एक है संसार के सभी धर्म सच्चे और अच्छे हैं।" भारतीय समाज की वर्णश्रम व्यवस्था भी विभिन्न अवस्थाओं के बीच समन्वय स्थापित करने के उद्देश्य से बनायी गयी थी। समन्वय की यह प्रवृत्ति विश्व के किसी अन्य संस्कृति में दिखाई नहीं देती। भारतीय संस्कृति को विश्व इतिहास में समन्वय का एक महत्त्व प्रयोग कहा जा सकता है। भारतीय संस्कृति की सहिष्णुता प्रकृति ने उसे दीर्घ आयु और स्थायित्व प्रदान किया है। पूर्व की किसी भी संस्कृति में शायद ही इतनी सहनशीलता हो, जितनी भारतीय संस्कृति में पाई जाती है।

"अनेक च देशाः, अनेक च वेशाः।

अनेका रूपाणि भाषा अनेका॥ "

देश में अनूठी एकता परिलक्षित होती है। यहाँ पर भिन्न-भिन्न भाषाओं धर्मों, जातियों एवं संस्कृतियों के लोग आपसी सौहार्द से रहते हैं। रिमथ ने कहा है, "इसमें सन्देह नहीं कि भारत में मौलिक एकता रही है। यह एकता रंग, रक्त, भाषा, वेश-भूषा और पूजोपासना के भेदों का अतिक्रमण कर जाती है। इस देश की सांस्कृतिक मान्यताओं को भारत में गहरी मौलिक एकता कहते हैं।" भारत की मौलिकता, एकता के विषय में पं. जवाहर लाल नेहरू ने कहा है, "भारत सदैव से एक रहा है क्योंकि उसकी पृष्ठभूमि एक ही थी, परम्पराएं वही थी, वे ही धर्म, वे ही चरित्र नायक, वही भाषा (संस्कृत), वे ही ग्राम पंचायतें और वे ही आदर्श तथा शासनतन्त्र।" उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है कि भारतीय देवी-देवताओं की उपासना होती है। शैव शक्ति, वैष्णव, बौद्ध तथा जैन सम्प्रदायों के मानने वालों का समन्वय देश के किसी एक भाग से नहीं वरन् सारे देश से है। कोई भी धर्मपरायण हिन्दू स्नान करते समय सारे भारत की सात पवित्र नदियों, यथा- सिन्धु, सरस्वती का स्मरण करता आया है। सारे देश के निवासियों के आचार विचार, रहन - सहन, खान - पान में पान स्थान प्रभाव के कारण साधारण अन्तर भले ही दिखाई पड़े, किन्तु उनमें मौलिक समानता है। समुद्र के उत्तर और हिमालय के दक्षिण में जो देश है, वह भारतवर्ष कहलाता है और वहाँ के लोग भारत की सन्तान कहलाते हैं। भौगोलिक एकता ही नहीं, सांस्कृतिक क्षेत्र में भी हमें भारत की मौलिक एकता का परिचय मिलता है। सारे भारतवासियों की सांस्कृतिक परम्पराएं एक-सी हैं। भारतीय संस्कृति की कुछ ऐसी विशेषताएं हैं जो विश्व के अन्य देशों की संस्कृतियों में दृष्टिगोचर नहीं होती। अपने विशिष्ट तत्वों के कारण ही भारतीय संस्कृति ने विश्व के देशों में अपनी महिमा को बनाये रखा। इन्हें निम्नलिखित शीर्षकों के अन्तर्गत रखा है- भारतीय संस्कृति का इतिहास अत्यन्त प्राचीन है। भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचीन संस्कृति में से एक है। मध्यदिशा के भीमबेटका में पाये गये शैलचित्र, नर्मदा घाटी में की गई खुदाई तथा कुछ अन्य नृवंशीय एवं पुरातत्वी प्रमाणों से यह सिद्ध हो चुका है कि भारत भूमि आदि मानव की प्राचीनतम भूमि रही है। सिन्धु घाटी की सभ्यता के विवरणों से भी प्रमाणित होता है कि आज से लगभग पाँच हजार वर्ष पहले उत्तरी भारत के बहुत बड़े भाग में एक उच्च कोटि की संस्कृति का विकास हो चुका था। यूनान रोम आदि सभ्यता का प्रदुर्भाव भारत के बहुत बाद में हुआ। इस प्रकार भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचीनतम संस्कृतियों में सर्वप्रमुख है। भारतीय संस्कृति में सार्वभौमिकता मिलती है। वैदिक काल से ही भारतीय मनीषियों ने सम्पूर्ण विश्व को एक मानकर विश्वबन्धुत्व एवं वसुधैव कुटुम्बकम् जैसे उदार सिद्धान्तों का प्रथम उद्घोष करते हुए सार्वभौमिकता के सिद्धान्त प्रतिपादन किया। ईश्वर से प्रार्थना की गई है कि वह विश्व को अन्धकार से प्रकाश, असत्य से सत्य तथा नश्वरता से अमरता की ओर अग्रसर करें (तमसो मा ज्योतिर्गमय असतो मा सद्गमय मृत्यो मा अमृतं गमय) लोक कल्याण की भावना व्यक्त करते कहा गया है- "सभी सुखी हों, विघ्नरहित हों, कल्याण का दर्शन करें तथा किसी को कोई दुःख प्राप्त न हो-

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयः।

सर्वे भेदाणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग भवेत्॥

सार्वभौमिकता की यह भावना भारतीय साहित्य एवं दर्शन एवं स्थान - स्थान पर मुखरित हुई है। यह भारतीय संस्कृति की अपनी धाती है जो विश्व की अन्य संस्कृतियों में दुष्प्राप्य है। सभ्यता एवं संस्कृति इन दोनों शब्दों का प्रयोग आजकल प्रायः समान अर्थ में किया जाता है। सामान्यतः सभ्यता से तात्पर्य मनुष्य की उपलब्धियों से है। मनुष्य ने देश और काल में विश्व के धरातल पर मन से जो सोचा है, कर्म से किया है तथा भौतिक माध्यम से निर्मित किया है। सभ्यता उन सभी की सामान्य संज्ञा है। सभ्यता शब्द संस्कृति के "सभा" से निष्पन्न हुआ है जिसका शाब्दिक अर्थ है सभा अथवा समाज के योग्य (सभ्य तत्त्वात्)। अंग्रेजी शब्द 'कल्चर', लैटिन भाषा के 'कल्ट' या 'कल्टस' से लिया गया है, जिसका अर्थ है जोतना, विकासित करना या परिष्कृत करना। 'संस्कृति' संस्कृत भाषा की धातु 'कृ' (करना) से बना है। इस धातु से तीन शब्द बनते हैं प्रकृति। (मूल स्थिति संस्कृति। (परिष्कृत स्थिति) और विकृत (अव्यवस्थित स्थिति)। जब प्रकृत या कच्चा माल परिष्कृत भारतीय संस्कृति की एक महत्वपूर्ण विशेषता यह है कि हजारों वर्षों के बाद भी संस्कृति आज भी अपने मूल स्वरूप में जीवित है, जबकि मिस्र, असीरिया, यूनान और रोम की संस्कृति अपने मूल स्वरूप को लगभग विस्मृत कर चुकी हैं। किंचित परिवर्तनों के बावजूद भारतीय संस्कृति के आधारभूत तत्वों, जीवन मूल्यों और वचन पद्धति में एक रेसी निरन्तरता रही है, कि आज भी करोड़ों भारतीय संघ को उन मूल्यों एवं चिन्तन प्रणाली से जुड़ा हुआ महसूस करते हैं और इससे प्रेरणा प्राप्त करते हैं। आध्यात्मिकता अथवा धार्मिकता एक प्रकार से भारतीय संस्कृति का प्राण है जिसने इसके सभी अंगों को प्रभावित किया है। प्राचीन भारतीयों ने ऐहिक सुखों का महत्व समझते हुए भी उन्हें अपनी जीवन पद्धति में गौण स्थान प्रदान किया। प्राचीन समाज में पुरुषार्थों का विधान एवं आश्रम-व्यवस्था का प्रतिपादन मनुष्य की आध्यात्मिक साधन के ही प्रतीक हैं तथा अन्य सभी पुरुषार्थ-धर्म, अर्थ एवं काम-इसमें सहायक हैं। इनमें धर्म को प्रमुखता दी गई जो जीवन की सभी अवस्थाओं में व्यक्ति की क्रियाओं को प्रेरित एवं प्रभावित करता है। जो धर्म के द्वारा उन्नति करे वही विद्वान एवं गुणवान कहा जाता है। धर्म के माध्यम से ही जीवन यापन करने वाला मनुष्य अन्ततोगत्वा मोक्ष की प्राप्ति करता है। भारत की एकता की इस अवधारणा ने राजनैतिक एकता को प्रोत्साहन प्रदान किया। प्राचीन ग्रन्थों में सम्राटों के लिए एकराष्ट्र, राजाधिकार, सार्वभौम जैसे विरुद्धों का प्रयोग मिलता है। कौटिल्य में अर्थशास्त्र में "हिमालय से लेकर समुद्रतट तक विस्तृत सहस्रयोजना भूमि को चक्रवर्ती सम्राट का क्षेत्र" बताया है। प्राचीन इतिहास के प्रतिनिधि महान् सम्राटों, जैसे चंद्रगुप्त मौर्य, अशोक समुद्रगुप्त, चन्द्रगुप्त द्वितीया, विक्रमादित्य आदि के मस्तिष्क में एकता का यही आदर्श रहा तथा उन्होंने अपनी विजयों द्वारा इसे यथार्थ रूप में प्राप्त भी किया। प्राचीन साहित्य में राजशासन विषयक का सभी मान्यतायें इस बात की पुष्टि करती कि हिमालय से लेकर हिन्द महासागर तक का विशाल भूखण्ड एक है।

स्वामीजी से बनाते रहो पहचान अपनी
हवायें खुब खुशबुनायेंगी नाम तुम्हारा

प्रदूषण

शाहीजा फात्मा

बी.ए. तृतीय वर्ष

प्रदूषण, तत्वों या प्रदूषकों के वातावरण में मिश्रण को कहा जाता है। जब सह प्रदूषण प्राकृतिक संसाधनों में मिल जाता है तो इसके कारण कई सारे नकारात्मक प्रभाव उत्पन्न होते हैं। प्रदूषण मुख्यतः मानवीय गतिविधियों द्वारा उत्पन्न होते हैं और यह हमारे पूरे परिस्थितिकी तंत्र को प्रभावित करता है। प्रदूषण के द्वारा मनुष्यों के लिए छोटी बीमारियों से लेकर अस्तित्व संकट जैसी समस्याएँ उत्पन्न हो जाती हैं। मनुष्य ने अपने स्वार्थ के लिए पेड़ों की अन्यायुध कटाई की है जिस कारण पर्यावरण असंतुलित हो गया है। प्रदूषण भी इस असंतुलन का मुख्य कारण है।

जल प्रदूषण घर से निकलने वाला दूषित पानी बहकर नदियों में जाता है। कृषि में उपरोक्त उर्वरक और कीट-नाशक से भूमिगत जल प्रदूषित होता है जल प्रदूषण से डायरिया, टाइफाइड, हैजा आदि खतरनाक बीमारियाँ होती हैं। वायु प्रदूषण कारखानों की चिमनी और सड़कों पर दौड़ते वाहनों से निकलते धुँएँ में कार्बन मानों ऑक्साइड, ग्रीन हाउस गैस, कार्बन डाई ऑक्साइड, मीथेन, क्लोरो फ्लोरो कार्बन आदि हानि पहुँचाती है। इससे हमारे सेहत पर बहुत बुरा प्रभाव पड़ता है। दमा, टी.बी. आदि रोग वायु प्रदूषण का ही कारण है। ध्वनि प्रदूषण मनुष्य के सुनने की क्षमता भी एक मात्र होती है उससे ऊपरी सारी ध्वनियाँ उसे बहरा बनाने के लिए काफी हैं। मशीनों की तीव्र आवाज़, आटोमोबाइल से निकलती तेज़ आवाज़ हमारे स्वास्थ्य पर बुरा असर डालती है। इनसे होने वाला प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण कहलाता है। इससे पागलपन, चिड़चिड़ापन, बेचैनी, बहरापन आदि समस्याएँ होती हैं। मृदा प्रदूषण खेती में अत्यधिक मात्रा में उर्वरकों और कीट-नाशकों के प्रयोग से मृदा प्रदूषण होता है। साथ ही प्रदूषित मिट्टी में उपजे अन्न खाकर मनुष्यों एवं अन्य जीव-जन्तुओं के सेहत पर नकारात्मक प्रभाव पड़ता है। इसकी सतह पर बहने वाले जल में भी यह प्रदूषण फैल जाता है। प्रदूषण विभिन्न मानवीय गतिविधियों के कारण और प्राकृतिक कारणों के कारण भी होते हैं। कीटनाशकों का बढ़ता उपयोग, औद्योगिक और कृषि के बेकार पदार्थों के निपटाने के लिए विकल्पों की कमी, वनों की कटाई, बढ़ते शहरी कारण अम्लीय वर्षा और खनन इस प्रदूषण के मूल कारक हैं। ये सभी कारक मिट्टी गतिविधियों में बाधा डालते हैं और जानवरों और मनुष्य में विभिन्न बीमारियों का कारण भी बनते हैं। जनसंख्या वृद्धि भी कारण है बढ़ते हुए प्रदूषण का। प्रदूषण के स्रोतों का निम्न श्रेणियों में बाँटा जा सकता है:- प्लास्टिक, उष्मा, ध्वनि, गंदा पानी, उर्वरक जैसे-यूरिया, पोटैश, जनसंख्या वृद्धि, पेस्टीसाइड्स जैसे-डी.डी.टी., कीटनाशक। जब अब हम प्रदूषण के कारण और प्रभाव तथा प्रकारों को जान चुके हैं तब अब हमें इसको रोकने के लिए प्रयास करने होंगे। कार पूलिंग, पटाखों का ना कहिये, अपने आस-पास की जगहों को साफ-सुथरा रखकर, पेड़ लगाकर, योजनापूर्ण निर्माण करके प्रदूषण दिन-प्रतिदिन हमारे पर्यावरण को नष्ट करता जा रहा है। इसे रोकने के लिए हमें जरूरी कदम उठाने की आवश्यकता है। ताकि हमारी इस पृथ्वी की खूबसूरती बरकरार रह सके। यदि अब भी हम इस समस्या का समाधान करने के बजाए अंधेरे में रहेंगे तो भविष्य में हमें इसके घातक परिणाम भुगतने होंगे।

शिक्षा स्वतंत्रता के स्वर्ण द्वार खोलने की कुंजी है।

کاوش

سنة ۲۰۱۹ء - سنة ۲۰۲۰ء

و

سنة ۲۰۲۰ء - سنة ۲۰۲۱ء

ہم خود تراشتے ہیں منزل کے سنگ راہ
ہم وہ نہیں ہیں جس کو زمانہ بنا گیا

کالج ترانہ

اے مرکز دانائی اے عکبرِ رعنائی

تو علم کا مخزن ہے ہم علم کے شیدائی

ملتی ہے حیات نو کالج کی فضاؤں میں تہذیب و تمدن کی خوشبو ہے ہواؤں میں

تعلیم کی مشعل ہے گھنگھور گھنٹاؤں میں تعلیم کے ہم عاشقِ تعلیم کے سودائی

اے مرکز دانائی اے عکبرِ رعنائی

تو علم کا مخزن ہے ہم علم کے شیدائی

تعلیم کے غنچے ہیں تہذیب کا گلشن ہے الفاظ کی بارش ہے اخلاق کا ساون ہے

کالج کا ہر اک گوشہ پھولوں سے مزین ہے صدرِ رھک بہاراں ہے یہ حسن یہ زیبائی

اے مرکز دانائی اے عکبرِ رعنائی

تو علم کا مخزن ہے ہم علم کے شیدائی

جینا ہے یہاں کیسے یہ ہم کو بتایا ہے اور خاک کے ذرے کو خورشید بنایا ہے

طوفان میں سفینہ تھا ساحل سے لگایا ہے یوں خوابِ حمیدہ کی تعبیر نظر آئی

اے مرکز دانائی اے عکبرِ رعنائی

تو علم کا مخزن ہے ہم علم کے شیدائی

ہردن ہے ترا روشن ہر رات سہانی ہے گنگا کا ترنم ہے جمنہ کی روانی ہے

چاہت کا فسانہ ہے سگم کی کہانی ہے تو نقشِ معظم ہے تو علم کی گہرائی

اے مرکز دانائی اے عکبرِ رعنائی

تو علم کا مخزن ہے ہم علم کے شیدائی

فہرست

صفحہ نمبر	مصنفہ	عنوان	نمبر شمار
۱	ڈاکٹر زریہ بیگم ذریں، ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو	حمد	۱۔
۲	سفینہ زہرا، سابق طالبہ	نعت	۲۔
۳	شعبہ اردو	رپورٹ	۳۔
۱۵	شعبہ عربی و فارسی	رپورٹ	۴۔
۱۶	عمرہ حسینی، بی۔ اے۔ سال سوم	وجود زن سے ہے تصویر کائنات میں رنگ	۵۔
۱۹	عرشی جہاں، بی۔ اے۔ سال دوم	غزل	۶۔
۲۰	تحسین فاطمہ، بی۔ اے۔ سال دوم	تحریک آزادی اور اردو فکشن: مختصر جائزہ	۷۔
۲۳	البانہ خان، ایم۔ اے۔ سال دوم	گھر ہمارا (نظم)	۸۔
۲۴	نکبہت ذریں، ایم۔ اے۔ سال دوم	کالے بادل (افسانہ)	۹۔
۳۲	نہاں انصاری، سابق طالبہ	محبت کی باتیں (نظم)	۱۰۔
۳۳	تنویر فاطمہ، ایم۔ اے۔ سال دوم	اقبال کا تصور شاہین	۱۱۔
۳۵	حفیظہ خانم، ایم۔ اے۔ سال دوم	اردو زبان کا مستقبل	۱۲۔
۳۷	کہکشاں اعظم، سابق طالبہ	ایک امید جینے کی (نظم)	۱۳۔
۳۸	نزدہت نعیم، بی۔ اے۔ سال دوم	ماں	۱۴۔
۳۹	انعم تحریم، بی۔ اے۔ سال دوم	ماں کی یاد (نظم)	۱۵۔
۴۰	عائشہ شمیم، بی۔ اے۔ سال دوم	موجودہ نسل کی کتابوں سے دوری	۱۶۔
۴۱	ثناء احترام، سابق طالبہ	اٹھو لڑکیوں! (نظم)	۱۷۔
۴۲	عرشی جہاں، بی۔ اے۔ سال دوم	وقت کی اہمیت	۱۸۔
۴۳	کنیز فاطمہ، سابق طالبہ	بو جہ (افسانہ)	۱۹۔
۴۶	کنیز فاطمہ، سابق طالبہ	غزل	۲۰۔
۴۷	عالیہ، سابق طالبہ	یو اٹانی (افسانہ)	۲۱۔
۴۹	ہما خان، سابق طالبہ	ڈرا سوچئے	۲۲۔
۵۰	شعبہ اردو	اکبر الہ آبادی میموریل لکچر (رپورٹ)	۲۳۔

ڈاکٹر ذریعہ عظیم زریں
 ایسوی ایسٹ پروفیسر شعبہ اردو
 حمید یہ گریڈ گری کالج، پریاگ راج

اس رب ذوالجلال تُو بے شک عظیم ہے
 ہر شے پہ تُو ہے قادر مطلق عظیم ہے

میں تو گناہگار ہوں سر تا پا اے کریم
 چاہے تو ہم کو بخش دے تُو تو رحیم ہے

ہم کو جہاں میں تُو نے ہی اشرف بنا دیا
 ہے شکر گام گام تو بے شک نعیم ہے

نادم ہیں ہم کہ کیوں کیا ہم نے تجھے خفا
 تُو بخش دے کہ تُو تو غفور الرحیم ہے

زریں پہ چشم تر یہی فریاد ہے کرے
 محشر میں لاج رکھ لے تُو مولا کریم ہے

.....X.....

سفینہ زہرا
سابق طالبہ

ظلمتیں تھیں، بے حسی تھی، جانور انسان تھا
نہ کہیں اخلاق تھا، نہ علم کا عرفان تھا
ہیویوں کو دفن کرتا ہی کمال شان تھا
انتکسار نفس میں تب مضطرب انسان تھا

تب زمانہ پہ جو رحمت کا دریچہ کھل گیا
تا تو اس انسانیت کو رہبر کامل ملا

جس نے انساں کی شرافت کو کیا پھر جاویداں
خلق جس کا عظمتوں والا ہوا سب پر عیاں
ہر ستم پہ، جس نے رکھا لب پہ رحمت کا بیاں

زندگی کو جس نے اخلاق مجسم کر دیا
فکر میں انسانیت کے علم داخل کر دیا

.....x.....

کارکردگی شعبہ اردو: مختصر جائزہ

مسز صاحبہ عثمانی

ڈاکٹر زریں بیگم

ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو

”نوائے اردو“ ہے طالب بقائے اردو کی

بقائے ”بزم ادب“ ہے بقائے اردو کی

شعبہ اردو حمید یہ گریڈ گری کالج، پریاگ راج، الہ آباد نے درس و تدریس کے ساتھ ساتھ طالبات میں حب اردو کا جذبہ موجزن کرنے، ان میں پوشیدہ صلاحیتوں کو بروئے کار لانے کی کاوش کے پیش نظر گزشتہ چار سالوں سے ادبی تنظیم ”بزم ادب“ قیام پذیر کیا جس کے تحت ہر سال مفت روزہ پروگرام ”نوائے اردو“ کا اہتمام کیا جاتا ہے تاکہ انصافی تعلیم کے ہمراہ طالبات کو فروغ اردو کے ساتھ مختلف ادبی سرگرمیوں میں حصہ لینے اور شخصیت سازی کے مواقع فراہم ہو سکیں۔ انھیں مقاصد کے حصول کے تحت مختلف پروگرام مثلاً یوم اردو، مشاعرہ مسابقتی، مشاعرہ طالبات، بزم افسانہ اور دانشوران ادب کے علم افزا لکچرز کا اہتمام کیا جاتا ہے۔ تعلیمی سال ۲۰۱۹ء۔ ۲۰۲۰ء اور ۲۰۲۰ء۔ ۲۰۲۱ء میں کووڈ ۱۹ کے ناگفتہ بہ حالات کے سبب زیادہ تر پروگرام آن لائن ہی منعقد کئے گئے جن کی مختصر رپورٹ حسب ذیل ہے۔

ہفت روزہ بین الاقوامی وینٹنارہ بعنوان نوائے اردو

(۱۰ نومبر ۲۰۲۰ء تا ۱۶ نومبر ۲۰۲۰ء)

دنیا کے ادب کا تابندہ ستارہ، رہنمائے انسانیت، ماہر فن، ممتاز مفکر و مدبر، قد آور شاعر اور عظیم فلسفی علامہ اقبال کی عظمت کا کون محترف نہیں؟ بلاشبہ وہ غیر معمولی شخصیت کے حامل ہیں اور آج بھی فکر اقبال نقادوں، دانشوروں کے لئے نہ صرف ایک اہم موضوع ہے بلکہ سرمایہ ادب کا اصول ذخیرہ بھی ہے۔ جب تک اردو زبان و ادب زندہ ہے اقبال کا نام ادب و احترام سے لیا جاتا رہے گا۔ وہ نہ صرف ایک عہد ساز شخصیت بلکہ عالمگیر شخصیت کے مالک تھے۔ ہم ان پر جتنا ناز کریں کم ہے۔ ان کی یوم پیدائش ۹ نومبر کو تمام دنیا عالمی سطح پر ”یوم اردو“ کی شکل میں منعقد کرتی ہے۔ گزشتہ کئی برسوں سے حمید یہ گریڈ گری کالج کے شعبہ اردو بزم ادب کے زیر اہتمام منعقد ہفت روزہ پروگرام ”نوائے اردو“ کا افتتاح ’یوم اقبال‘ سے ہوتا ہے اور اختتام ’یوم اکبر الہ آبادی‘ سے ہوتا ہے۔ اس سال کووڈ ۱۹ کے ناگفتہ بہ حالات کے باعث عالمہ پابندیوں کے پیش نظر یہ جشن آن لائن وینٹنارہ کے طور پر مورخہ ۱۰ نومبر ۲۰۲۰ء تا ۱۶ نومبر ۲۰۲۰ء منعقد کیا گیا۔ یہ پروگرام ”بزم ادب“ شعبہ اردو حمید یہ گریڈ گری کالج، الہ آباد اور آیو سائین الاقوامی نوجوان اردو اسکالرز اٹھمن یو پی (IYUSA) کے اشتراک سے بعنوان ”نوائے اردو“ ہفت روزہ بین الاقوامی پروگرام کے طور پر انعقاد پذیر ہوا جس کی تفصیل حسب ذیل ہے۔

پروگرام کا آغاز مورخہ ۱۰ نومبر ۲۰۲۰ء بوقت ۱۰:۰۰ بجے صبح حمد باری تعالیٰ سے ہوا۔ اس موقع پر مہمان خصوصی ڈاکٹر تقی عابدی، کینیڈا نے موجودہ دور میں علامہ اقبال کے کلام کی معنویت پر مفصل اظہار خیال کرتے ہوئے کہا کہ اقبال ایک آفاقی شاعر ہے، اردو اور فارسی دونوں میں ان کا بلند مقام رہا، ان کا کلام آج بھی ہمارے لئے مشعل راہ ہے۔ مہمان اعزازی ڈاکٹر محمد کاظم ایسوی ایٹ پروفیسر شعبہ اردو، دہلی یونیورسٹی نے اقبال کا الہ آباد سے ایک خاص رشتہ پر گفتگو کرتے ہوئے کہا کہ میں اقبال کو بچوں اور نوجوانوں سب کا شاعر تسلیم کرتا ہوں اور زندگی میں مثبت چیزوں کو لے کر چلنا ہی کامیابی کا ضامن ہوتا ہے۔ مورخہ ۱۰ نومبر ۲۰۲۰ء کو ہی بوقت ۲:۰۰ بجے دن ”بزم ادب“ شعبہ اردو کی جانب سے طلباء و طالبات کے لئے ”بزم افسانہ“ کا اہتمام کیا گیا جس میں مہمان خصوصی ڈاکٹر فاضل ہاشم، اسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو، بکنسٹون یونیورسٹی، بکنسٹون تھے۔ اس پروگرام میں تقریباً ۳۶ طلباء و طالبات نے رجسٹریشن کرایا جو ملک و بیرون ملک سے متعلق تھے۔ ”بزم افسانہ“ میں وقت کی نزاکت کے مد نظر مخصوص افسانوں کو ہی سننے کا موقع ملا جن میں کنیر فاطمہ، سفینہ زہرا، بشری سعدیہ، تنزیل فاطمہ، زہیرہ، عالمہ، شاد ماخان وغیرہ نے اپنے افسانے پیش کئے جو قابل ستائش رہے۔ مورخہ ۱۱ نومبر ۲۰۲۰ء بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح ”یوم تعلیم“ کا انعقاد کیا گیا تیز ای لرننگ پورٹل سسٹم حمید یہ گریڈ گری کالج بہ عنوان ”پرواز“ کی افتتاحی تقریب بھی عمل پذیر ہوئی۔ جلسہ کے مہمان خصوصی پروفیسر آر۔ آر تیواری، شیخ الہامہ الہ آباد یونیورسٹی نے اپنے خطاب میں کہا کہ کورونا کے ناگفتہ بہ حالات نے سیدنا رکود، بینار، بنا دیا جہاں ایک طرف دشواریاں آئیں وہیں ای لرننگ کے ذریعہ شعبہ تعلیم میں برق رفتار تبدیلی بھی دیکھنے کو ملی اور تکنیکی وقتوں کو دور کرنے کے لئے ویب پورٹل وجود میں آئے اور قاصدے قربت میں تبدیل ہو گئے۔ جلسہ کے صدر مشہور و معروف محقق ماہر اقبال پروفیسر امیر عطیس، پروفیسر عبدالحق، دہلی یونیورسٹی، دہلی نے ”مولانا ابوالکلام آزاد کے تعلیمی نظریات“ پر عالمانہ گفتگو کرتے ہوئے کہا کہ آزاد کی بصیرت بلند یوں سے سرگوشی کرتی ہے۔ اس جلسہ کی اعزازی مہمان محترمہ تزئین احسان اللہ نے دعائیہ کلمات سے نوازا۔ مورخہ ۱۲ نومبر ۲۰۲۰ء کو بوقت ۲:۰۰ بجے دن ”یوم اسماعیل میرٹھی“ کے موقع پر مہمان خصوصی ڈاکٹر عارف نقوی سرپرست آیوسا (بین الاقوامی نوجوان اردو اسکالرز ایجنٹ) جرمنی نے اپنے خطاب میں اسماعیل میرٹھی کی نظموں کے حوالے سے مزید معلومات فراہم کرتے ہوئے تلقین کی کہ ہمیں اسماعیل میرٹھی کی نظموں کے بارے میں بچوں کو بتانا چاہئے۔ اردو میں کائنات کی ساری چیزیں سمائی ہوئی ہیں۔ اردو ادب میں انسانیت، محبت، شرافت، امن کی باتیں ہیں، جتنا اس سے فائدہ اٹھائیں گے اتنا اردو ادب کو فروغ ملے گا۔ عوام کے سچ اردو کو پھیلانے کی کوشش نہیں کی جا رہی ہے اس وجہ سے اس زبان کی جگہ دوسری زبان نے لے لی ہے۔ پروگرام کی صدارت ڈاکٹر عابد حسین حیدری صاحب، پرنسپل، ایم۔ جی۔ ایم۔ پی۔ جی۔ کالج، سنبھل نے کی۔ اس موقع پر ڈاکٹر شاداد طیم، چودھری چرن سنگھ یونیورسٹی، میرٹھہ کو آرڈینیٹر آیوسا نے اپنا مقالہ پیش کرتے ہوئے بتایا کہ مولانا اسماعیل میرٹھی کو عام طور پر بچوں کی شاعری کے لئے جانا جاتا ہے جبکہ وہ ایک جدید انقلابی شاعر تھے انہوں نے ہر صنف کی روایت سے انحراف کیا اور نئی روایت پیش کی۔ مورخہ ۱۳ نومبر ۲۰۲۰ء کو ہی آن لائن اردو کونفر کا بھی انعقاد کیا گیا جس میں کثیر تعداد میں طالبات نے شرکت کی۔ مورخہ ۱۳ نومبر ۲۰۲۰ء کو بوقت ۳:۰۰ بجے دن جلسہ کی مہمان خصوصی محترمہ صدف مرزا، بیرون ہند ممبر آیوسا، ڈھارک نے غالب کی معنویت پر اظہار خیال کرتے ہوئے کہا کہ غالب کی مقبولیت ہر دور میں رہی اور امریکہ، جرمنی، مکیوں میں انگریزی میں بھی بہت تراجم ہوئے۔ ڈاکٹر فاضل ادب

میں بھی کوشش جاری ہے۔ کلام غالب کو خود شناسی اور خواتین جیسے موضوع سے متعلق کرنے کی کوشش بھی کی جا رہی ہے ایک تحقیقی کتاب خود محترمہ صدق مرزا صاحبہ کی منظر عام پر آ چکی ہے۔ پروگرام کے خصوصی مقرر ڈاکٹر رضا حیدر، ڈاکٹر کٹر غالب انسٹی ٹیوٹ، نئی دہلی نے دور حاضر میں غالب کی معنویت موضوع کے مد نظر اظہار خیال کرتے ہوئے کہا کہ غالب نئی نسل کے لئے غیر معمولی اہمیت کے حامل ہیں۔ معاشرے کے ہر طبقے میں غالب مشہور ہیں اور دنیا کی تمام بڑی زبانوں میں غالب کا ترجمہ ہو چکا ہے۔ کسی بھی شعبہ زندگی کا انسان غالب کے اشعار سے استفادہ حاصل کرتا ہے نیز ورلڈ بک فیئر کے ڈیٹا کے مطابق سب سے زیادہ فروخت ہونے والی کتاب دیوان غالب ہے۔ صدر جلسہ پروفیسر علی احمد فاطمی، سابق صدر، شعبہ اردو، الہ آباد یونیورسٹی نے غالب کی معنویت پر اپنے خطاب میں کہا کہ غالب نے اپنی شاعری میں زندگی و کائنات کے مسائل کو موضوع بنایا جتنی کتابیں غالب پر لکھی گئیں، ڈرامے کھیلے گئے، غزلیں لکائی گئیں کسی زبان کا شاعر اتنا منفرد و مقبول نہیں دکھائی دیتا۔ اسی روز بوقت ۱۱:۰۰ بجے دن طلباء، طالبات کے شعری نشست کا بھی انعقاد ہوا جس کی صدارت کے فرائض حمید یہ گرلس انٹر کالج کے شعبہ اردو کی استاد و مشہور و معروف شاعرہ محترمہ مسعودہ بانو کرن نے ادا کئے تقریباً ۱۲ طالبات نے اپنے کلام پیش کئے۔ محترمہ مسعودہ بانو اور شعبہ اردو، حمید یہ گرلس ڈگری کالج کی ایسوسی ایٹ پروفیسر مسز زریں بیگم زریں نے بھی اپنا کلام پیش کیا۔ طالبات کے خود نوشت کلام سے چند اشعار پیش خدمت ہیں۔

کوششیں میری بہ شکل علم آساں ہو گئیں
جہل کی تاریکیاں جس سے پریشاں ہو گئیں

(کنیز فاطمہ)

مرد پہ سایہ رحمت ہے وجود عورت
گھر کی رونق ہے یہی اور ہے گھر کی عزت
کیسے کم ظرف ہو عورت کی تمہیں قدر نہیں
درد کو سہتی ہے جو اس کے لئے درد نہیں

(سفینہ زہرا)

زہے قسمت مرے پہلو میں اک درد آشنا دل ہے
متاع ہر دو عالم سچ اگر پوچھو تو حاصل ہے

(مریم شمس)

مورخہ ۱۳ نومبر ۲۰۲۰ء بوقت ۱۰:۰۰ بجے دن جلسہ کے مہمان خصوصی ڈاکٹر صابر گوڈر، سابق صدر، گاندھی انسٹی ٹیوٹ ماریش یونیورسٹی نے خطاب کرتے ہوئے ماریش میں فروغ اردو کی صورت حال سے متعارف کرایا۔ وہاں کی مادری زبان گوکہ اردو نہیں لیکن اردو کا دامن وہاں کافی وسیع ہے۔ گرچہ فرانسیسی زبان کا وہاں غلبہ ہے لیکن ماریش یونیورسٹی اور گاندھی انسٹی ٹیوٹ کے اشتراک سے اردو کی خدمت جاری ہے اردو کا مستقبل ماریش میں خوش آئند ہے۔ خصوصی مقرر ڈاکٹر لیتھ رضوی، ایڈیٹر عالمی سہارا سے، دہلی نے

اردو صحافت کے حوالے سے گفتگو کرتے ہوئے کہا کہ موجودہ دور میں صحافت بہت سے مسائل سے دوچار ہے لیکن اردو صحافت کا یہ طرہ امتیاز ہے کہ آج بھی صداقت، شفافیت اور غیر جانبداری پر عمل پیرا ہے۔ اردو صحافت کی آئندہ دو برسوں میں اس روایت کے ۲۰۰ سال مکمل ہونے جا رہے ہیں لیکن اب تک الحمد للہ داغدار نہیں بلا شک اردو صحافت زریں خدمات اور روشن کارناموں سے عبارت ہے۔ یہ اردو زبان کا افتخار ہے۔ اعزازی مہمان پروفیسر ابن کنول، دہلی یونیورسٹی نے موجودہ صورت حال میں صحافی برادری کی ذمہ داری پر اظہار خیال کرتے ہوئے کہا کہ وہ ایماندار صحافت سے کام لیں نیز انھوں نے فروغ اردو میں سرمایہ داروں کو اہم رول ادا کرنے کو مدعو کیا۔ خواتین کے حوالے سے کہا کہ خواتین سماج کی اصلاح میں اہم رول ادا کر سکتی ہیں۔ لہذا نئی نسل کو فروغ اردو کے لئے ضرور آمادہ کیا جائے۔ طالبات اس میں اپنی ذمہ داری قبول کریں۔ مورخہ ۱۵ نومبر ۲۰۲۰ء بوقت ۲:۰۰ بجے دن پروگرام کے خصوصی مقرر ڈاکٹر عقیل احمد، ڈاکٹر کٹر، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، دہلی نے ”اردو کی موجودہ صورت حال اور ہماری ذمہ داریاں“ موضوع کے حوالے سے گفتگو کرتے ہوئے کہا کہ فروغ اردو میں خواتین و طالبات اگر پیش قدمی اختیار کریں گی تو ضرور مثبت نتائج رونما ہوں گے۔ حمید یہ ڈگری کالج اس بات کا ضامن ہے کہ ایسے حالات میں ’نوائے اردو‘ کا اہتمام کیا گیا اور نوا ہانے جہاں محتاط فاصلے پر مجبور کیا تو جدید ٹکنالوجی کا کمال دیکھئے کہ اس نے فاصلوں کو قریبوں میں تبدیل کر دیا۔ اس موقع پر پروفیسر شمیم حمید صدر شعبہ اردو الہ آباد یونیورسٹی نے بھی ڈاکٹر عقیل احمد صاحب کی گفتگو کی تائید کرتے ہوئے قلم کی اہمیت پر اظہار خیال کیا اور اردو میں قومی کونسل کی معاونت پر مسرت ظاہر کرتے ہوئے اردو رسم الخط کو عام کرنے میں ریختہ فاؤنڈیشن اور قومی کونسل کا شکریہ ادا کیا۔ دوران گفتگو ڈاکٹر ہمارک، ماریشس، جاپان، امریکہ اور کینیڈا وغیرہ میں اردو کی مقبولیت و اہمیت، اردو کے شائقین کا غیر مماثلک میں متحرک رول نیز غیر زبان کے لوگوں کی اردو سے دلچسپی سے روشناس کرایا جو اردو کے لئے قابل فخر ہے۔ اس موقع پر طالبات پروگرام کو آرڈینیٹر سفینہ ساوی، سابق طالبہ، حمید یہ گرلز ڈگری کالج نے اردو کتابت کی طالبات کے ذریعہ تحریر کردہ اقبال کے اشعار کا خوبصورت خطاطی کا مرقع بعنوان ”نقوش اقبال“ کی سلائڈس بھی پیش کیں۔ بتاریخ ۱۶ نومبر ۲۰۲۰ء بوقت ۳:۰۰ بجے دن ہفت روزہ ’نوائے اردو‘ کے اختتامی جلسہ کا اہتمام کیا گیا۔ اس موقع پر مہمان خصوصی پروفیسر یوسف عامر شیخ الجامعہ الازہر یونیورسٹی، مصر نے خطاب کرتے ہوئے کہا کہ یہ ہفت روزہ پروگرام برائے وسیع پیمانہ پر اہمیت کا حامل ہے جو مختلف ملکوں کی ثقافتوں کی ترجمانی کرتا ہے اردو زبان جو ہندوستان میں پیدا ہوئی اور برصغیر میں از خود پھیلی اور مختلف تہذیبوں کے تحفظ میں اہم کردار ادا کر رہی ہے۔ زبان اردو دنیا کی مختلف یونیورسٹیز میں پڑھائی جا رہی ہے مصر کی سرکاری یونیورسٹیز میں تدریس و تعلیم کا سلسلہ بی۔ اے تا پی۔ ایچ ڈی جاری ہے الازہر یونیورسٹی بھی اس میں شامل ہے۔ اس ضمن میں پروفیسر عامر نے مصر کی الازہر یونیورسٹی میں اردو کی تعلیم سے روشناس کرایا۔ اکبر الہ آبادی کے حوالے سے گفتگو کرتے ہوئے کہا کہ اکبر نے اپنی شاعری کے ذریعہ مشرقی شناخت و اقدار کے تحفظ کی دعوت دی۔ اُن کے مغربی تہذیب کی مخالفت کی دعوت کی پذیرائی نہ صرف ہندو پاک بلکہ عرب ممالک تک یہ گونج سنائی دیتی ہے۔ موجودہ صورت حال میں میرے خیال سے ہر ملک میں کئی اکبر الہ آبادی کی ضرورت ہے۔ سائنس و ٹکنالوجی کے اس دور میں جب کہ دنیا ہستی کی مانند ہو چکی ہے ہمیں اس سے زیادہ فیض یاب ہونے کے مواقع کی تلاش میں سرگرم عمل ہونا چاہیے۔ صدر جلسہ پروفیسر علی احمد قاسمی، سابق صدر شعبہ اردو الہ آباد یونیورسٹی نے اکبر الہ آبادی پر خصوصی خطبہ مفصل طور

پر پیش کرتے ہوئے کہا اگر کو ہر جہد میں یاد کرنے کی ضرورت ہے اور افسوس ظاہر کیا کہ الہ آباد میں اب تک اکبر الہ آبادی پر کوئی بڑا تحقیقی کام نہیں ہوا جس کی اشد ضرورت ہے۔ اگر کی صوفیانہ شاعری کے پہلو پر خصوصی توجہ دلاتے ہوئے صوفیانہ اشعار پیش کئے۔ محترمہ زین احسان اللہ صاحبہ، پروفیسر حیدر گرس ڈگری کالج، پریاگ راج نے اس موقع پر مبارکباد پیش کرتے ہوئے دعائیہ کلمات سے سرفراز کیا۔ اس موقع میں شعبہ اردو کی جانب سے ہر سال شائع ہونے والے عالمی جریدہ "نقش نو" (۲۰۱۹ء-۲۰۲۰ء) کے ۱۲ واں شمارہ کی رسم اجرا بھی اسکرین پر ہی عمل پندہ ہوئی۔ مسز ہاسمہ عثمانی کنویز پر وگرام "نوا" کے اردو نے ملت روزہ پر وگرام کی رپورٹ پیش کی اور نظامت کے فرائض ادا کئے۔ مسز زرینہ بیگم کی طویل نوشتہ ناول اور رسم نگار کے ساتھ پر وگرام اختتام پندہ ہوا۔

مشاعرہ اساتذہ مورخہ ۲۰ مارچ ۲۰۲۱ء

حیدر گرس ڈگری کالج، پریاگ راج کے شعبہ اردو میں۔ پی۔ اردو اکادمی، لکھنؤ کے مشترکہ تعاون سے کالج کے بیگم نور شید خوجہ ہال میں مورخہ ۲۰ مارچ ۲۰۲۱ء بوقت ۳:۰۰ بجے دن "مشاعرہ اساتذہ" کا اہتمام کوڈ-۱۹ کی احتیاط کا پورا خیال رکھتے ہوئے منتخب سامعین کی موجودگی میں کیا گیا۔ مشاعرہ کے مہمان خصوصی پروفیسر گنگ کمار، ڈین کالج ڈیولپمنٹ، الہ آباد یونیورسٹی، پریاگ راج تھے۔

انھوں نے سامعین کو خطاب کرتے ہوئے کہا کہ اردو زبان نہایت ہی شیریں زبان ہے اور اس نے کئی مادری زبان پر فوقیت حاصل کر لی ہے۔ لہذا فروغ اردو پر متوجہ ہونا ضروری ہے۔ ڈاکٹر یوسف ظیف، پرنسپل، حیدر گرس ڈگری کالج، پریاگ راج نے مہمانوں کا استقبال کیا۔ مشاعرے کی صدارت کے فرائض پروفیسر یعقوب یاور، شعبہ اردو، بنارس ہندو یونیورسٹی، بنارس اور نظامت کے فرائض پروفیسر عباس رضا خیر، صدر شعبہ اردو، لکھنؤ یونیورسٹی، لکھنؤ نے ادا کئے۔

مشاعرہ اساتذہ میں پروفیسر سراج اتھلی، شعبہ اردو، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ، پروفیسر احمد محفوظ، شعبہ اردو، جامعہ ملیہ اسلامیہ، دہلی، ڈاکٹر عبدالحمید، ایسوسی ایٹ پروفیسر، گورنمنٹ پی۔ جی۔ کالج، محمود آباد، پروفیسر عباس رضا خیر، صدر شعبہ اردو، لکھنؤ یونیورسٹی، لکھنؤ، ڈاکٹر حاسم شہو از شیلی، شعبہ اردو، مولانا آزاد نیشنل پی۔ جی۔ کالج، کلکتہ، ڈاکٹر عمیر منظر، شعبہ اردو، ماسٹرنٹ پروفیسر، مولانا آزاد نیشنل یونیورسٹی، لکھنؤ سینٹر، لکھنؤ، محترمہ مسعودہ کرن، شعبہ اردو، حیدر گرس انٹر کالج، پریاگ راج، محترمہ زرینہ بیگم زریں، شعبہ اردو، حیدر گرس ڈگری کالج، پریاگ راج نے شرکت کی۔

اس موقع پر حیدر گرس ڈگری کالج کی شعبہ اردو کی ایسوسی ایٹ پروفیسر، مسز زرینہ بیگم زریں کے شعری مجموعہ "ندائے دل" کی رسم اجرا کا بھی انعقاد ہوا۔ مشاعرے کا آغاز زرینہ بیگم زریں کی پیش کردہ حمد سے ہوا۔

تری حمد کیسے بیاں کروں مجھے کچھ تو علم و کمال دے
میں تری زمین کی خاک ہوں مجھے موتیوں میں تو ڈھال دے
بعد ازاں چند اشعار غزلوں سے پیش کئے۔

تہا ہوں بہت راہ بھی آسان نہیں ہے
فطرت سے بھرے چہروں کی پہچان نہیں
☆☆☆☆

وہ میرا مقدر تو ہے تمہر نہیں ہے
ہرگز وہ مرے خوابوں کی تعبیر نہیں ہے

☆☆☆

ہم نے حالات سے جنگ کی اپنے گھر کی خوشی کے لئے
اور جب گھر میں آئی خوشی ہم خوشی سے الگ ہو گئے
نیرمٹا مرے کے دیگر ممتاز و معتبر شعراء کے چند اشعار ملاحظہ فرمائیں۔
ڈاکٹر عبداللطیف۔

شور بڑھے گا دھیرے دھیرے تب کیا بات کرو گے
دن تو بیت نہیں سکتا ہے کیسے رات کرو گے
پروفیسر عباس رضا فیر۔

میں دیا ہوں مجھے بجائے گی
اے ہوا سانس پھول جائے گی
☆☆☆

تعلقات نبھانا مجھے بھی آنے لگا
اب ایک ہاتھ سے میں تالیاں بجانے لگا

پروفیسر سراج اتھلی۔

شہر تجھ سے جو تعلق ہے وہ کیونکر بھولتا میں
اک ذرا فرصت ہم نے دنیا سے پائی آگیا میں

پروفیسر یعقوب یاد۔

اس بے حسی میں شرم سے مرجانا چاہئے
زندہ ہوں دوستوں کو خبر جانا چاہئے
☆☆☆

کشتی پھنسی ہوئی ہے ابھی ناخداؤں میں
دریا کو خامشی سے اتر جانا چاہئے
☆☆☆

ڈاکٹر عاصم ہندو ازبلی صاحب نے بھی اس موقع پر بہترین غزل، نظم کے اشعار کے علاوہ پروفیسر احمد محفوظ، پروفیسر عباس رضا
غیر اور پروفیسر سراج احمدی پر لکھی رہا عیادت پیش کیں۔
ڈاکٹر عمیر مظهر۔

ستم کا کوئی نیا راستہ نکالا جائے
بشر ہے یہ تو اسے کیوں نہ آزمایا جائے

پروفیسر احمد محفوظ۔

یقیناً آپ کو دھوکا ہوا ہے
وگر نہ کیا کبھی ایسا ہوا ہے
☆☆☆

دل نے لگا دیا ہے جواک کام سے مجھے
ہر دم لڑائی رہتی ہے آرام سے مجھے

محترمہ مسعودہ کرن۔

تم اپنا کبھی مجھ کو ہم راز بناؤ تو
جو دل پہ گزرتی ہے وہ مجھ سے بتاؤ تو
☆☆☆

بیٹوں کے برابر ہی بیٹی کو بھی درجہ دو
کر سکتی ہے یہ سب کچھ تم اس کو پڑھاؤ تو
☆☆☆

مذکورہ شعرا کے معتبر کلام اور ناصحہ عثمانی، ایسوی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو، حمید یہ گرلس ڈگری کالج، پریاگ راج کے رسم تشکر
کے ساتھ ”مشاعرہ اساتذہ“ انتقام پذیر ہوا۔

”یوم اردو“ مورخہ ۹ نومبر ۲۰۲۱ء

حکیم لامت، مرد قلندر، صوفی و فلسفی شاعر اور مصلح قوم شاعر مشرق علامہ اقبال کی شخصیت ہر لحاظ سے تازمانہ ممتاز و معتبر اور رہے
گی۔ اُن کا فکری انکشاف پیغام کی صورت میں ہمیشہ ہر طبقہ کو بیدار کرنے اور تربیت زیت میں اپنا اہم رول ادا کرتا رہے گا بنیادی طور پر
اُن کا کلام نوجوانوں میں جدوجہد اور سعی و عمل پیہم کا مطالبہ کرتا نظر آتا ہے۔ نظم و غزل دونوں پر انھیں یکساں قدرت حاصل رہی۔ انھیں
متعدد اسباب کی بناء پر وہ ۳۰ ویں صدی کے عظیم اردو شاعر تسلیم کئے جاتے ہیں۔ علامہ اقبال کا یوم پیدائش ۹ نومبر تمام دنیا جشن یوم اردو

کے طور پر منعقد کرتی ہے۔ ہمارے کالج کے شعبہ اردو کی جانب سے بھی یہ سلسلہ گزشتہ کئی برسوں سے جاری ہے۔ شعبہ اردو کی ادبی تنظیم ”بزم ادب“ کی جانب سے ۹ نومبر ۲۰۲۱ء کو بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح ”یوم اردو“ پروگرام کا آغاز ہوا۔ اس سال اول کی طالبہ عائشہ کی قرأت اور بی۔ اے۔ سال دوم کی طالبہ نرہتہ فہیم کی پیش کردہ حمد سے کیا گیا۔ پروگرام کے خصوصی مقرر ماہر اقبالیات پروفیسر عبدالحق، پروفیسر ایمر طلس، دہلی یونیورسٹی، دہلی نے جلسہ کو خطاب کرتے ہوئے فخر کا اظہار کیا کہ میرے وطن اور شہر الہ آباد جو بے حد تاریخی و ثقافتی مرکز ہونے کے ساتھ اس سبب سے بھی اہم ہے کہ یہاں جمید یہ گریڈ گری کالج جیسا ادارہ قائم ہے جو اپنی اعلیٰ ترین قدروں کا ترجمان ہے۔ جو ہماری قومی و ملی تاریخ کا بھی ضامن ہے اور یہ تنظیمیں کی بے لوث خدمات و جاں فشانی کی بدولت ہی ممکن ہو سکتا ہے۔ ”یوم اقبال“ کے اہتمام کا سلسلہ برقرار رکھنا نہ صرف کالج کی روایت ہے بلکہ پوری دنیا میں یہ روایت قائم کی جا رہی ہے جو ایک علمی عبارت ہے۔ میرے نزدیک اقبال نہ صرف بیسویں صدی بلکہ ہزار ہا سالوں میں بھی اقبال جیسی شخصیت کی نظر آتی ہے۔ پروفیسر ایم۔ ایم۔ شریف جیسے اعلیٰ مفکر نے اقبال کو عظیم مفکر تسلیم کیا ہے اور لکھا ہے کہ مسلمانوں کی ایک ہزار سالہ تاریخ میں ایسا دانا پیدا نہ ہو سکا۔ مزید گفتگو کرتے ہوئے پروفیسر حق نے کہا کہ اقبال نے رازمی و غزالی جیسے فلسفہ و فکر کے مجاہدین کے اجتہادی نظریہ کو بلندی عطا کی اسی لئے اسلامی تاریخ میں اقبال بطور مجدد تسلیم کئے جائیں گے جن کا کوئی بدل نہیں۔ بچوں کی دعا، قومی ترانہ کا حوالہ دیتے ہوئے طالبات کو اردو زبان کو فخر سے سیکھنے اور بولنے کی تلقین کی اور بہترین اردو کے لئے اقبال کو بار بار پڑھنے کی اپیل کی کیونکہ اردو کے لب و لہجہ کا ہر خاص و عام شہید کی نظر آتا ہے اسی لئے جشن یوم اردو عالمی سطح پر باعث صد افتخار ہے۔ پیغام اقبال پر اظہار خیال کرتے ہوئے کہا کہ اقبال انسانیت، بشریت، احترام آدمیت کے حامی ہیں ان کا سارا فکر و فلسفہ احترام آدمیت، بشریت، عظمت انسانی کا مرکز و محور ہے۔ موجودہ نفرت و عداوت کے تناظر میں جب انتہائی مکدر فضا کا ماحول انسانی قدروں سے محروم ہوتا دکھائی دے رہا ہے ایسے میں اقبال کے پیغام محبت کی سخت ضرورت درپیش ہے۔ طلباء سے گزارش ہے کہ وہ انسان کی قدر شناسی کو سمجھتے ہوئے اپنی انفرادیت قائم کرنے کے لئے کوشاں ہوں اپنے طرز گفتار اور وضع قطع سے ہر محفل میں ہر جگہ ایک شناخت قائم کریں نیز رگ و ریشہ میں موجزن کرتے ہوئے اس جذبہ کودلوں میں محترم قرار کریں تبھی بہترین معاشرہ کی تشکیل ممکن ہوگی۔ مسز ناصحہ عثمانی کی نظامت اور ڈاکٹر زریہ بیگم، ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو، جمید یہ گریڈ گری کالج، پریاگ راج کے رسم تشکر کے ساتھ پروگرام اختتام پذیر ہوا۔ اس جلسہ میں مینیجر ترمین احسان اللہ، پرنسپل ڈاکٹر یوسف نفیس کے علاوہ کثیر تعداد میں طالبات و دیگر معزز شخصیات نے آن لائن شرکت کیا۔

ہفت روزہ پروگرام ”نوائے اردو“ بتاریخ ۱۰ نومبر ۲۰۲۱ء تا ۱۶ نومبر ۲۰۲۱ء

کالج کے شعبہ اردو کی ادبی تنظیم ”بزم ادب“ کی جانب سے گزشتہ برسوں کی طرح امسال بھی نوائے اردو ہفت روزہ پروگرام کا انعقاد مورخہ ۱۰ نومبر ۲۰۲۱ء تا ۱۶ نومبر ۲۰۲۱ء منعقد کیا گیا۔ جس کا اجمالی خاکہ پیش نظر ہے۔

۱۰ نومبر ۲۰۲۱ء کو بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح ”بزم افسانہ“ کا آن لائن انعقاد کیا گیا۔ خصوصی مقرر ڈاکٹر یوسف نفیس نے صدارتی خطاب کرتے ہوئے اردو زبان کی نشوونما کے متعلق تاریخی اعتبار سے اہم نکات کی طرف متوجہ کیا نیز فروغ اردو کی طرف خاص توجہ مرکوز رکھنے کی اپیل کی۔ سفینہ زہرا اور کنیر فاطمہ کے افسانے قابل ستائش رہے۔

۱۱ نومبر ۲۰۲۱ء کو بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح "یوم تعلیم" کے موقع پر آن لائن جلسہ کا آغاز ہوا۔ کام سال دوم کی طالبہ ثانیہ عاصم کی پیش کردہ حمد سے ہوا۔ سابق طالبہ کنیز فاطمہ نے "یوم تعلیم پر ایک منظر نظم پیش کیا۔ جلسہ کے مہمان خصوصی پروفیسر اسلم جمشید پوری، صدر شعبہ اردو چودھری چرن سنگھ یونیورسٹی، میرٹھ نے اول ابوالکلام آزاد کی شخصیت پر اظہار خیال کیا نیز اپنے خصوصی موضوع "تحریک اور رجحان ممانعت اور امتیازات" پر بعد وقیع گفتگو کرتے ہوئے نظریہ تحریک، رجحان اور انقلاب کی الگ الگ وضاحت پیش کی اور ترقی پسند تحریک، جدیدیت و مابعد جدیدیت پر گراں قدر خیالات کا اظہار کیا۔ ۱۲ نومبر ۲۰۲۱ء بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح آن لائن "شعری نشست" کا اختتام ڈاکٹر نفیس بانو، سابق صدر شعبہ اردو، وسنت کالج، بنارس کی زیر صدارت کیا گیا۔ اس نشست میں تقریباً ۱۰ طالبات (جس میں سابق طالبات بھی شامل تھیں) اور شعبہ اردو الہ آباد گری کالج کی استاد و سابق طالبہ حمیدہ گریڈ گری کالج ڈاکٹر جوہی بیگم شامہ حمیدہ گریڈ گری کالج کے شعبہ اردو کی استاد و سابق طالبہ ڈاکٹر زرینہ بیگم زلیخا نے بھی اپنے کلمات پیش کئے۔ آخر میں ڈاکٹر نفیس بانو نے طالبات کے کام پر خیالات کا اظہار کرتے ہوئے کہا کہ ان اشعار سے اندازہ ہوتا ہے کہ طالبات کی چینی تربیت، خود آگئی اور شعور کی پالیدگی کے لیے شعبہ اردو کافی حد تک کوشاں ہے اور مبارکباد کا مستحق ہے کیونکہ شاعری صرف لفظوں کا کھیل نہیں بلکہ خون جگر صرف کرنے کا نام ہے، اقبال، جوش، حالی جیسے بڑے شعرا بھی اس بات کے محترف ہیں۔ شعری نشست میں ڈاکٹر نفیس بانو نے بھی اپنا کلام پیش کیا۔ ملاحظہ فرمائیں۔

نکھارا ہے پیہم سنوارا مسلسل
میں شعروں میں فکر سا چاہتی ہوں
زمانے سے میں بھی صلہ چاہتی ہوں
مری سادگی دیکھ کیا چاہتی ہوں

(ڈاکٹر نفیس بانو)

چند اور کلمات دیگر طالبات و اساتذہ کے ملاحظہ کریں۔

نکھاتی ہے اردو محبت کی باتیں
اخوت کی باتیں مروت کی باتیں

(نہاں انصاری "محبت کی باتیں"، سابق طالبہ)

سنوٹ کی مری مانو
ابھی ننھی کلی ہو تم
ابھی وسعت سے مت کھانا
کہ بھنورے اپنے ڈنکوں سے
تمہارے شوخ رنگوں اور

تمہارے حسن کے دس کو کشیدیں گے
 انا کے تیرے خنجر سے جگر کو چھلنی کر دیں گے
 تم اپنی پیاری خوشبو سے
 کسی کا دل نہ بہلاتا

(”سنولز کی“ عمرہ حسینی)

موت کے سیلاب میں قومیں پریشاں ہو گئیں
 لگ گئے تالے مساجد اپنی دیراں ہو گئیں

(کنیز فاطمہ)

وہ شاعر بھی ہے وہ مفکر بھی
 وہ دانا و مینا مدثر بھی ہے

(ار بیہ اسرار)

میں چاہتی ہوں گلستان یہ آباد رہے
 میرا وطن میرا وطن میرا ہندوستان شاد رہے
 خبر کو پڑھتے ہی فوراً اسے نہ نشر کریں
 جو جھوٹ نکلی تو کیا فائدہ فساد رہے

(سفینہ زہرا)

شب تاریک میں روشن ستارے ڈھونڈھ لیتے ہیں
 جنہیں ہے ذوق نظارہ نظارے ڈھونڈھ لیتے ہیں
 جو زندہ دل ہیں جینے کے سہارے ڈھونڈھ لیتے ہیں
 سفینہ ڈوب بھی جائے کنارے ڈھونڈھ لیتے ہیں

(ڈاکٹر جوہی بیگم شاما)

یہ فضا ہے میلی کیوں ہر طرف دھواں کیوں ہے
 صبح کے اجالے پر رات کا گماں کیوں ہے
 لوگ تو یہ کہتے ہیں دور ہے ترقی کا
 پھر یہ جسم عریاں کیوں مفلسی یہاں کیوں ہے

(ڈاکٹر زریں بیگم زریں)

زریں بیگم زریں نے مذکورہ غزل کے علاوہ لفظ ”معلم“ کون ہوتا ہے بھی پیش کیا۔

۱۳ نومبر ۲۰۲۱ء بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح آن لائن جلسہ کا انعقاد ہوا۔ پروگرام کا آغاز سابق طالبہ رخسار پروین دلیسری اسکالر الہ آباد یونیورسٹی کی پیش کردہ حمد سے کیا گیا چونکہ ۱۳ نومبر ۲۰۲۱ء کو پروفیسر شبنم حمید صاحبہ کی یونیورسٹی سے متعلق مصروفیات کے سبب سپوزیم بموضوع ”اردو شاعری میں حب الوطنی“ نہیں منعقد ہو پایا تھا۔ لہذا ۱۴ نومبر ۲۰۲۱ء کو پروگرام کا اہتمام ہوا۔ مذکورہ موضوع پر سابق طالبات نے اپنے مقالے پیش کئے جن میں سفینہ زہرا، تنویر فاطمہ، شاذیہ غلام انصاری، روزینہ انصاری، صفت زہرا اور ڈاکٹر سفینہ سادی، گیٹ فیکلٹی، شعبہ اردو الہ آباد یونیورسٹی، الہ آباد، سابق طالبہ حمیدہ گریڈ گری کالج نے اپنے مقالے کا پریزنٹیشن نظر گزیر کیا جو قابل تحسین رہا۔ پروفیسر شبنم حمید، صدر شعبہ اردو الہ آباد یونیورسٹی نے پیش کردہ مقالوں پر بھرپور روشنی ڈالی اور ستائش کرتے ہوئے اصلا حات انکھار خیال بھی کیا۔ انھوں نے شعرائے مجاہدین آزادی کو خراج عقیدت پیش کرتے ہوئے متعدد اشعار کی مثالیں دیں جنھوں نے حب الوطنی کے لیے عوام کو بیدار کیا اور حب الوطنی کو ہی فرض اولین بنانا۔

اس موقع پر مہمان خصوصی ڈاکٹر لائق رضوی ایڈیٹر عالمی سہارا دہلی نے خطاب کرتے ہوئے کہا کہ تمام مقالے یہ ثابت کرتے ہیں کہ اردو شعرو جن میں حب الوطنی کی زندہ روایت موجود ہے۔ ماضی تا حال اس کے تابندہ نشان ملیں گے اس ورثہ سے انکار ممکن نہیں صرف شعری بیانیہ نہیں نثر کی مختلف اصناف یہاں تک کہ صحافت میں بھی یہ گنگا جمنی سلسلہ دراز ہے۔ مزید گفتگو کرتے ہوئے کہا کہ ہمیں موجودہ اندھیرے سے مایوس نہیں ہونا چاہئے۔ علاوہ ازیں مختلف اصناف مثلاً مرثیہ میں بھی حب الوطنی کے درپے تلاش کرنے کی ضرورت ہے اس لیے محض واقعات کو بلا تک محدود نہ رہیں۔ نئے باب بھی تحقیق میں وا کرنے کی کوشش آئندہ نسلوں کو کرنا چاہئے اور الہ آباد سے منسلک شعرا جمل اجملی، اختر جمال، اقبال ماہر وغیرہ کی حب الوطنی پر بھی تحقیق کے لیے متوجہ کیا۔

۱۵ نومبر ۲۰۲۱ء کو بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح کالج کے ٹیگم خورشید خواجہ ہال میں خصوصی لکچر بموضوع ”ساحر لدھیانوی“ کا انعقاد کیا گیا۔ پروگرام کی ابتدا از ہت نعیم بی۔ اے۔ سال دوم کی طالبہ کی پیش کردہ حمد سے ہوئی۔ جلسہ کے خصوصی مقرر پروفیسر علی احمد فاطمی، سابق صدر شعبہ اردو، الہ آباد یونیورسٹی، الہ آباد نے اپنے خطاب میں عبدالحی سے ساحت تک اور ساحر الہ آباد کے حوالے سے مفصل انکھار خیال کرتے ہوئے اپنا گراں قدر مقالہ پیش کیا۔ اس بات پر نہایت افسوس ظاہر کیا کہ ساحر کو بطور رومانی شاعر، فلمی دنیا کا شاعر ہی زیادہ توجہ دی گئی اس سے قطع نظر ساحر جو بچپن سے اقبال، جوش اور احسان دانش جیسے شعرا سے متاثر، نامساعد حالات سے دوچار رہتے ہوئے ابتدا سے ترقی پسند خیالات کے ترجمان نظر آتے ہیں لوگوں کی توجہ مائل نہ کر سکے۔ بلا شک وہ منفرد شخصیت کے حامل تھے جس سے انکار ناممکن ہے۔ اس موقع پر شعبہ اردو سے شائع ہونے والا سالانہ عالمی اردو جریدہ ”نقش نو“ ۲۰۲۲ء-۲۰۲۱ء کے چہار دہم شمارے کے رسم اجرا کا بھی اہتمام کیا گیا۔

۱۶ نومبر ۲۰۲۱ء کو بوقت ۱۱:۰۰ بجے صبح ”یوم اکبر الہ آبادی“ کے موقع پر گزشتہ سالوں کی طرح اکبر الہ آبادی میموریل لکچر کے انعقاد کے ساتھ اختتامی جلسہ آن لائن آراستہ ہوا۔ اس جلسہ کے مہمان خصوصی پروفیسر عباس رضانیر، صدر شعبہ اردو، لکھنؤ یونیورسٹی، لکھنؤ نے شعبہ اردو حمیدہ گریڈ گری کالج، الہ آباد کو کھشت روزہ پروگرام کے ذریعہ ادبی میلہ سرزمین سنگم الہ آباد میں منعقد کرنے پر پُر غلوں مبارکباد پیش کیا۔ اکبر الہ آبادی پر گفتگو کرتے ہوئے کہا کہ اکبر شناسی کا سنجیدہ دور شمس الرحمن فاروقی سے شروع ہوتا ہے جنھوں نے اکبر

کو پڑھنے کی رغبت دلائی۔ اکبر کو محض طنز و مزاح تک محدود رکھنا بہتر نہیں۔ اکبر نے متصوفانہ رنگ کے ساتھ چھوٹے مصرعوں میں زندگی کی بڑی قدروں کو سمودیا، مشرقی قدروں کی پامالی کو مرثیہ بنا کر نئے پہلو عطا کئے۔ اکبر کی عظمت کا ایک پہلو یہ بھی ہے کہ اقبال کے اشعار طرز اکبری کے قائل نظر آتے ہیں۔ اقبال کی فارسی شاعری میں بھی یہ جھلک نمایاں ہے اور اگر غالب کی طنز و ظرافت کو مد نظر رکھتے ہوئے اکبر کے طنز و ظرافت کا تجزیہ کریں تو بھی غور طلب نتائج برآمد ہوں گے۔ اکبر نے کسی ایک فروغ نہیں بلکہ دو تہذیبوں کے تصادم کا دورِ مصری تقاضوں کے ساتھ پیش کیا نیز مزید و قیغ لکچر پیش کرتے ہوئے بے حد معنی خیز جملہ کے ساتھ انتقام دیا کہ ”ہر ظرافت میں قہقہہ تو ہو سکتا ہے لیکن ہر قہقہہ میں ظرافت ضروری نہیں“ اس اعتبار سے اب تک دوسرا اکبر پیدا نہیں ہو سکا۔ پروفیسر علی احمد فاطمی نے بھی اکبر الہ آبادی پر تبادلہ خیال کیا۔ شرکت فرما ریسرچ اسکالرز و طالبات نے بھی چند سوالات کے ذریعہ تبادلہ خیال کیا۔ مسز ناصحہ عثمانی نے نفقت روزہ پروگرام کی رپورٹ پیش کی۔ مختصر یہ کہ یہ پروگرام ناظرین و سامعین اردو ادب کے لیے انتہائی کارآمد و قابلِ تحسین رہا۔ طالبات کو مذکورہ مقررین کے علم افزا خیالات سے مستفیض ہونے کا بہترین موقع ملا نیز طالبات کی صلاحیتوں کے بہترین مظاہرے میں بھی معاون رہا۔ اراکین ”بزم ادب“ شعبہ اردو حمید یہ گرلز ڈگری کالج، پریاگ راج اپنے تمام خصوصی مقررین، اراکین حمید یہ گرلز ڈگری کالج، سابق طالبات، دیگر معزز شخصیات کے پُر خلوص تعاون کے لیے عمیق دل سے شکر گزار ہے۔

.....x.....

لب پہ لفظوں کا جادو سلامت رہے
دل میں لہجے کی خوشبو سلامت رہے
عالمی یوم اردو کا پیغام ہے
اگلی نسلوں تک اردو سلامت رہے

جمید یہ گریڈ گری کالج، لاہور آباد یونیورسٹی کے شعبہ عربی و فارسی نے ۱۹۸۱ء کو بروز شنبہ آن لائن خصوصی لکچر بعنوان عربی زبان و ادب میں مولانا سید ابوالحسن علی الحسنی ندوی کی حیات و خدمات کا انعقاد کیا جس میں خصوصی مقرر پروفیسر شبیر احمد ندوی سابق چیئرمین صدر شعبہ عربی لکچر یونیورسٹی نے اپنے فصیح و بلیغ اور دلکش انداز میں طالبات و سامعین سے خطاب کیا۔ مفکر اسلام و مصلح قوم ملت مولانا علی میاں کی علمی و ادبی خدمات کا ذکر کرتے ہوئے انھوں نے کہا کہ اللہ تعالیٰ نے انھیں بے شمار خوبیوں و صفات سے نوازا تھا۔ ابتدائی تعلیم ندوۃ العلماء اور دارالعلوم دیوبند سے حاصل کر کے بعد وہ ندوۃ العلماء میں عربی ادب و تفسیر اور حدیث کے استاد کے عہدہ پر فائز ہوئے اور مختلف جرائد و رسائل میں بیش بہا مقالے و مضامین لکھ رہے۔ انھوں نے مولانا علی کی ابتدائی زندگی پر مختصر روشنی ڈالتے ہوئے کہا ان کا امتیاز یہ ہے کہ ان کی شخصیت، بہت سے علماء کی گونا گوی خصوصیات مجموعہ تھی۔ قرآن کا مطالعہ ان کا خصوصی میدان تھا۔ ان کی زندگی سیرت نبوی کی عکاس تھی۔ وہ مفکر بھی تھے، مؤرخ بھی تھے اور عربی و اردو ادب کے بڑے پایہ مصنف اور نثر نگار تھے۔ تصوف و روحانیت میں ان کا اعلیٰ مقام تھا۔ ان سب کے ساتھ وہ عالم اسلام کے مکتب اور گمراہ بھی تھے۔

انہوں نے اپنا خطبہ آگے بڑھاتے ہوئے کہا مولانا علی میاں نے اسلامی تاریخ و تہذیب کا احساس ایک غالب اور پائیدار عنصر کی حیثیت سے کرایا اور اپنی خالص اسلامی فکر سے دنیا کے سامنے ایک مثالی نظام حیات پیش کیا۔ انھوں نے اپنے قلم کے زور سے قدیم و جدید کا ایسا حسین اجتماع کیا جو قابل رشک بھی ہے اور لائق تحسین بھی۔ خصوصی مقرر نے اپنے لکچر کے دوران مولانا علی میاں کی اردو و عربی میں بے شمار تصنیفات کا ذکر کیا جو تاریخ ادبیات اور سوانح موضوعات پر مشتمل ہیں۔ انھوں نے ان کی تصنیفات تاریخ دعوت و عزیمت، سیرت سید احمد شہید، سیرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نقوش اقبال، عالم عربی کا المیہ اور ان مشہور زمانہ عربی تصنیفات ماز آخر العالم یا نحو طائر المسلمین کا خصوصی ذکر کیا جس کا ترجمہ اردو میں انسانی دنیا میں مسلمانوں کے عروج و زوال کا اثر شائع ہوا۔ انھوں نے اپنے لکچر میں روائع اقبال کا خصوصی تذکرہ کر کے کہا کہ علی میاں نے مفکر اسلام شاعر علامہ اقبال پر فصیح و عربی زبان میں لکھ کر انھیں عرب دنیا سے متعارف کرانے کا عظیم کارنامہ انجام دیا جس سے عرب دنیا علامہ اقبال کی گرویدہ ہو گئی۔ پروفیسر شبیر احمد ندوی نے مولانا علی میاں کے مختلف انعامات و اعزازات کا ذکر کیا۔ پروگرام کا آغاز تلاوت کلام پاک سے ہوا جسے بی۔ اے۔ سال دوم کی طالبہ عائشہ شبیر نے پیش کیا۔ کالج کی مینیجر محترمہ تزئین احسان اللہ نے طالبات کو اپنے دعائیہ کلمات سے نوازا۔ کالج کی پرنسپل پروفیسر یوسف نفیس نے آن لائن خصوصی لکچر کے مقرر پروفیسر شبیر احمد ندوی اور تمام سامعین کا خیر مقدم کیا۔ انھوں نے بتایا کہ گریڈ کالج کا آغاز ۱۹۵۵ء میں جمید یہ گریڈ انٹر کالج کی بلڈنگ سے ہوا اور موجودہ کالج کی بلڈنگ کا سنگ بنیاد ۱۹۸۲ء میں مولانا علی میاں کے دست مبارک سے رکھا گیا۔ اسی مناسبت سے آج کا لکچر مولانا کو مہینوں کیا گیا۔ رسم تشکر ڈاکٹر شبانہ عزیز، ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ فارسی، جمید یہ گریڈ گریڈ کالج، پریاگ راج نے ادا کیا۔ ڈاکٹر ندرت محمود ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ عربی نے نظامت کے فرائض انجام دیے۔

وجود زن سے ہے تصویر کائنات میں رنگ

عمرہ حسینی

بی۔ اے۔ سال سوم

جب سے عالم انسان وجود میں آیا ہے تب سے ہر شخص کے صنف نازک کے حوالے سے مختلف نظریات ہیں جسے انہوں نے اقوال کے بحر میں ڈکر کیا تو کبھی اشعار اور دلچسپ مضامین کا سہارا لے کر، آج کے دور میں عورتوں کے حقوق پر ان گنت مقالے اور مضامین اخبارات، میگزین اور رسالوں کی زینت بنتے رہتے ہیں، ہر لکھنے والا بڑھ چڑھ کر عورتوں کی تعلیم اور حقوق کی قدر و منزلت بیان کرتا ہے اور اپنے اعلیٰ خیالات کا اظہار کر کے اپنی قلم نویسی کا لوہا منوانا چاہتا ہے، مگر کیا حقیقی زندگی میں بھی عورت کو واقعی وہ مقام حاصل ہے جس کی وہ حقدار ہے یا جسے ذرہ شور سے مضامین میں ذکر کرنا ہر صاحب قلم اپنا فرض سمجھتا ہے، یا یہ خیالات صرف اخباروں اور رسالوں تک ہی محدود ہیں۔ عورتوں کے حقوق اور ان کے احترام کے عہد کو دہرانے کے لیے ہر سال ۸ مارچ 'یوم خواتین' کے طور پر منایا جاتا ہے، عورتوں کے لیے کسی ایک مخصوص دن کا متعین کیا جانا بذات خود اس بات کی دلیل ہے کہ عورتوں کو معاشرے میں وہ مقام حاصل نہیں جو مردوں کو حاصل ہیں، اس کے لیے کسی دلیل اور غور و فکر کی ضرورت نہیں یوں سمجھ لیجئے کہ مردوں کے لیے کسی عالمی ادارے یا کسی تحریک کی جانب سے کسی دن کا تعین کیوں نہیں کیا گیا، جس میں اگر ان کے حقوق و اختیارات کا نہیں تو کم از کم اسی بات پر زور دیا جائے کہ معاشرے میں ان کی ذمہ داریاں کیا ہیں۔

اللہ تبارک و تعالیٰ نے عورت کو کائنات کا حسن بنا کر پیدا کیا ہے، عورت کے بغیر کائنات کا وجود ناممکن ہی بات لگتی ہے، ہمارے گرد و پیش جو نرمی، حلاوت، خوش گفتاری اور برداشت جیسے جذبے ہیں وہ دراصل صنف نازک کی خوبصورت رنگوں کی منظر کشی کرتے ہیں اور عورت ہی وہ واحد ہستی ہے جو خدا کے بعد تخلیق کا کام جاری رکھے ہوئے ہے، جس کی کوکھ سے بیویوں، ولیوں اور بے شمار عظیم ہستیوں نے جنم لیا اور مرد کی زندگی میں جو نئے پھوٹے اور چمکا چوند ہوئی وہ عورت کے ہی طفیل ہے۔

ایک صاحب علم نے لکھا ہے "عورتوں کے معاملہ میں اسلام کا اصول یہ ہے کہ عورت اور مرد عزت و احترام کے لحاظ سے برابر ہیں، اخلاقی معیار کے لحاظ سے بھی برابر ہیں، آخرت میں اپنے اجر کے لحاظ سے بھی برابر ہیں لیکن دونوں کا دائرہ عمل ایک نہیں" اس لیے ان دونوں کو اپنے فطری حدود میں اپنی صلاحیتوں کو بروئے کار لاتے ہوئے زندگی کو بنانے سنوارنے کا کام کرنا چاہئے اور ایک دوسرے کا ساتھی ثابت ہونا چاہئے، نہ کہ مد مقابل۔ معاشرے میں عورت کی حالت پر نظر ڈالیں تو صورت حال بالکل برعکس نظر آئے گی، ایک طرف عورتوں کے حقوق کے نعرے لگائے جاتے ہیں۔ ان کی تمام سماجی، سیاسی، معاشی، جنسی اور نفسیاتی مسائل پر تحریکیں رونما ہو رہی ہیں، ان کے حقوق کے لیے آواز اٹھائی اور ریلیاں نکالی جا رہی ہیں لیکن ان سب کے باوجود مسلسل ان کے مسائل میں مزید اضافہ ہوتا نظر آ رہا ہے۔ تاریخ گواہ ہے کہ جب سے دنیا خلق ہوئی اور عورت کا تصور وجود میں آیا ہے، وہ مصائب کا ہی سامنا کرتی آئی ہے اور ابتدا ہی سے اس کی زندگی قلم و ستم، جبر و استحصال، زیادتیوں اور غم و یاس میں ڈوبی ہوئی ہے، ہر عہد میں عورتوں پر مظالم ہوئے مگر اس کی شکلیں ہر دور میں بدلتی گئیں اور مردوں کے نشانے پر عورتیں ہمیشہ بنی رہیں، البتہ اسلام نے عورتوں کو جو حقوق دلانے برطانیہ کے ولی عہد چارلس ولیم نے آکسفورڈ کے اسلامک سینٹر میں تقریر کرتے ہوئے یہ اس کا اعتراف کیا کہ "چند دہائی قبل تک میری دادی کو جو

حقوق حاصل نہیں تھے اسلام پر دو سو سال پہلے وہ حقوق عورتوں کو عطا کر چکا ہے۔ لیکن ہم نظر ڈالیں تو آزادی نسواں کے مغربی تصور سے سب الٹ کر کے رکھ دیا۔ آج کے دور میں عورت کی آزادی کے نعرے مردوں کی زبانوں پر تو خوب ہوتے ہیں مگر یہ سب بس کسی خیال کی ہوا یا شعر سے کم نہیں، مردوں کے دہن کے کسی نہ کسی گوشے میں یہ خوف منڈلاتا رہتا ہے کہ کہیں یہ ہم سے آگے نہ نکل جائیں، اس کو وہ زبان سے قبول کریں یا نہ کریں۔ بہر حال یہ ایک حلقہ حقیقت ہے، خواتین کے استحصال کا اگر اندازہ لگایا جائے تو اوروں کی تھوڑے سے امارتوں کی حالت دیکھ کر کم نہیں۔ یہاں کی پچھل کر ائمہ برائے کے مطابق محض ایک سال میں ڈیڑھ لاکھ جرائم کا تعلق صرف عورتوں پر ظلم، بھروسہ اور شک و دہشت ہے، ہر 3 منٹ میں مصمت درمی کا ایک واقعہ پیش آتا ہے، ہر پانچ منٹ میں عورت سسرال والوں یا خاندان کے ذریعہ استحصال کا شکار ہوتی ہے، ان کا ہی نہیں ہر 80 منٹ میں جھڑکی وجہ سے ایک دلہن آگ کے حوالے کر دی جاتی ہے اور بھی نہ جانے کتنے شرمناک، المناک مصیبتیں عورتوں کو پہنچتی ہیں۔

یہ تو معاشرتی واقعات ہیں نیز ہمارے گھروں کا حال بھی اس سے مختلف نہیں، اکثر گھروں میں لڑکیوں کی طلاق ہو جاتی ہے تو ذمہ دار لڑکی ہی بھی جاتی ہے اور اگر نہ بھی بھیجے جائے تو سزا بہر حال عورت کو ہی بھگتنا پڑتی ہے کہ بیوہ ہونے کا داغ عورت کے ہی سر لگتا ہے، مرد کو نہ ہی کوئی طلاق یافتہ کہتا ہے اور نہ ہی طلاق یافتہ مرد کو کوئی برا سمجھتا ہے، مزید یہ کہ طلاق ہوتے ہی اس کے لیے دوسری عورت بھی تلاش لی جاتی ہے جبکہ عورت کا معاشرے میں بیعتا حرام کر دیا جاتا ہے۔ طنز یہ فقرہ اور کیونہ سوز نظروں کے تیر اس کو برداشت کرنے پڑتے ہیں اور ایسے میں اس کے زیر لب ایک بے تکلم آہ ہوتی ہے جو کسی کو سنائی نہیں دیتی۔

طلاق دے تو رہے ہو مجھے عتاب کے ساتھ

میرا شباب بھی لوٹا دو میرے مہر کے ساتھ

اس کے علاوہ گھر کی ہر بات اونچ نیچ کا ذمہ دار انہیں ہی ٹھہرایا جاتا ہے، یہ بات ٹھیک ہے کہ گھر کی زیادہ تر ذمہ داریاں عورت پر ہی ہوتی ہیں مگر مرد بھی گھر بنانے، رشتے جوڑنے میں برابر کے شریک ہوتے ہیں جسے وہ اپنی ذمہ داری تسلیم ہی نہیں کرتے اور یہ ہمارے معاشرے کا ایک تاریک پہلو ہے جس کا سامنا کرنے سے ہم بھی کتراتے ہیں، اسی طرح جاہل گھرانوں میں عورتوں کو جسمانی تشدد کا شکار بھی ہونا پڑتا ہے اور پڑھے لکھے گھرانوں میں ان کو مسلسل ذہنی اذیت میں مبتلا کر دیا جاتا ہے جیسا کہ اس شعر سے واضح ہوتا ہے۔

تعلیم سے جاہل کی جہالت نہ گئی

نادان کا الٹا بھی تو نادان رہا ہے

مسئلہ بنیادی طور پر وہ معاشرتی کج روی ہے جو خواتین کے حقوق کی فراہمی کے راستے کی سب سے بڑی رکاوٹ ہے جس کا تدارک تعلیم، شعور اور قانون کی عمل داری ہی سے ممکن ہے لیکن یہی اگر تعلیم کے حوالے سے مشاہدہ کیا جائے تو بیشتر گھروں میں اعلیٰ تعلیم سے لڑکیوں کو محروم رکھا جاتا ہے، پہلے تو والدین اس ذمہ سے اپنی اولاد ہر بھیجنے سے چھٹکتے ہیں کہ کہیں تعلیم کا گوہر حاصل کرنے میں کہیں وہ اپنے گوہری کو نہ گنوا بیٹھے۔ اس کے علاوہ سماج کی دیوار جو شاید چین کی دیوار سے بھی وسیع ہے یہ ہماری سوچ سے شروع ہو کر ذرا خوف، طنز، طعن، بیہودہ تبصرے، ریتی رواجوں پر کھڑی ہو کر ناکامی سے ہو کر مایوسی کی حد تک پہنچ جاتی ہے اور جتنی چین کی دیوار میں

مردوروں کی لاشیں نہیں دفن ہیں اس سے کہیں زیادہ سماج کی ظالمانہ دیوار کے نیچے عورتوں کے خواب، خواہشات اور احساسات دفن ہیں۔ حالانکہ عورتوں نے بزنس، انجینئرنگ، ٹیچنگ، فلسفہ، ادب، اعلیٰ آفیسر کے ساتھ ساتھ آسمان کی بلندی اور سمندر کی گہرائی میں بھی اپنی کامیابی کا پرچم لہرایا ہے اور آج ہر میدان میں مردوں سے نہ صرف سبقت حاصل کر رہی ہیں بلکہ اپنی کوشش بہت اور محنت سے بھی ثابت کیا ہے کہ وہ بھی ترقی کی راہ پر گامزن ہیں اور اس میں جنس کا کوئی عمل دخل نہیں، مگر ان سب کے باوجود عورتوں کی حالت میں کوئی خاص تبدیلی رونما ہوتی نظر نہیں آ رہی ہے۔ اب گھر کے ساتھ ساتھ باہر بھی اس کو ظلم و تشدد کا شکار ہونا پڑ رہا ہے۔ غرض کسی بھی میدان میں وہ محفوظ نہیں ہے، ان کو اعلیٰ تعلیم سے اس لیے بھی محروم رکھا جاتا ہے کہ کہیں انہیں شعور نہ آ جائے اور وہ اپنے اصل حق کے لیے سوال نہ کرنے لگیں جس سے مردوں کی انا مجروح ہو جبکہ اسلام نے عورت کی تعلیم کو پورے خاندان کی تعلیم قرار دیا اور نیپولین کا کہا "Give me good mothers and I will give u good nation" تبھی پورا ہو سکتا ہے جب اسے تعلیمی میدان میں مصدقہ حقوق دیے جائیں، جب بھی مفکروں اور دانشوروں مثلاً مارکس، روسو، فرانز وغیرہ نے مل کر سائنسی عقلی دلائل کے ساتھ جھوٹی اور فرسودہ روایات کی حقیقت منظر عام پر لائیں تو نہ صرف تبدیلیاں رونما ہوئیں بلکہ انقلاب کی ایک لہر بھی چل پڑی۔ عورت کی حالت میں سدھار بھی آیا مگر دھیرے دھیرے پھر سب اپنی پرانی روش پر آ پڑا۔ آج ہزاروں تحریکات کے ہوتے ہوئے بھی عورت آزادی و انصاف سے محروم ہے۔ درحقیقت اس مرد حاوی سماج نے عورت کو لاچار و بے بس، کمزور اور لاعلم بنا دیا ہے۔

اگر غور کیا جائے تو معلوم ہوگا کہ معاشرے میں خباثتیں محض اس لیے ہیں کہ ہم نے عورت کو اس کے اصل مقام سے گرا دیا ہے اسے عزت کی نگاہ سے دیکھنا چھوڑ دیا ہے، سوچنے کا مقام ہے کہ اگر عورت ہی معاشرے کی بنیاد ہے تو اس بنیاد کو مضبوط کرنے پر توجہ کیوں نہیں دی جاتی؟؟ ہم سبھی جانتے ہیں اور یہ بات دو دو چار کی طرح بالکل عیاں ہے کہ اطمینان اور سکون کی ساری لہریں گھر کے اندر سے ہی اٹھتی ہیں۔ لہذا ہمیں اس بات پر غور کرنا ہوگا کہ معاشرہ جس کج روی کا شکار ہے اسے اخلاقی اور اسلامی اصولوں کے تحت کس طرح ہموار کیا جائے؟ عورت کو کچھنا کوئی مشکل کام نہیں ہے۔ ایک وہی تو ہے جسے ہم جیسے چاہیں جس طرف چاہیں موڑ سکتے ہیں، بس ذرا سی محبت تھوڑی سی عزت اور عقل کی ضرورت ہے۔ اسے ہینڈل کرنا سیکھیں، اس کے جذبات کا احترام کرنا سیکھیں، اس کی عزت نفس کی پاسداری کرنا سیکھیں اور یہ سب اپنا فرض سمجھ کر کریں۔ نتیجہ یہ ہوگا کہ آپ کا گھر اور زندگی دونوں جنت نما بن جائیں گی مگر جہاں آپ نے اپنے بے ہنگم رویہ سے اس کی خودداری کو ٹھیس پہنچائی وہاں معاملہ چوپٹ زندگی الٹ اور گھر جہنم بنا نظر آئے گا۔ پھر نہ تو آپ خوش رہ پائیں گے اور نہ ہی وہ قصہ مختصر سماج کو چاہئے کہ اس کی اہمیت کو محسوس کرے اور قبول کرے کہ مرد و عورت سائیکل کے دو پہیوں کی طرح ہیں کسی ایک کی بھی خرابی سے پوری سائیکل تباہ ہو سکتی ہے اور سماج کی پہچان اور ترقی صرف مردوں سے ہی نہیں بلکہ عورتوں سے بھی ہوتی ہے جس کے پر تو سے حریم کائنات اس طرح روشن ہے جس طرح ذات باری تعالیٰ کی حقیقی حجاب کے باوجود کائنات پر پڑ رہی ہے۔

وجود زن سے ہے تصویر کائنات میں رنگ!

اسی کے ساز سے ہے زندگی میں سونہ دروں!

عرشی جہاں
نہ اسے سال دوم

کیا اندھروں کے دکھ کیا اچالوں کے دکھ
جس طرف دیکھئے کرو چالوں کے دکھ

جن کی آنکھیں نہیں وہ نہ روتے کبھی
جان جاتے اگر آنکھ والوں کے دکھ

میری منزل کہاں ہمسفر ہے کدھر
مار ڈالیں گے اب ان سوالوں کے دکھ

تم ملے تو تمہاری محبت نہیں
ہجر سے زیادہ بڑھ کر سوالوں کے دکھ

دو گھڑی کے لیے پاس بیٹھو اگر
بھول جائیں گے ہم کتنے سالوں کے دکھ

میری سوچوں کے چلتے ہوئے دشت سے
ختم کر دے اب اپنے خیالوں کے دکھ

..... x .....

تحریک آزادی اور اردو فکشن: مختصر جائزہ

حمید قاسم

جی۔ اے۔ سال دوم

ناول:۔ ۱۸۵۷ء کی جنگ آزادی کے ناکام ہونے کے بعد ہندوستان میں مکمل طور پر انگریزوں کا تسلط ہو گیا۔ جنگ کی ناکامی کے چند برس بعد سرسید نے علی گڑھ تحریک کی ابتدا کی۔ اس تحریک میں شبلی، حالی، ذہنی، نذیر احمد، محسن الملک اور وقار الملک اور ذکا، اللہ خاں کے نام خاص طور پر سامنے آتے ہیں۔ حالی نے تنقید نگاری، شبلی نے تاریخ نویسی اور نذیر احمد نے ناول کو ذریعہ اظہار بنایا اور اردو میں ناول کا تصور مغرب کے اثرات سے آیا۔ اردو میں ناول نگاری کی باضابطہ ابتدا نذیر احمد کے ناول 'مراۃ العروس' سے ہوتی ہے۔

افسانوی ادب میں عموماً براہ راست جنگ آزادی کا بیان اور سیاسی مسائل پر اظہار نہیں ملتا البتہ الفاظ کی گہرائیوں میں جھانک کر دیکھا جائے تو اس کا احساس ہوتا ہے۔

اردو ناول نگاروں نے اپنے ناولوں کے وسیلے سے قومی شعور کی بیداری میں جو رول ادا کیا ہے وہ خاص اہمیت کا حامل ہے۔ نذیر احمد علی گڑھ تحریک سے وابستہ رہے اس تحریک کے زیر اثر اصلاحی ناول لکھے۔ آپ حصول علم کو حصول آزادی کے لیے بے حد ضروری سمجھتے تھے اور اس قسم کے خیالات کو آپ نے اپنے ناولوں میں بھی پیش کیا ہے۔ 'بنات العیش' اس کی بہترین مثال ہے۔ 'ابن الوقت' بھی آپ کا بہترین ناول ہے جس میں غدر کے حالات کا ذکر کیا ہے۔ غرض کہ آپ نے اصلاحی ناول لکھ کر قومی شعور پیدا کرنے کی کوشش کی۔

بیسویں صدی کے شروع میں قومی نظریات و رجحانات میں نمایاں تبدیلیاں ہوئیں۔ نئی تحریکوں نے جنم لیا۔ پریم چند کا زمانہ بھی یہی تھا۔ پریم چند کے ناول میں ان کے عہد کے معاشی، تہذیبی اور بالخصوص سیاسی خیالات کا اظہار دیکھنے کو ملتا ہے۔

'گوشہ عاقبت'، 'میدان عمل' یہ دونوں ناول پریم چند نے گاندھی جی کے خیالات و نظریات کی نمائندگی کے لیے لکھے اور اپنے ناولوں کے ذریعہ گاندھی جی کے خیالات کو لوگوں تک پہنچانے میں اہم کردار ادا کیا۔ 'چوگان ہستی' اور 'گوندان' اپنے عہد کی سیاسی کشمکش کا آئینہ دار ہے۔ 'جلوہ ایثار'، 'بیوہ'، 'بازار حسن'، 'پردہ مجاز'، 'نہن'، 'نرملہ' ان تمام ناولوں میں حب الوطنی کا جذبہ پایا جاتا ہے۔

ان کے بعد ترقی پسند کا دور آیا جس میں تخلیق کئے گئے ناولوں میں کرشن چندر کا 'شکست' سجاد ظہیر کا ناول 'لندن کی ایک رات'، عصمت چغتائی کا 'میرحی لکیر' اور عزیز احمد کا 'گریز' سامنے آتے ہیں۔ یہ تمام ناول سیاست اور حب الوطنی کے جذبہ سے پُر ہیں۔

غرض کہ نذیر احمد سے ترقی پسند ناول نگاروں نے اپنے ناولوں کے ذریعے براہ راست اور بالواسطہ دونوں طرح سے عوام میں آزادی کی تحریکوں کے تئیں گرمی پیدا کی، قومی شعور کو بیدار کیا جس سے ہندوستانیوں کے عزم اور حوصلوں میں پختگی پیدا ہو گئی۔

افسانہ۔ ناول کی طرح افسانہ نے آزادی کی تحریک میں خاطر خواہ حصہ لیا اور ہندوستان کے عوام کے قومی شعور کو بیدار کرنے میں معاون اور دگر ثابت ہوئے۔

اردو افسانہ کی تاریخ میں پریم چند کا نام بڑی اہمیت کا حامل ہے۔ بیسویں صدی کا آغاز ہندوستان میں مختلف تحریکوں کو لے کر آیا۔ ۱۹۰۸ء میں پریم چند کے افسانوں کا مجموعہ 'سوز و گم' منظر عام پر آیا جس میں حب الوطنی کی جھلک دکھائی دیتی تھی اور انگریزوں کے خلاف بغاوت کی ہوا تھی۔ لہذا حکومت نے اسے ضبط کر لیا جس میں شامل افسانہ یہ ہیں 'دنیا کا سب سے اہول رتن'، 'شیخ محمود'، 'میری میرا وطن ہے'، 'صلہ ماتم'، 'عشق دنیا اور حب وطن'۔

پریم چند کے کچھ افسانے جو خصوصاً جنگ آزادی کے موضوع پر لکھے گئے 'ذائل کا قیدی'، 'قاتل'، 'آخری تھوڑ'، 'جلیں'، 'آشیاں برباد' خاص طور پر قابل ذکر ہیں۔ ان افسانوں میں آزادی کی تحریک کے واقعات نظر آتے ہیں۔

پریم چند کے بعد 'انکار' منظر عام پر آیا جو کہ مغرب کے فن اور مشرق کی زندگی کے چھوٹے بڑے بہت سے اہم مسائل کا فنی استخراج ہے۔ اس کے فوراً بعد ہی ترقی پسند کا قیام ہوا جس نے اردو افسانے کو بہت متاثر کیا۔ اس تحریک سے وابستہ افسانہ نگاروں نے سماجی، سیاسی اور معاشی مسائل کو اپنے افسانوں کا موضوع بنایا۔ پریم چند کے بعد افسانہ نگاروں میں کرشن چندر، سدرشن، اعظم کرپوری، علی عباس حسینی اور سہیل عظیم آبادی کے نام قابل ذکر ہیں۔

کرشن چندر کے افسانوں میں سماج کی تلخ حقیقتوں اور سیاسی حالات و واقعات کی بھرپور تصویر کشی ملتی ہے۔ انھوں نے انسان کی آزادی اور ہندوستان کی آزادی کے پرچم کو ہمیشہ بلند رکھا۔ ان کا افسانہ 'دو فرلانگ لمبی سڑک'، 'احمد علی کے افسانے' 'ہماری گلی' اور 'میرا کمرہ'، 'منٹو کا افسانہ' 'نیا قانون'، 'حیات اللہ انصاری کا افسانہ' 'آخری کوشش' موضوع اور فن کے اعتبار سے بہترین افسانے ہیں۔

ان کے بعد احمد ندیم قاسمی کا افسانہ 'ہیر و شیمہ' سے پہلے اور ہیر و شیمہ کے بعد 'اور ابراہیم جلیس کے افسانے' 'زرو چہرے' اور 'ہندوستان چھوڑ دو'۔ یہ سب ہندوستان کی تحریک آزادی کے موضوعات پر مشتمل ہیں۔ ان کے علاوہ غلام عباس، اختر اور ینوی، حسن عسکری، بلونت سنگھ، چندر ناتھ اشک، خواجہ احمد عباس کے نام بڑی اہمیت کے حامل ہیں کہ ان سبھوں کے افسانے سیاسی خیالات کی ترجمانی کرتے ہیں۔

پریم چند اور کرشن چندر کے بعد معتبر نام سعادت حسن منٹو کا ہے۔ جنسی مسائل کے علاوہ عصری سیاسی مسائل سے بھی بحث کی ہے جن افسانوں میں سیاسی حالات کا ذکر ملتا ہے ان میں 'نیا قانون'، 'نعرہ'، 'شرابی'، 'تماشا'، 'ماتمی جلد'، 'دیوانہ شاعر'، 'سورج' قابل ذکر ہیں۔ منٹو نے آزادی کی تحریک کو نظر انداز نہیں کیا۔ ان کے افسانوں میں 'جلیانوالہ باغ' کا حادثہ اور 'اچھوتی' جیسے میں آزادی کی تڑپ محسوس کی جاسکتی ہے۔ 'نو بہ یک' سنگھ اور 'سوتری' ہندوستان کی تقسیم پر ایک فنکارانہ طنز ہے۔

مجموعی طور پر پریم چند سے لے کر ترقی پسند تحریک تک اردو کے تقریباً تمام افسانہ نگاروں نے عصری سیاسی مسائل کو اپنے افسانوں کا موضوع بنایا اور آزادی کی تحریک میں ایک نئی روح پھونکی۔

اردو ڈراما:۔ ۱۸۵۷ء کے بعد تخلیق کیے ہوئے ڈراموں میں ملکی اور قومی جذبہ واضح طور پر ملتا ہے جن میں آرام، رونق بناری، حافظ عبد اللہ، حسینی میاں، طالب بناری اور احسن لکھنوی کے نام امتیازی حیثیت رکھتے ہیں۔

اردو میں متعدد ڈرامے لکھے گئے لیکن سیاسی ڈراموں میں اردو کا پہلا ڈراما 'فرنگی اور ہندوستانی طرز حکومت' لکھا گیا لیکن اس کے بارے میں زیادہ معلومات فراہم نہیں ہے۔ اس کے بعد ۱۸۹۳ء میں امراؤ علی لکھنوی نے 'البرٹ مل' کے نام سے ایک ڈراما تخلیق کیا۔ اس میں برطانوی حکومت کے جو رستم کو دکھایا گیا ہے۔

مولانا ظفر علی خاں نے 'جنگ وروس و جاپان' تصنیف کیا جس میں جاپانیوں کے قوم پرستی کے ذکر سے ہندوستانیوں کو سبق حاصل کرنے کی ترغیب دلاتی ہے۔ اسی طرح بہت سے ڈرامے لکھے گئے جن میں حب الوطنی اور ملک کی خدمت کا جذبہ پایا جاتا ہے۔ اصغر نظامی کے ڈرامے 'قومی دلیر' سے ہندو مسلم اتحاد جھلکتی ہے۔ عبداللطیف کا ڈراما 'ہمارا گھر' جس میں قومی یک جہتی کا سبق دیا گیا ہے۔ عباس علی نے 'لیڈی جونٹی' اور 'شاہی فرمان عرف دیش بدیش' تخلیق کئے۔ محشر انبالوی کا ڈراما 'غریب ہندوستانی عرف انقلاب' یعنی سودیشی تحریک ہے۔ جس میں سیاسی و قومی مسائل کو حل کرنے کی کوشش کی ہے۔ اسی طرح کے موضوعات پر ریاض دہلوی نے 'مسلم پجاری' اور نصر انبالوی نے 'وطن' ڈرامے لکھے۔

دل لکھنوی کا ڈراما 'وطن' میں ہندوستانیوں کی جدوجہد اور آزادی کو پیش کیا۔ شمس لکھنوی کے ڈرامے 'مادر وطن' اور 'حب الوطن' خاص ہیں۔

محی الدین عزم کا ڈراما 'دیش کی پکار' میں ہندوستانی عوام کے قومی شعور کو بیدار کرنے کی کوشش کی ہے۔

انکھر دہلوی کا ڈراما 'بیداری' جس میں آزادی کی تحریک کا پورا سیاسی تناظر پیش کیا گیا ہے۔

سردار جعفری کا ڈراما 'یہ کس کا خون ہے' میں ہندوستانیوں کی جدوجہد اور شجاعت و بہادری کا ذکر کیا گیا ہے۔

ترقی پسند تحریک کے زیر اثر ڈراموں کا مجموعہ 'نئی تصویریں' سجاد ظہیر نے مرتب کیا جس میں ایک 'ہیلڈ رک' ڈراما ہے جس میں دوسری جنگ عظیم کے واقعات ہندوستان کے حوالے سے بیان کئے گئے ہیں۔

اشتیاق حسین کا ڈراما 'نقش آخر' جنگ آزادی ۱۸۵۷ء کے واقعات پر مبنی ہے جس میں مسلمانوں میں قومی، سیاسی اور تعلیمی شعور پیدا کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔

پروفیسر محمد مجیب نے مقصدی، اصلاحی کے علاوہ تاریخی ڈرامے بھی لکھے۔ ان کا ڈراما 'آزمائش' قابل ذکر ہے۔

غرض کہ مذکورہ ڈراموں میں سیاسی، سماجی صورت حال کے ساتھ ساتھ عصری تقاضوں کی بھرپور نمائندگی ملتی ہے۔ یہ

ڈرامے اس دور کے قومی اور سیاسی رجحانات کے آئینہ دار ہیں۔ چند ڈراما نگاروں نے بڑی جرأت اور بیباکی کا ثبوت دیا اور ڈراموں میں واضح طور پر آزادی کا جذبہ و مطالبہ پیش کیا۔

.....X.....

کیوں مفتی کسی کا طعنہ
 ہوتا جو گھر ہمارا
 پھرتا کیوں مارا مارا
 ہوتا جو گھر ہمارا
 بے گھر ہوں میں تو کیوں تو
 سمجھے ہے بے سہارا
 کوشش یہ ہے ہماری
 چھانوں میں خاک جگ کی
 بن جائے آشیانہ
 کیوں خواب ہیں یہ آتے
 ہوتا جو گھر ہمارا
 دیوار و در کو کھلتی
 چوکھٹ کو پھر سجاتی
 حسرت کیوں ایسی رکھتی
 ہوتا جو گھر ہمارا
 کرتی نہ رب سے شکوہ
 دل کو نہ یوں دکھاتی
 خود کو نہ یوں جلاتی
 ہوتا جو گھر ہمارا

.....x.....

کالے بادل (افسانہ)

کہتے ہیں

ایم۔ اے۔ سال دوم

وہ تیز قدموں سے چل کر اسپتال کی طرف آ رہی تھی۔ اندر پہنچتے ہی وہاں موجود داکٹی سے اسٹرینچر باہر لے چلنے کو کہا باہر گاڑی میں اس کے بابا جو لگ بھگ آدھے بیہوشی کے عالم میں تھے جو ابھی شام کے وقت کچھ دیر پہلے اپنی ڈاکٹر بیٹی جو پیٹ کی ماہر سرجن تھی اس کے ساتھ بازار خریداری کے لیے نکلے تھے۔ راستے میں انہیں یہ دوسرا دل کا دورہ پڑا تھا۔ عیلا کے اشارہ کرتے ہی اسپتال کی داکٹی اسٹرینچر لے کر ان کی گاڑی کی طرف بڑھی اور اس میں موجود عیلا کے بابا کو باہر نکالا اور اسٹرینچر پر لٹایا اور اسپتال کی طرف بڑھ گئی۔ ان کی بیٹی عیلا بھی ساتھ ساتھ ان کے پیچھے پیچھے اسپتال کی طرف بڑھی ہی تھی کہ ایک نوجوان بغل سے گزرا۔ عیلا کو دیکھ کر ڈرائیور انہیں بھی اسے دیکھ کر ڈرائیور کی پھر وہ نوجوان انجان بن کر آگے بڑھ گیا جیسے اسے کبھی جانتا ہی نہیں تھا وہ بھی شاید ابھی ہی اسپتال آیا تھا۔ پھر عیلا نے بھی باپ کی تکلیف کے آگے اس کی طرف متوجہ ہونا ضروری نہ سمجھا اور وہ بھی اسپتال کی طرف بڑھ گئی۔ اپنے بابا کو جلد از جلد اسپتال میں بھرتی کرایا۔ اب ان کا علاج شروع کرنا تھا۔

اس دہلی شہر کے سب سے بڑے اسپتال میں دل کے سب سے قابل کوئی ڈاکٹر تھے تو وہ ڈاکٹر شری واستو تھے جو اس وقت کسی ضروری کام سے شہر سے باہر گئے ہوئے تھے اور آج ہی انھیں واپس لوٹنا تھا۔ انہیں کے طلبا میں ڈاکٹر ایم۔ این۔ چندر تھے جنہیں انھوں نے اپنی غیر موجودگی میں اسپتال کی پوری ذمہ داری سونپی ہوئی تھی۔

اس وقت اسپتال میں ایم۔ این۔ چندر کے علاوہ دو تین ڈاکٹر اور موجود تھے لیکن وہ ابھی اتنے ماہر نہیں تھے کہ انہیں اسپتال کی ذمہ داری سونپی جاسکے۔ ڈاکٹر ایم۔ این۔ چندر جیسے ہی اسپتال میں داخل ہوئے وہاں موجود اسٹاف ان کے ادب میں کھڑے ہو گئے۔ عیلا رسپشن پر کھڑی ہو کر رسپشن پر بیٹھی لڑکی سے پوچھنے لگی کہ ”کیا ابھی اس وقت کوئی ہارٹ اسپیشلسٹ اس ہسپتال میں موجود ہے؟“ لڑکی نے وہیں کھڑے ڈاکٹر ایم۔ این۔ چندر کی طرف اشارہ کیا جو رسپشن سے کچھ آگے کھڑے موبائل پر کسی سے باتیں کر رہے تھے کہ کسی نے انھیں مخاطب کیا ”مہیندر“۔ وہ اس آواز سے بہت اچھی طرح واقف تھے۔ پھر بھی کچھ نہ سمجھی کے عالم میں بھنویں سکود کر وہ پلٹے اور سامنے کھڑی بیلا کی جانب دیکھا۔

عیلا۔ ”مہیندر، یہ تم ہی ہوتے؟“

مہیندر۔ ”جی ہاں۔۔۔ آپ کون؟“

عیلا۔ ”تم نے مجھے نہیں پہچانا مہیندر؟“

مہیندر۔ ”جی نہیں۔“ وہ سمجھی انجان بن گیا۔

عیلا۔ ”خیر۔۔۔ یہ ساری باتیں بعد میں ہوں گی۔ اس وقت میرے بابا کی طبیعت بہت خراب ہے۔ آپ پلیز انہیں دیکھ لیجئے اور جلد ہی ان کا علاج شروع کروادیتے۔“ وہ پریشان سی بولی۔

نہیں چھوڑ سکتا تھا اس نے ان کا علاج شروع کیا بہت کوشش کی لیکن اس فیلڈ میں ماہر نہ ہونے کی وجہ سے وہ انہیں بچا نہ سکا۔ صبح ہوتے ہی ان کا انتقال ہو چکا تھا اور وہ کچھ نہ کر سکا۔ وہ بہت رویا، اپنی مایوسی پر، اپنی مجبوری پر، اپنی بے بسی پر۔

صبح آٹھ بجے اس نے جن جن ڈاکٹرز کو رات میں فون کیا تھا سب کا فون آیا، سب نے پوچھا ”کیا بات ہے؟“ مہینہ رات میں تم نے اتنی کال کیوں کی تھی؟“ مہینہ رنے ان کو ساری بات بتائی اور ان ڈاکٹرز کے آنے پر اسے بتا چلا کہ اس کی ماں کے پیٹ میں کینسر تھا جس کا علم شاید اس کی ماں کو رہا ہو پر انہوں نے مہینہ کو یہ بات نہیں بتائی تھی۔ شاید وہ جانتی تھیں کہ ان کے پاس اب کچھ ہی دن بچے ہیں۔ ان کے کینسر کا آخری اسٹیج چل رہا تھا جب ان کے پیٹ میں درد اٹھا۔

سارے ڈاکٹرز ہولی والے دن بھی اس کی ماں کے داہ سنسکار میں مہینہ کو سنتا دنا دینے پہنچے لیکن ”عیلا؟“ ”وہ تو نہیں آئی؟“ کیوں اس نے اس کی مدد نہیں کی؟ اگر وہ اس کی مدد کرتی تو شاید آج اس کی ماں زندہ ہوتی۔ کیا اسے اس کی خبر نہیں ہوئی ہوگی؟ کیا اسے کسی نے بتایا نہ ہوگا؟“

ماں کے داہ سنسکار کے کچھ دن بعد اکیلا بیٹا یہ سوچ ہی رہا تھا کہ اس کی ہم جماعت کریتی اس کے پاس آئی۔

کریتی۔ ”کیا سوچ رہے ہو مہینہ؟“ یہی کہ عیلا نے ایسا کیوں کیا؟؟ وہ کیوں نہیں آئی؟ اس کا جواب ہے ”مذہب“ وہ اس لیے نہیں آئی کیونکہ تمہارا اور اس کا مذہب ایک نہیں تھا اسے اس بات سے کوئی فرق نہیں پڑتا کہ دوسرے مذہب کا کون شخص مر رہا ہے۔ چاہے وہ اس کے سب سے گہرے دوست کی ماں ہی کیوں نہ ہو۔ ان لوگوں کو کوئی فرق نہیں پڑتا کسی کی موت پر جب تک کہ وہ خود ان کے مذہب کا نہ ہو۔ تم اس کے مذہب کے ہوتے تو شاید آج عیلا یہاں ہوتی اور تمہاری ماں زندہ۔“

مہینہ ر۔ ”نہیں۔ تم غلط کہہ رہی ہو۔۔۔ عیلا ایسا نہیں کر سکتی تھی وہ کبھی بھی ایسی نہیں تھی۔“

کریتی۔ ”وہ ایسا نہیں کر سکتی تو اس نے ایسا کیوں کیا۔ اس کی نہ تو تم سے کوئی دشمنی تھی نہ ہی کسی طرح کی رنجش بلکہ وہ تو تمہاری گہری دوست تھی پھر کیوں اس نے کال پر سب کچھ سن کر انسا کر دیا۔“

مہینہ ر چپ سا ہو گیا۔ وہ یہ سمجھ نہیں پا رہا تھا کہ عیلا نے ایسا کیوں کیا۔ مہینہ رکاد دل کریتی کی بات ماننے کو تیار نہ تھا۔ اس نے سوچا کہ جب عیلا آئے گی تب اس سے پوچھوں گا کہ اس نے ایسا کیوں کیا لیکن اس دن کے بعد نہ تو عیلا واپس آئی، نہ ہی مہینہ رکوا اپنے ان سوالوں کے جواب ملے اور اب تو دھیرے دھیرے مہینہ ر کو بھی یقین ہونے لگا تھا کہ کریتی جو کہتی تھی سبھی کہتی تھی کہ عیلا نے مذہب کے پھیر میں ایسا کیا اور اب وہ مہینہ ر سے آنکھیں نہیں ملا پائے گی۔ اس لیے دوبارہ اس کالج میں واپس نہیں آئی۔ اب اسے عیلا اور اس کے جیسی بلکہ اس کے مذہب کے لوگوں سے نفرت ہو گئی تھی اور دن بہ دن یہ نفرت بڑھتی گئی اور ان سب کی وجہ کون تھی؟ عیلا اور صرف عیلا۔ مہینہ ر یہ سب سوچ ہی رہا تھا کہ اس کی نظر سامنے بیڈ پر لیٹے عیلا کے بابا کی طرف گئی۔ ان کی حالت خراب ہوتی ہی جا رہی تھی، وہ درد سے کراہ رہے تھے۔ ہاتھوں میں زور نہ ہوتے ہوئے بھی ہاتھ حرکت میں تھے کہ کوئی انہیں بچالے لیکن مہینہ ر اب ایم۔ این۔ چندر بن چکا تھا۔ اس کا موسم جیسا دل اب پتھر کا بن چکا تھا اور اس میں احساس، درد، انسانیت جیسی کوئی چیز نہیں بچی تھی۔ اسے عیلا کے بابا کی جان بچانے میں کوئی دلچسپی نہیں تھی۔ لہذا وہ باہر نکل آیا وہ اب پہلے والا مہینہ ر نہیں تھا لیکن عیلا تو آج بھی اسے اسی مہینہ ر کی نظر سے دیکھتی تھی۔

مہینہ رکے باہر نکلتے ہی عیلا نے ان پر سوالوں کی بد چھار کر دی ”ڈاکٹر مہینہ رک کیا ہوا؟ بابا کیسے ہیں؟ ہوش میں ہیں؟ ان کی حالت بہت خراب ہے۔ پلیز انہیں بچا لیجئے۔“ عیلا کا اتنا کہنا تھا کہ مہینہ رک کو طیش آ گیا۔ آج تک اپنے دل میں جو بھڑاس رکھی تھی آج اسے نکال دینا چاہا کہ عیلا کے آنسوؤں نے اسے روک دیا۔ اس نے کبھی عیلا کو روتے ہوئے نہیں دیکھا تھا لیکن آج وہ دروازے پر تھی۔

”میں بھی تو رویا تھا، بہت رویا تھا۔ تم نے کیا کیا تھا عیلا؟“ مہینہ رک کے پتھر دل سے آواز آئی۔ اس پر پھر غصہ طاری ہوا۔ بدلے کی آگ میں جلتے ہوئے اس نے علاج سے صاف انکار کرنا ہی چاہا تھا کہ سامنے سے ڈاکٹر شری واستو آتے دکھائی دے۔ دہلی شہر سے باہر گئے ہوئے تھے اور آج ہی انہیں واپس لوٹنا تھا اور رات کے اس وقت وہ اسپتال کا جائزہ لینے آئے تھے۔ اندازاً ہی ان کی نظر سامنے کھڑی روتی ہوئی نڈھال سی عیلا پر پڑی۔ انہوں نے اسے دیکھتے ہی فوراً پہچان لیا وہ ان کے کالج کی پہلی طالبہ جو تھی۔

ڈاکٹر شری واستو۔ ”عیلا بیٹی تم یہاں؟“

عیلا نے بھی اپنے کالج کے ٹیچر کو پہچان لیا۔ وہ اس کے استاد کبھی نہیں رہے۔ وہ تو مہینہ رک کے استاد تھے لیکن ہونہار ہونے کی وجہ سے میڈیکل کالج کے سارے ڈاکٹرز اسے جانتے تھے۔ عیلا انہیں دیکھتے ہی مزید رونے لگی اور روتے ہوئے بابا کی کیفیت بتائی۔ ڈاکٹر شری واستو نے اسے دلاسا دیا اور پاس رکھی کرسی پر بیٹھنے کو بولا۔

ڈاکٹر شری واستو۔ ”فکرمات کرو۔ اب میں آگیا ہوں نا۔ میں تمہارے بابا کو کچھ نہیں ہونے دوں گا۔ یہاں بیٹھ کر بھگوان سے کرو۔ میں انہیں دیکھتا ہوں۔“

یہ کہہ کر انہوں نے مہینہ رک سے جو وہاں کھڑا یہ سب دیکھ رہا تھا اسے ساتھ چلنے کا اشارہ کیا اور مہینہ رک ان کے ساتھ چلنے سے انکار بھی نہ کر سکا۔ کچھ دیر بعد باہر آ کر انہوں نے کہا ”ان کا آپریشن کرنا ہوگا۔“ اور جلد ہی آپریشن کے انتظامات میں لگے۔ عیلا کے بابا کا علاج شروع کیا گیا۔ حالانکہ بہت رات ہو رہی تھی لیکن ڈاکٹر شری واستو کوئی کسر نہیں چھوڑنا چاہتے تھے عیلا نے بابا کو بچانے کی۔ ڈاکٹر مہینہ رک اور ڈاکٹر شری واستو دونوں ہی علاج کے دوران کبھی ادھر جاتے کبھی اُدھر۔ عیلا باہر بیٹھی صرف انہیں دیکھ رہی تھی اور دعائیں کر رہی تھی۔ باہر ماحول بھی بہت خراب ہو رہا تھا۔ بادل آسمانوں پر چھا گئے تھے۔ لگ رہا تھا جلد ہی بارش شروع ہونے والی ہے۔ بجلیاں زور زور سے چمک رہی تھی، عیلا کا دل اور بھی سہا جارہا تھا۔ اسنے میں ایک بزرگ آدمی جن کی پہنی کوئی ساٹھ ستر برس رہی ہوگی۔ ماتھے پر لال بڑا ٹیکا، سفید دھوتی کرتا، سفید مونچھ اور سفید سافہ کے ساتھ سامنے کھڑے تھے۔ عیلا سے پوچھ رہے تھے ”بیٹا ڈاکٹر مہینہ رک کہاں ہیں بتا سکتی ہو؟“ عیلا نے آپریشن تھیٹر کی طرف اشارہ کیا اور پھر اپنے آنسو بھرے چہرے کو نیچے کر لیا۔ وہ بزرگ آدمی بھی اس کے پاس وہیں بیٹھ گئے اور مہینہ رک کا انتظار کرنے لگے۔ انہوں نے عیلا سے پھر پوچھا ”کیا ہوائی اتنی پریشان کیوں ہو؟ تمہارا کوئی رگ یہاں ایڈمٹ ہے؟“ عیلا نے روتے ہوئے ”ہاں“ میں سر ہلایا اور بولی ”ہاں“ انہوں نے پھر پوچھا ”کیا نام ہے تمہارے بابا کا اور کیا ہوا ہے انہیں؟“

عبیلا نے روتے ہوئے بتایا ”فاروقی۔۔۔ احمد فاروقی نام ہے میرے بابا کا۔“ اتنا سنتے ہی ان بزرگ آدمی نے ہڑبڑا کر سوالیہ لہجہ میں کہا ”فاروقی؟“ وہ کچھ گھبرا سے گئے ”کیا ہوا ہے انہیں بیٹا“ انہوں نے ایسے پوچھا جیسے ایک بار میں سب کچھ جان لینا چاہتے ہوں۔

عبیلا نے انہیں بابا کی ساری کیفیت بتائی اور جیسے ہی اس کی بات پوری ہوئی اونٹنی۔ سے ڈاکٹر شری واستو اور ڈاکٹر مہیندر باہر آچکے تھے۔ عبیلا انہیں دیکھ کر فوراً ہی کھڑی ہو گئی۔ اس نے کچھ پوچھنا ہی چاہا تھا کہ ڈاکٹر شری واستو نے اس ذہنی سوال کا جواب دے دیا۔

”ہاں ہاں ٹھیک ہیں اب تمہارے بابا۔ تمہاری دعاؤں اور تمہاری کوششوں نے انہیں بچا لیا۔ ایک دو گھنٹے میں ہو سکتا ہے انہیں ہوش آجائے پھر تم ان سے مل سکتی ہو۔“

عبیلا نے اللہ کا شکر ادا کیا اور بولی ”ڈاکٹر میں آپ دونوں کی دل سے شکر گزار ہوں اگر آپ نہ ہوتے تو نہ جانے کیا ہوتا۔“ مہیندر کو یہ سب سننے میں کوئی دلچسپی نہیں تھی کیونکہ اس وقت اس نے وہ کام کیا تھا جو وہ کبھی نہیں کرنا چاہتا تھا۔ اس نے عبیلا کی ان باتوں کو ادھورا سنا اور آگے بڑھ گیا اور اس بزرگ کے پاس جا کر زکا جن کے پاس ابھی کچھ دیر پہلے عبیلا بیٹھی باتیں کر رہی تھی۔ ان بزرگ کو بھی ڈاکٹر کی بات سن کر تھوڑا سکون ملا تھا۔ ڈاکٹر مہیندر نے ان سے کہا ”بابا چلیں“ لیکن وہ تو جیسے کچھ سن ہی نہ رہے ہوں۔ ڈاکٹر شری واستو بھی اب جا چکے تھے۔ عبیلا بھی پُر سکون ہو چکی تھی لیکن وہ بزرگ جو ڈاکٹر مہیندر کے بابا تھے وہ جیسے جانے کو تیار نہ تھے۔ مہیندر کے بار بار چلنے کا کہنے پر انہوں نے مہیندر سے کہا ”میں اس لڑکی کے بابا سے مل کر ہی جاؤں گا۔“ مہیندر کے غصے کی اب انتہا نہ رہی جسے ضبط کرتے ہوئے اس نے کہا ”آپ ان سے مل کر کیا کریں گے وہ آپ کے کوئی نہیں ہیں۔ وہ ایک مسلمان شخص ہیں۔ آپ کی ان سے کیا رشتہ داری ہو سکتی ہے۔ جلدی چلنے باہر بارش ہونے والی ہے۔“

اس کے بابا نے کہا۔ ”بیٹا میں جانتا ہوں کہ وہ میرے کوئی نہیں ہیں لیکن اگر انسانیت کے ناتے میں ان کی خیریت پوچھ لیتا ہوں تو اس کے میں کوئی حرج بھی تو نہیں ہے۔“

اسی بیچ بارش شروع ہو گئی اب تو ان کا نکلنا بھی ممکن نہ تھا اور اتفاق سے وہ آج کار کی جگہ سائیکل سے اسپتال آئے تھے۔ اب اگر وہ اس بارش میں گھر گئے تو پوری طرح بھیگ جائیں گے اور بابا کی طبیعت ٹھیک نہ ہونے کی وجہ سے انہیں باہر لے جانا ٹھیک نہیں تھا۔ مہیندر رخصتہ میں وہیں رکھی کرسی پر بیٹھ گیا۔ بابا کی باتیں جو اسے ہمیشہ اچھی لگتی تھیں آج بہت ناگوار گزری تھیں۔ مہیندر اپنے دونوں ہاتھوں سے منہ کو چھپائے اپنی کوئی کو گھٹنوں پر رکھے شدید غصے کو ضبط کئے بیٹھا تھا کہ کسی آواز نے اسے پکارا ”مہیندر“ وہ اس کے ساتھ والی کرسی پر بیٹھ گئی جب کہ مہیندر اب بھی منہ پھیر کر باہر کی طرف دیکھ رہا تھا۔ عبیلا نے پھر کہا ”مہیندر۔“

”آئی ایم نوٹ مہیندر۔ آئی ایم ڈاکٹر ایم۔ این۔ چندر۔۔۔ انڈرا سینڈ؟“

غصہ میں اتنا بول کر وہ پھر چپ ہو گیا۔ عبیلا اس کی دل میں چھپی بدلے کی آگ سے ناواقف تھی۔ اسے اس کا یہ غصہ عام سالہجہ معلوم ہوا۔

عیلا۔ ”اوہ۔۔ تو ڈاکٹر ایم۔ این۔ چندر آپ کیسے ہیں؟ آپ کی زندگی کیسی چل رہی ہے؟“

عیلا کی ایسی باتوں سے اسے مزید غصہ آیا لیکن اس نے اپنے غصہ کو ایک دفعہ پھر ضبط کر کے عیلا کو گھور کر دیکھا اور پھر چہرا بھیر لیا۔ ”جی اچانک عیلا کو کچھ یاد آیا اور اس نے مہیندر سے پوچھا۔ ”تمہاری ماں؟“ مہیندر ان کے ساتھ کیا ہوا تھا؟ ان کا انتقال کیسے ہوا؟ ابھی کچھ دن پہلے میری مانیہ سے ملاقات ہوئی اس نے مجھے بتایا۔ میں نے اس سے بہت کچھ پوچھنا چاہا مگر شاید وہ جلدی میں تھی اور ہمارے بچے یہ باتیں ہی ہوئی اور پھر چلی گئی۔ میں نے اس سے تمہارا فون نمبر بھی مانگا پر اس کے پاس بھی تمہارا فون نمبر نہیں تھا۔“

مہیندر۔ ”اس کے پاس بھی۔۔۔؟ تم کہنا کیا چاہتی ہو کہ تمہارے پاس میرا فون نمبر نہیں تھا بلکہ یہ کہو کہ تم نے رکھنا ہی چاہا اور کم کر دیا۔“ یہ کہہ کر وہ تھوڑا ہنسائیے عیلا کا مذاق اڑا رہا ہو۔

عیلا۔ ”نہیں مہیندر میں کیوں تمہارا فون نمبر جان بوجھ کر گماؤنگی بلکہ اگر تمہارا فون نمبر میرے پاس ہوتا تو میں تم سے رابطہ ضرور کرتی۔ مجھے تمہاری اور میرے سارے دوستوں کی بہت یاد آتی تھی پر میں کچھ نہیں کر سکتی تھی۔ میرا فون ہی کہیں راستے میں گر گیا تھا۔“

مہیندر۔ ”تمہیں اگر سب کی اتنی ہی یاد آتی تھی تو تم واپس ہاسٹل کیوں نہیں آئی؟ کہاں غائب ہو گئی تھی؟ کس نے تمہیں روکا تھا؟ کس چیز سے تمہیں ڈر تھا یا کہ تم کسی چیز سے شرمسار تھی جو تم واپس لوٹ کر ہی نہیں آئی۔“

عیلا۔ ”میں کیوں شرمسار ہوؤں گی مہیندر۔۔۔ ہاں مجھے ڈر تھا اپنے بابا کے دور ہو جانے کا۔ میری ماں تو بچپن میں ہی مجھے چھوڑ کر چلی گئی تھی۔ میں نہیں چاہتی تھی کہ میں اپنے بابا کو بھی کھودوں۔“

مہیندر۔ ”اپنے بابا کو کھونے کا؟“ سوالیہ لہجہ میں اس نے کہا۔

عیلا۔ ”ہاں کیا تمہیں کرتی نے بتایا نہیں کہ میں نے ہاسٹل کیوں چھوڑا۔ میں نے ہاسٹل سے نکلنے سے پہلے صرف اس سے یہ بات بتائی تھی کہ میں جا رہی ہوں اور ہو سکتا ہے اب میں یہاں دوبارہ نہ آؤں اور اس سے تمہیں بتانے کو بھی بولا تھا۔۔۔ کیا اس نے تم سے نہیں بتایا؟“

مہیندر۔ ”نہیں۔“ اب وہ کشمکش میں تھا۔

عیلا کو یہ سن کر انتہائی افسوس ہوا اور پھر اس نے بتایا کہ ”اس رات جب میری ہاسٹل کی آخری رات تھی، میں پڑھائی کر رہی تھی۔ رات کے قریب اچھے کال آئی میں نے کال رسیو کی تو بابا ہانہ رہے تھے۔ انہوں نے بڑی مشکل سے بتایا کہ ان کے سینے میں بہت تیز درد ہے اس وقت انہیں پہلا ہارٹ ایک آ یا تھا۔ میں بہت پریشان ہو گئی تھی مجھے کچھ نہیں سوچھا۔ بابا پانی پت میں تھے اور مجھے جلد ہی دہلی سے پانی پت پہنچنا تھا میں نے کسی کو بتانا ضروری نہیں سمجھا۔ میں نے جلدی جلدی اپنی ساری پیکنگ کی اور ہاسٹل سے فوراً نکل گئی۔ پھر راستے میں تمہاری کال دیکھی اور رسیو بھی کیا پر راستے میں آئے اچانک گڈھے سے میرا فون چمٹک کہیں گر گیا۔ میں نے بہت ڈھونڈنے کی کوشش کی پر اندھیرا ہونے کی وجہ سے وہ کہیں نہیں ملا پھر دیر نہ لگاتے ہوئے میں اسے وہیں چھوڑ کر روانہ ہو گئی پر ہاسٹل سے نکلنے وقت میں نے کرتی سے سب بتایا تھا اور تمہیں بتانے کو بھی بولا تھا مگر“ یہ کہہ کر وہ چپ ہوئی اور رک کر بولی ”اگر میں وقت پر نہ

پہنچی تو بابا آج میرے پاس نہ ہوتے۔ وہ کچھ مایوس سی ہو گئی۔ ”اور پھر اس دن کے بعد میں نے بابا کو چھوڑ کر کہیں بھی نہ جانے کا ارادہ کر لیا اور پانی پت کے ہی ایک میڈیکل کالج میں داخلہ لے لیا۔ ادھر کچھ دنوں پہلے بابا کی بیماری کے علاج کے لیے مجھے پھر وہاں دہلی آنا پڑا۔“

مہینہ راس کی ساری باتیں سننا رہا اور کہیں گم سا ہو گیا۔ عیلا نے اسے پکارا ”مہینہ ر۔۔۔ سوری ڈاکٹر ایم۔ این۔ چندر کیا ہوا۔۔۔ ابھی تو سب کچھ ٹھیک ہے پھر آپ کہاں گم ہو گئے۔“

مہینہ ر۔ ”نہیں کچھ نہیں بس یوں ہی کچھ سوچ رہا تھا۔“

عیلا۔ ”تمہاری ماں کو کیا ہوا تھا؟“

مہینہ ر۔ ”کیנסر۔“ عیلا چونک سی گئی۔

عیلا۔ ”تم نے کبھی بتایا نہیں کہ تمہاری ماں کو کیנסر ہے۔“

مہینہ ر۔ ”مجھے خود بھی اس بات کا علم نہیں تھا۔ ماں نے مجھے اپنی بیماری کے بارے میں کچھ نہیں بتایا تھا۔ جس دن تمہارے بابا کو ہارٹ ایک ہوا تھا اسی دن رات میں میری ماں کے پیٹ میں بھی درد اٹھی۔ اس وقت ہاسپٹل میں کوئی ڈاکٹر موجود نہیں تھے۔۔۔ میں کچھ نہیں کر سکا ان کے لیے۔“

عیلا۔ ”کاش کہ میں اس وقت وہاں موجود ہوتی تو شاید میں کچھ کر سکتی تھی ہے نا؟“

مہینہ ر کتنا غلط سوچتا تھا۔ عیلا کو کتنا غلط سمجھتا رہا۔ اسے کیوں اپنی دوستی پر اعتبار نہیں تھا۔ وہ دل ہی دل میں سوچ رہا تھا ”جی ایک نرس آپریشن تھیٹر سے باہر آئی اور ان کے پاس آ کر بولی ”آپ کے بابا کو ہوش آ گیا ہے۔ آپ ان سے مل سکتی ہیں۔ ہم ان کو ان کے روم میں شفٹ کر دیتے ہیں۔“

یہ سنتے ہی عیلا اور مہینہ ر سے پہلے وہاں موجود مہینہ ر کے بابا دیپ چندر ان سے پہلے ہی اس کمرے کی طرف بڑھے جہاں اب احمد فاروقی تھے۔ دیپ چندر جیسے ہی کمرے میں داخل ہوئے احمد فاروقی نے انہیں ادھ کھلی آنکھوں سے دیکھا۔ انہیں دیکھتے ہی دیپ چندر نے انتہائی خوشی ظاہر کی۔

دیپ چندر۔ ”فاروقی صاحب آپ؟۔۔۔ ہم سمجھ رہے تھے کہ یہ آپ ہی ہوں گے۔ آپ کی بیٹیا سے آپ کا نام سنا ہمارا دل کہہ ہی رہا تھا کہ بس آپ کو ایک بار دیکھ لیں۔ ہو سکتا ہے یہ احمد فاروقی ہی فاروقی صاحب ہوں۔“

فاروقی صاحب۔ ”دیپ تم ہی ہونا؟“ وہ اب بھی انہیں ٹھیک سے پہچان نہ سکتے تھے۔

دیپ چندر۔ ”جی فاروقی صاحب ہم ہی ہیں۔“

ابھی ان دونوں میں بات چل ہی رہی تھی کہ عیلا نے سنا یہ وہی دیپ تھے دیپو جن کی باتیں اور دوستی کے قصے اس کے بابا ہمیشہ سنایا کرتے تھے اور جو اچانک پانی پت چھوڑ کر دہلی آ گئے تھے جس کے بعد وہ دوبارہ نہیں ملے شاید پر فاروقی صاحب کو اکثر ان کی یاد آ جایا کرتی تھی۔

میرے بھی دل میں کچھ یاد کرنے لگا۔ فاروقی صاحب۔۔۔ وہی فاروقی صاحب جنہوں نے میرے دل کی بہت مدد کی تھی اور وہ نے میں بھی کچھ یاد کیا تھا۔ ان کی اور بابا کی بہت گہری دوستی ہو گئی تھی۔ جس کا ذکر وہ بھی میرے دل سے یاد کرتے تھے۔ ہمارے حلقہ وقت میں کراہوں نے ہمارا ساتھ نہ دیا تھا تو شاہ آجی میں میرے دل کا لکڑا لکڑا رہا۔ چہرہ ان پر تھا۔ انہوں نے میرے ہاتھ اسٹان کے تھے جنہیں ہم شاہ بھی اچر نہ لکھیں اور ”میں نے؟“ میرے دل نے ہانک کر اسے چھوڑا۔ میں نے کیا کیا ان کے ساتھ جو لوگ ہمارے ساتھ بھی نہیں کرتے انہیں مرنے کے لیے چھوڑ دیا۔۔۔ یہ بنگلہ جیو افسوس ہے۔ اگر تو نے لکڑی لکڑی واسٹو کو موقع پر نہ دیا ہوتا تو میں خود کو کبھی معاف نہ کر پاتا۔ ”وہ دل ہی دل میں بنگلہ جیو کا شہر دارا کر دیتا۔“

اب دیکھ چلو۔ فاروقی صاحب اور میں سے باتیں کرنے میں مشغول تھے اور میں اپنے اندر اٹھ رہے سوالوں کے جواب کے کچھ سے میں پڑا ہوا تھا ”مجھے ایسا چر دل کس نے بنا دیا۔۔۔ کرتی؟“

”نہیں“

”نہیں؟“

”نہیں“

”نہیں؟“

”میری اپنی سوچی۔۔۔ میرے خود کے نظریے نے مجھے جیو ان بنا دیا۔ اگر میں نہ چاہتا تو کرتی یا کسی کے لاکھ کہنے پر بھی غصا کو نہ نہ لکھتا لیکن میری دھار دھار اسی بدل چکی تھی جس نے دھیرے دھیرے مجھے جیو ان بننے پر مجبور کر دیا۔“ اب اسے اپنے سوالوں کا جواب مل چکا تھا۔

اب اسے احساس ہوا کہ اب بھی کچھ نہیں بگڑا ہے۔ اس کی دوست آج بھی ویسی ہی ہے، وہ اپنی دوستی آج بھی نبھا سکتا ہے اور فاروقی صاحب کے احسان کو لوگوں کی مدد کر کے چکا سکتا ہے۔ خواہ یہ لوگ ہندو ہوں یا مسلمان۔ اس کے دل نے بہت سارے عہدہ کر لیے تھے۔

اب فاروقی صاحب کو آرام کی ضرورت تھی۔ دیکھ چلو اور مہینہ رنے ان سے پھر کل آنے کا وعدہ کیا اور وہاں سے رخصت ہوئے۔ ہمارے ہاں دل چھٹ چکے تھے۔ بجلیاں بھی رک چکی تھیں۔ پانی کی ہلکی ہلکی پھواریں باقی رہ گئی تھیں۔ آج کی رات بہت ہڈ کشش اور خوبصورت تھی اور اس رات میں ایک الگ سکون تھا جو صرف مہینہ رہی محسوس کر سکتا تھا ڈاکٹر ایم۔ ایم۔ چندر لکھیں۔

..... x .....

محبت کی باتیں (نظم)

تہاں انصاری
سابق طالبہ

سکھاتی ہے اردو محبت کی باتیں
اخوت کی باتیں، مروت کی باتیں

شرافت کی باتیں، نجابت کی باتیں
نفاست کی باتیں، نزاکت کی باتیں
اطافت کی باتیں، حلاوت کی باتیں
رفاقت کی باتیں، قرابت کی باتیں

بتاتی ہے ہم کو مسرت کی باتیں
سکھاتی ہے اردو محبت کی باتیں

اُٹھاتی ہے پردہ حقیقت کے سر سے
دلوں کو بچاتی ہے دنیا کے شر سے
ہمیں روکتی ہے جہاں کے ضرر سے
ملاتی ہے نیکی کے برگ و ثمر سے

ہناتی ہے ذہنوں سے نفرت کی باتیں
سکھاتی ہے اردو محبت کی باتیں

مہذب بناتی ہے اردو ہماری
تمدن سکھاتی ہے اردو ہماری
زباں رس پلاتی ہے اردو ہماری
سبھی کو ہنساتی ہے اردو ہماری

لٹاتی ہے محفل میں راحت کی باتیں
سکھاتی ہے اردو محبت کی باتیں

-----x-----

اقبال کا تصور شاہین

خویر کاظمہ

ایم۔ اے۔ سال دوم

اقبال نے اپنی شاعری میں شاہین کو ایک خاص علامت کی حیثیت سے پیش کیا ہے اور ان کا محبوب پرندہ ہے کیونکہ شاہین میں بعض ایسی صفات جمع ہو گئی ہیں جو اقبال کی بنیادی تعلیمات سے ہم آہنگ ہیں۔ اقبال نے اپنے کلام میں جگنو، پروانہ، طاؤس، بلبل، کیوتر وغیرہ کا ذکر کیا ہے مگر آپ نے ان سب پر شاہین کو ترجیح دیا ہے۔ تشبیہات و استعارات میں بلبل و قمری کے بجائے شاہین کو ترجیح دیا ہے۔ ظفر احمد صدیقی کے نام ایک خط میں آپ لکھتے ہیں کہ ”شاہین کی تشبیہ محض شاعرانہ تشبیہ نہیں ہے۔ اس جانور میں اسلامی فخری تمام خصوصیات پائی جاتی ہیں خود دار اور غیرت مند ہے کہ اور کے ہاتھ کا مارا ہوا شکار نہیں کھاتا، بے تعلق ہے کہ آشیانہ نہیں بناتا، بلند پرواز ہے، خلوت نشین ہے، تیز نگاہ ہے۔“

اقبال کے نزدیک یہی صفات مرد مومن کی بھی ہے۔ آپ نو جوانوں میں یہی صفات دیکھنا چاہتے ہیں کیونکہ اقبال کو مثال سے زیادہ جلال پسند ہے اور ایسے پرندہ سے کوئی دلچسپی نہیں جن کی اہمیت صرف جمالیاتی ہے یا جو حرکت کے بجائے سکون کے پیامبر ہیں۔

کر بلبل و طاؤس کی تھکید سے توبہ
بلبل فقط آواز ہے طاؤس فقط رنگ

شاہین کے علاوہ کوئی اور پرندہ ایسا نہیں جو نو جوانوں کے لیے قابل تقلید نمونہ بن سکے اور اردو کے کسی شاعر نے شاہین کو یوں پیش نہیں کیا ہے۔

علامہ اقبال اپنے مرد مومن سے بار بار اس بات کی تلقین کرتے ہیں کہ وہ شاہین کے اوصاف اور عادات کو اپنالیں۔ اس پرندے کی خود داری، غیرت مندی، خلوت پسندی، بلند پروازی اور دور بینی کو اپنائیں۔ اقبال آرزو مند ہیں کہ جس طرح شاہین قنات کا قائل نہیں بلکہ حرکت کو ہی اپنی زندگی سمجھتا ہے اسی طرح مرد مومن کو بھی حرکت میں برکت تصور کرنا چاہئے۔ حرکت و جدوجہد میں ہی زندگی کا راز پوشیدہ ہے۔ اس لیے مسلمانوں کو بھی چاہئے کہ کسی مقام پر ہاتھ پر ہاتھ رکھ نہ بیٹھے۔ وہ کہتے ہیں۔

تو شاہین ہے پرواز ہے کام تیرا

ترے سامنے آشیاں اور بھی ہیں

اقبال کا شاہین مرد مومن کی علامت ہے ان کا کہنا ہے کہ مسلمان دنیا میں پیش پیش اور لذت طلبی کے لیے نہیں آیا اور نہ کسی محل میں اپنی زندگی گزارنے آیا ہے بلکہ اس کا کام تو یہ ہے کہ وہ ساری دنیا میں پھیل جائے، بیاباں کی تیز و تند ہواؤں کے تھیروں کا مقابلہ کرے اور خود اہم و جفاکش بن جائے۔ اقبال کہتے ہیں۔

نہیں تیرا دشمن قصر سلطانی کی گنبد پر

تو شاہین ہے بے پروا کر پہاڑوں کی چٹانوں پر

شایین خود دار اور غیرت مند ہوتا ہے اور اپنا شکار خود کرتا ہے، وہ کبھی بھی دوسروں کے ہاتھ کا شکار نہیں کھاتا، بھوکا رہ سکتا ہے مگر مردہ چر کو نہیں کھاتا۔ وہ دوسروں پر زندگی گزارنا موت سمجھتا ہے۔ بقول اقبال۔

اے طائر لاہوتی اس رزق سے موت اچھی
جس رزق سے آتی ہو پرواز میں کوتاہی

شایین خلوت پسند ہوتا ہے، وہ گلشن سے دور، بیاباں میں رہنا پسند کرتا ہے کیونکہ وہ جانتا ہے کہ خلوت میں رہنے سے خودی بروج نہیں ہوگی۔ اس لیے اقبال اپنے مرد کامل کو بھی خلوت پسندی کا درس دیتے ہیں اور شایین کی زبان فرماتے ہیں۔

بیاباں کی خلوت خوش آتی ہے مجھ کو
ازل سے ہے فطرت میری راہبانہ
خیابانوں سے ہے پرہیز لازم
ادائیں ہیں ان کی بہت دلبرانہ

شایین دور بین ہوتا ہے اور تلاش و جستجو میں کامل اسی لیے وہ دور بیٹھا چھوٹے سے چھوٹے پرندہ کو بھی دیکھ لیتا ہے اور اس کو اپنا شکار بنالیتا ہے۔ اقبال کی آرزو بھی یہی ہے کہ مرد مومن کی بھی شایین کی طرح دور بین آنکھ ہو جائے۔

جینے کا جگر چاہئے، شایین کا تجسس
جی سکتے ہیں بے روشنی دانش فرہنگ

علامہ اقبال کے ایسے بہت سے اشعار ہیں جن میں بطور علامت شایین کا ذکر کیا گیا ہے۔

پرواز ہے دونوں کی سی ایک فضا میں
کرگس کا جہاں اور ہے شایین کا جہاں اور

گزر اوقات کر لیتا ہے یہ کوہ بیاباں میں
کہ شایین کے لیے ذلت سے کارآشیاں بندی

پرندوں کی دنیا کا درویش ہوں میں
کہ شایین بناتا نہیں ہے آشیانہ

اقبال کا شایین طاقتور ہے مگر وہ کمزور پرندوں کا شکار کبھی نہیں کرتا۔ وہ بلند خیالی، دور بینی، جفاکشی، دلیری، خودداری اور خود اعتمادی کا پیکر ہے۔ یہ تمام عادات و صفات اسلامی ہے۔ عبدالرحمن نے اپنی مشہور زمانہ کتاب ”جہان اقبال“ میں اس بات کی وضاحت کی ہے کہ ”حق ہے کہ اپنے کلام میں شایین کا کرکڑ پیش کرنے سے اقبال کی مراد ظلم و ستم اور جور و استبداد ہرگز نہیں۔ شایین اقبال کی شاعری میں ضبط خودی کا ترجمان ہے۔“

اقبال نے اپنی شاعری میں شاعری کی علامت کے طور پر انسان کی عظمت کو اہا کر کیا ہے "اگر تو نہ ہو آغا" نے اقبال کی شاعری میں مردہ کی اور شاعری کے حلقہ میں سے ہی نکھارے کہ "آدم کا کائنات کے تسلط سے آزاد کرانے اور ان کی انفرادیت کو اہا کر کے کی ایک حل توجہ کھنڈ ہے۔ اس کے تحت اقبال نے آدم کی عظمت کو مردہ میں اور شاعری میں علامت سے ظاہر کیا ہے اور اس قوت امت قرینہ اور شاعری کے حلقہ کے حلقہ کو نکھار دیکھنے کی آواز ہے۔"

اردو زبان کا مستقبل

عطیلہ خانم
ایم۔ اے۔ سال دوم

وہ کرے بات تو ہر لفظ سے خوشبو آئے

ایسی بولی وہی بولے جسے اردو آئے

ہندوستانی تہذیب جو یہاں اب اگر تلاش کیا جائے تو اس کی جھلک ہمیں کہیں اور نہیں بلکہ اردو زبان میں مکمل طور پر نظر آتی ہے۔ یہ زبان صرف ایک زبان ہی نہیں بلکہ قدیم دور سے ہمارے احساسات و جذبات کو نمایاں کرتی رہی ہے۔ اس طرح سے یہ زبان نہ صرف ہمارے ماضی سے جڑی ہے بلکہ آج بھی وہ ہمارے احساسات و جذبات کو زبان دینے میں کارگر ہے۔ یہ ہندوستان کی زبان ہے جس کی شیرینی سے ہر کوئی لطف اندوز ہوتا رہا ہے۔ اس زبان کا تعلق نہ صرف ہندوستان کے مسلمانوں سے نہیں بلکہ ہر عہد کے لوگ اس کے دلدادہ رہے ہیں اور آج بھی ہیں۔ اس لیے اس زبان کے مستقبل پر غور کرنا ضروری ہے کیونکہ ہندوستان میں اردو کا مستقبل تاریک نظر آتا ہے اور اس کی جھلکیاں ہمیں آج کے دور میں نظر آ رہی ہیں۔ اردو زبان اپنے ہی وطن میں جہاں وہ پروان چڑھی بیگانی نظر آنے لگی ہے۔ اردو زبان کا مستقبل جو آج تاریک نظر آتا ہے اس کی سب سے بڑی وجہ یہ ہے کہ لوگ صرف عشق و محبت کی شاعری میں دلچسپی لیتے۔ اردو ادب سے لوگوں کی دلچسپی ہمیں بہت مایوس کرتی ہے۔ آج لوگ اردو زبان کے بجائے انگریزی اور دیگر زبانوں کو ترجیح دیتے ہیں۔

اردو کی شاعری اس لیے ان ہی لوگوں سے وابستہ ہیں جو اردو زبان کی اہمیت کو سمجھتے ہیں اور یہ بات اچھی طرح جانتے ہیں کہ اردو زبان میں شاعری سر پرستی کے بغیر بھی زندہ رہنے کی صلاحیت ہے۔ زندہ زبان وہی ہوتی ہے جو شدید سے شدید حالات میں بھی اپنے وجود کو قائم رکھ سکتی ہے اور جو لوگ یہ بات سمجھتے ہیں کہ اردو میں یہ مفت موجود ہے یا جو حالات کے اس اردو کے دشمن چہ اراک کو بچایا نہیں جاسکتا کیونکہ اردو ایک ایسی زبان ہے جو کہیں نہ کہیں کسی نہ کسی طرح انگریزی جاتی ہے۔ ہماری باتوں میں ہی اردو کے الفاظ کے بغیر باتیں مکمل نہیں ہوتی اور ہندوستانی گیت بھی اردو

الفاظ کے بغیر وہ تاثر نہیں رکھتے جو اردو الفاظ کے شامل ہونے پر رکھتے ہیں۔ اردو کے مستقبل سے مایوس ہونے کی وجہ یہ بھی ہے کہ اردو پڑھنے اور بولنے والے اگر اس سے مایوس ہو کر بیٹھ جائیں اور اس کے روشن مستقبل کے لیے کوشش چھوڑ دیں تو یہ ضرور انتہا کی منزل کو پہنچ سکتی ہے۔ جس زبان کے بولنے اور سمجھنے والے سارے ہندوستان میں کم و بیش پائے جاتے ہیں جن کی تعداد کروڑوں تک پہنچتی ہے۔ اسے کون مٹا سکتا ہے سوائے ان کے جن کی یہ زبان ہے صرف ان کی مایوسی یا بے رغبتی اس کے لیے سم قاتل بن سکتی ہے۔ اردو زبان جہاں پر وہ ان چڑھی بھلی پھولی اپنے ہی وطن میں اسے جلا وطن کرنے کی کوشش کی گئی اور اس کے وجود تک سے انکار کر دیا گیا لیکن آج حالات مختلف ہیں اردو پھر رفتہ رفتہ اپنا مقام پانے کی کوشش کر رہی ہے۔ اردو زبان کے مستقبل کے لیے سب سے ضروری چیز جو ہے وہ یہ ہے کہ ہم خود اردو زبان و ادب کے لیے کیا کر رہے ہیں۔ اس زبان کو کہاں تک ابھارنے کی کوشش کر رہے ہیں اور اس زبان کو کتنا مقبول اور ہر دل عزیز بنا سکتے ہیں۔ اس لیے اردو کے خادموں کی کوشش یہ ہونی چاہئے کہ وہ بچوں کو ایک ہی وقت میں ہندی کے ساتھ ساتھ اردو بھی سکھائیں کیونکہ دونوں ہی زبانوں کا بہت قریبی رشتہ ہے اور ان دونوں زبانوں میں کچھ ہی لفظوں کا فرق ہے۔ ساتھ ہی وہ اردو کو ایسی زبان بنالیں جو زیادہ سے زیادہ لوگوں کو سمجھ آ سکے اور دلوں میں گھر کر جائے اور اسے قبول عام کا درجہ حاصل ہو سکے تبھی اس زبان کو پوری طرح زندہ رکھا جاسکتا ہے۔

اردو کا زوال مطلب ہمارے اردو شاعر اور اردو کے ادیب کا بھی زوال ہے۔

اپنے بچوں کو اردو سکھانے کا ایک فائدہ یہ بھی ہے کہ اس میں ایک الگ ہی تہذیب اور محاسن نظر آتی ہے جس سے ہمارے بچوں میں تہذیب کا رفرما ہوتی ہے اور یہ شعر اس بات کا ثبوت ہے۔

وہ اردو کا مسافر ہے یہی پہچان ہے اس کی

جدھر سے بھی گزرتا ہے سلیقہ چھوڑ جاتا ہے

ادب کے لحاظ سے اردو کو بہت اہمیت حاصل ہے یہ وہ زبان ہے جو نہ تو موضوع کو نظر انداز کرتی اور نہ ہی اسلوب کو

یعنی اردو میں جو بات کہی جاتی ہے وہ نہایت پُر اثر اور اس کا انداز دل نشیں ہوتا ہے۔

سلیقہ ہواؤں میں جو خوشبو گھول سکتے ہیں

ابھی کچھ لوگ باقی ہیں جو اردو بول سکتے ہیں

.....x.....

ایک امید جینے کی (نظم)

کہکشاں اعظم
سابق طالبہ

دل نے آج مجھ سے کہا
جی لے پھر سے تو کہکشاں
زندگی میں وہ خوش رنگ بھی ہیں سمائے
جسے تیرے دل کا درد دیکھ نہ پائے
بھول جا تو سارے غموں کو
چھو لے تو ان آسمانوں کو
دل نے آج مجھ سے کہا -----
پتھر لگا کر تو اڑ جا
کہیں دور آسمانوں میں بس جا
جی لے تو زندگی کے حسین پل
بھول جا تو اپنا گزرا ہوا کل
اٹھ کھڑی ہو زندگی تجھے تلاش رہی ہے
وہ خواب وہ خوشیاں تجھے پکار رہی ہیں
دل نے آج مجھ سے کہا
جی لے پھر سے تو کہکشاں -----

-----x-----

ماں بہت چھوٹا سا لفظ ہے لیکن اس کردار کا رول ہماری زندگی میں ہر جگہ ہوتا ہے۔ آغوش سے لے کر پیدل چلنے تک اور پیدل چلنے سے لے کر زندگی کے ہر سفر اور امتحانات میں ایک ماں ہی ہوتی ہے جو ہمیں چلنا، آزمائشوں پر ثابت قدم رہنا سکھاتی ہے۔ ماں اللہ کی عطا کی ہوئی عنایتوں میں سے ایک عظیم عنایت ہے جس کی سرپرستی میں رہ کر ہمیں دنیا کا کوئی بھی کاغذ نہیں چھتا ہے۔

اولاد کو جو کچھ بھی عزت و شہرت اور مقام و رتبہ زندگی میں حاصل ہوتا ہے وہ ایک اچھی پرورش کا اثر ہوتا ہے اور اس پرورش کی ذور کا سب سے اہم حصہ ماں ہوتی ہے کیونکہ ماں کی گود بچوں کا سب سے پہلا مدرسہ اور اسکول ہوتی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ماں جب عابدہ ہوتی ہے تو بیٹا بھی مفتی اعظم ہوتا ہے تو ہم بچوں کو جو کچھ بھی ملا ہے وہ سب ہمارے والدین کا دیا ہوا ہے۔ اسی لیے کبھی بھی ہمیں اپنی والدہ سے غلط انداز میں گفتگو نہیں کرنی چاہئے کیونکہ پوری زندگی انھوں نے ہمارے پیچھے اور ہمارے خوابوں کو پورا کرنے میں گزار دی، کبھی اپنی خواہشوں کے بارے میں نہیں سوچا لیکن جب ان کی اولاد میں بڑی ہو جاتی ہیں تو انہیں اپنی ماں میں ہی خامیاں نظر آنے لگتی ہیں اور وہ خود کو بڑا ہی ہونہار و عقل مند سمجھنے لگتے ہیں لیکن یہ ہماری سب سے بڑی غلط فہمی ہے۔ کیا کبھی ہم نے یہ سوچا کہ اگر ہماری مائیں ہمیں پڑھنا، لکھنا اور صحیح و غلط میں فرق کرنا نہ سکھاتی تو کیا ہم اس مقام پر پہنچ پاتے؟ نہیں ہم بھی کہیں کسی کو نے میں پڑے ہوتے۔ تب ہمارا کیا عالم ہوتا؟ کیا کل ہوتا؟ اسی لیے ہم لوگوں کو اللہ کا شکر گزار ہونا چاہئے کہ اس نے ہمیں ایک اچھی ماں دی اور ساتھ ہی ہمیں اپنے والدین کا بھی شکر گزار ہونا چاہئے کہ انھوں نے ہمیں ایک اچھی زندگی دی۔

.....x.....

پر کیا گئے کہ گھونٹے سے اڑ گئے سبھی
ماں پھر اکیلی رہ گئی بچوں کو پال کر

ہم بگنو تھے ہم تلی تھے ہم رنگ برنگ کے پنچھی تھے
کچھ ماہ و سال کی دولت میں ماں ہم دونوں بھی ساتھی تھے

میں چھوٹا سا اک بچہ تھا تری انگلی تھام کے چلتا تھا
تو دور نظر سے ہوتی تھی میں آنسو آنسو روتا تھا

ماں تو نے کتنے برسوں تک اس پھول کو سینچا ہاتھوں سے
جیون کے گہرے بھیدوں میں نہ سمجھا تیری باتوں کو

اب مٹی کے اس پردے میں تو میری آنکھ سے ابھیل ہے
اک دکھ کے گہرے بادل میں کب سے میرا دل بو جھیل ہے

میں ہاتھ کے ایک بٹکنے پر اب بھی رات کو سوتا ہوں
ماں میں اک چھوٹا بچہ ہوں میں اب بھی رات کو روتا ہوں

.....X.....

موجودہ نسل کی کتابوں سے دوری اور اس کے نقصانات

عائشہ شمیم

بی۔ اے۔ سال دوم

علم کے حصول کے مختلف ذریعے ہیں لیکن سب سے مضبوط اور آسان ذریعہ کتاب ہے۔ کتابیں پڑھنا انسان کے وقت کو نہ صرف ضائع ہونے سے بچاتا ہے بلکہ ذات انسانی کو ایک نئے عالم سے روشناس کراتا ہے اور عام انسانی زندگی میں کتاب ایک روشنی کی علامت ہے۔ جب ہم زمانے کی گردشوں، زندگی کی تکنیوں اور ذاتی مشکلات کے جھوم میں الجھ کر مایوس کن لمحات کے اندھیرے میں بھٹکتے ہیں تو اس وقت کتابیں ہی اندھیروں میں روشنی کا دیا جلا کر ناامیدوں میں امید کی کرن جگا کر کھوئی ہوئی منزل کو راہیں دکھلاتی ہیں اور انسان تاریکیوں سے نکل کر روشنی کی راہ پر چلنے لگتا ہے اور اس روشنی میں وہ خود شناسی کی منزل پالیتا ہے۔ اپنی اچھائی اور برائی سے باخبر ہونے لگتا ہے۔ کتابوں کے ذریعہ آدمی فضول کاموں سے محفوظ رہتا ہے، انسان کو اپنی کوتاہیوں اور کمزوریوں کا احساس ہوتا ہے۔ جسے وہ دور کرنے کی کوشش کرتا ہے اور انسان کے شعور میں پختگی اور ادبی و فنی صلاحیت پیدا ہوتی ہے۔

کتاب اور انسان کا تعلق کافی پرانا ہے لیکن گذشتہ کچھ عرصہ سے جب انٹرنیٹ اور ٹیکنالوجی کا دور آیا انسان کتابوں سے دور ہوتا جا رہا ہے۔ ٹیکنالوجی کے اس دور نے جہاں بہت سی آسانیاں پیدا کی ہیں وہیں بہت سے نقصانات پہنچائے ہیں اور کتابوں سے دوری بھی ان میں سے ایک ہے۔ لوگ اب کتب خانوں میں جا کر کتابیں پڑھنے کے بجائے انٹرنیٹ پر پڑھنے کو ترجیح دیتے ہیں۔ جس کی وجہ سے لوگوں کا رجحان کتابوں سے کم ہوتا جا رہا ہے لیکن کتابیں انسانی ذہن کو جو کشادگی بخشتی ہیں وہ اور کہیں حاصل نہیں ہو سکتی۔ کتاب کی اہمیت و افادیت کے متعلق معروف فلسفی سترائٹ کا یہ قول ہے۔

”وہ گھر جس میں کتابیں نہ ہوں وہ اس جسم کے مانند ہے جس میں روح نہ ہو۔“

اسی طرح انگریز دانشور جان ملٹن لکھتے ہیں کہ۔

”ایک اچھی کتاب عظیم روح کے قیمتی خون سے تحریر ہوتی ہے۔ اس کو محفوظ کرنے کا مقصد ایک زندگی

کے بعد دوسری زندگی کو اس عظیم روح سے روشناس کراتا ہے۔“

تاریخی نظروں سے دیکھا جائے تو ہماری تہذیب و ثقافت کتاب کے حوالے سے ایک منفرد اور یکتا مقام رکھتی ہے۔ دنیائے

انسانی میں جتنی بھی عظیم شخصیات گزری ہیں ان سب کا کتاب سے گہرا تعلق رہا ہے۔

سرور علم ہے کیف شراب سے بہتر

کوئی رفیق نہیں ہے کتاب سے بہتر

یہ کتاب ہی ہے جس سے ہم ادب و احترام کے ساتھ زندگی جینے کا سلیقہ سیکھتے ہیں۔ کتاب ہی ہماری بہترین رفیق اور دوست ہیں اور کتاب ہی تمام حیات انسانی کی بہترین رہنما ہیں۔ ہر طرح سے اور ہر موڑ پر کتاب ہماری رہنمائی کرتی ہے لیکن جب ہم اسی کتاب سے لاعلمی اختیار کر لیں اور اپنی زندگی سے کتاب کو پس پشت ڈال دیں تو ہم اپنی تہذیب و ثقافت سے کوسوں دور ہو جاتے

ہیں۔ کسی شاعر نے کیا خوب کہا ہے۔

کاغذ کی یہ مہک یہ نشہ روٹھنے کو ہے
یہ آخری صدی ہے کتابوں سے عشق کی

درحقیقت اگر ہم کتاب کا احترام کریں اور کتابیں پڑھنا اپنی زندگی کے معمول میں شامل کر لیں اور اسے اپنی زندگی کا رفیق و
رہنما بنالیں تو ہم نہ صرف اپنے آپ کو اور اپنے معاشرے کو فائدہ پہنچا سکتے ہیں بلکہ اپنی ادبی و ثقافتی روایات کی حفاظت بھی کر سکتے ہیں۔
بڑی دل نشیں ہے کتابوں کی دنیا
چلو اس کو مل کر ہم آباد کریں

.....x.....

اٹھوڑ کیوں! (نظم)

ثناء احترام

سابق طالبہ

کمزور نہیں ہو دنیا کو ثابت کرو تم
اٹھوڑ کیوں اب خود کے لیے لڑو تم!
دیکھو جو کوئی غلط نظروں سے تو
اس کی آنکھ نکال لو تم
اٹھائے جو کوئی کردار پر انگلی تمہارے
اس کی انگلی مروڑ دو تم
اٹھوڑ کیوں اب خود کے لیے لڑو تم!
ماں، بہن، بیٹی ہر رشتہ ہے تم سے
اس معاشرے کی اصل بانی ہو تم
کوئی مارے، ستائے اور جلائے اگر جہیز کی خاطر
بن کر آگ اس کو خود جلا دو تم
ڈرنے کی اب نہیں ہے ضرورت تم کو
وقت پڑے تو لکشمی بائی، بیگم حضرت محل بن جانا تم
ہر کردار میں ہو بے مثال تم
ہو کر تعلیم یافتہ بنو ایک مثال تم

کر کے سامنا انصافیوں کا
 حق کے لیے اپنے آواز بلند کرو تم
 اٹھو کیوں اب خود کے لیے لڑو تم!
 بے شک صبر، حیا کی ہو مثال تم
 لیکن حق کے لیے اپنے مت رہو کسی پر منحصر تم
 خود بنو اپنی عزت کی پہرے دار تم
 اٹھو کیوں اب خود کے لیے لڑو تم!
 کزور نہیں ہو دنیا کو ثابت کرو تم!

وقت کی اہمیت

عرشی جہاں

بی۔ اے۔ سال دوم

”وقت کی قدر کرو، وقت ہمیشہ بہادولت ہے، گیا وقت ہاتھ نہیں آتا، جو وقت کی قدر و قیمت نہیں جانتا

وہ بڑے گھائے میں ہے۔“

یہ اور اس طرح کے بے شمار اقوال دنیا کی ہر زبان میں موجود ہیں۔ وقت جو ہر گزرتے لمحے کے ساتھ گزر رہا ہے۔ اس سیل رواں کے آگے کوئی بند نہیں باندھا جاسکتا اور نہ ہی کوئی اس کو تھام سکتا ہے۔ اگر غور کریں تو ہر گزری ہوئی بات کل کی بات ہے۔ حالانکہ گھڑی کی ایجاد کی وجہ سے وقت کا پیمانہ اور آسان ہو گیا۔ اکثر واقعات کو گزرے ہوئے مدتیں ہو چکتی ہیں۔ اپنی عمر کے متعلق ہمیں احساس ہوتا ہے کہ کل ہی تو ہم بچے تھے، کل ہی تو یہ واقعہ ہوا تھا۔ اگرچہ گزرا ہوا وقت بہت سے دشمنوں کے لیے بہت بڑا امر ہم ہوتا ہے۔ ایک مسلمان ہونے کے ناتے ہمیں اپنے واقعات کو صحیح اور اللہ کی رضا کے مطابق استعمال کر کے آخرت میں سرخ روئی کی جدوجہد کرنی ہے۔ اس لحاظ سے ہمارے وقت کا ایک ایک لمحہ ہر ایک سیکنڈ جو ہمارے گزرتے ہوئے سانس کے ساتھ گزر رہا ہے ہمارے لیے ایک انمول اور قیمتی سرمایہ ہے۔

وقت کی پابندی ہر انسان کے لیے بہت ضروری ہے جو انسان وقت پر اپنے سارے کام کرتا ہے اسے ترقی کی منزل آسانی سے حاصل ہوتی ہے۔ وقت کی پابندی کا مطلب ہے اپنے کاموں کو مقررہ وقت پر کرنا۔ دنیا میں ہر جگہ پابندی وقت کا بہت خیال رکھا جاتا ہے۔ وہ ملک ہر حالات میں ترقی کرتا ہے جس کے رہنے والے لوگ، کام کرنے والے لوگ وقت کی پابندی کا خاص خیال رکھتے ہیں۔

کنیز فاطمہ

سابق طالبہ

ٹرین میں جڑی پیتے ان مردوں کی شکایں دیکھ دیکھ کر عابدہ خاتون کا دل چاہا کہ اگلے اسٹیشن پر اتر جاؤں۔ چائے، سموسے، ٹھنڈا وغیرہ کی تیز آوازوں سے کسی طرح اپنا ذہن ہٹاتے ہوئے انہوں نے نظریں اپنی میگزین پر لگا لیں۔ ایک باری صطری بھی خوشبو ان کے ناک سے ٹکرائی تو ایک عجیب کیفیت سے جیس بہ جیس ہو کر رہ گئیں۔ نظریں اٹھا کر ادھر ادھر دیکھا ایک خوبصورت لڑکی اور ساتھ میں ایک نوجوان دونوں آکر سامنے والی سیٹ پر بیٹھ گئے۔ صطری خوشبو سے آس پاس کا ماحول خوشگوار ہوا تھا۔ ایسا محسوس ہوتا تھا کہ وہ ابھی آئے ہیں۔ اس نے ہاتھ میں پڑے پرس کو اپنے اوپر رکھ لیا۔ وہ حسن کا ایک شاندار نمونہ تھی اس کے گیسو نازک و دونوں شانوں اور پشت پر لٹک رہے تھے جو ریشم کی طرح ملائم و نرم اور سیدھے تھے صرف ان کے آخری سروں پر ایک قدرتی خم پایا جاتا تھا۔ پیشانی اتنی فراخ تھی کہ اس سے چہرے پر وقار عیاں ہو رہا تھا، ناک سیدھی اور لمبی تھی اوپری ہونٹ نازک مگر دونوں لب تراش کے اعتبار سے اتنے مکمل تھے کہ ایک بہترین مصور بھی نہیں بنا سکتا تھا ان کے انداز سے معلوم ہوتا تھا کہ کسی معزز گھرانے سے تعلق رکھتے ہیں۔ ٹرین روانہ ہو چکی تھی رفتہ رفتہ گاڑی ریل کی پٹریوں پر دوڑنے لگی اور عابدہ خاتون میگزین بند کر کے اپنے ماضی میں کھو گئی۔ جب ۳۰ سال پہلے عابدہ خاتون کی شادی احسان احمد کے ساتھ ہوئی عابدہ خاتون کی زندگی میں جیسے بہار آگئی۔ احسان احمد ایک مثالی شوہر ثابت ہوئے۔ ان کی تین اولادیں ہوئیں ان کا گھر خوشیوں کا مسکن بنا ہوا تھا لیکن زندگی صرف پھولوں کی بیج ہی نہیں اس کے راستوں میں تپتے صحرا بھی آتے ہیں، بادخزاں بھی چلتی ہے، نوکیلے پتھروں پر بھی چلنا پڑتا ہے جو پاؤں کو زخمی کر دیتے ہیں۔ وقت کی سیاح یادوں میں وہ منظر اب بھی محفوظ ہے جب عابدہ خاتون کے شوہر کی اچانک موت ہوئی جس نے عابدہ خاتون کی زندگی ہی بدل کر رکھ دی۔ عابدہ خاتون کے چمن کے پھولوں کی پرواہ کرنے والا بہت دور چلا گیا۔ اب عابدہ خاتون کے سامنے اپنے بچوں کو ایک محفوظ زندگی دینے کا خواب تھا ایک پرائیویٹ اسکول میں نوکری مل گئی تین چھوٹے چھوٹے بچوں کی کفالت ان کا نصب العین بن گیا۔ بڑا بیٹا آفاق احمد ۸ سال کا، دوسرا بیٹا عیان احمد ۶ سال کا اور سب سے چھوٹی بیٹی صبا احمد ۳ سال کی تھی۔ وقت گزرا تو دل پر پتھر رکھ کر حویلی بھی بیچ دی اور دہلی میں ایک فلیٹ خرید لیا بس ایک خواب تھا بچوں کو خوش رکھ سکوں۔ وہ تھک چکی تھیں بچوں کی پرورش کرتے کرتے کب جوانی دے پاؤں نکل گئی اور حسین چہرے کی جگہ اب جھریاں آچکی تھیں۔ سب اپنے اپنے گھروں میں خوشحال زندگی گزار رہے تھے۔ بڑا بیٹا آفاق احمد ایک فنی فرم میں مینیجر ہے۔ خوبصورت بیوی، دو بیٹوں اور ایک بیٹی سے بنا ان کا ایک خوبصورت گھر ہے۔ ان سے چھوٹے عیان احمد نہ صرف خود ڈاکٹر ہیں بلکہ ایک ڈاکٹر کے شوہر اور شرارتی بیٹوں کے باپ بن گئے۔ سب سے چھوٹی بیٹی صبا احمد جس کے شوہر ایک بڑے بزنس مین ہیں۔ ان دونوں کی ایک بیٹی ہے اور ان سب کے بچے عابدہ خاتون شوہر کے بعد بالکل

اکیلی ہیں۔ آخر کار فرین بہت دور نکل گئی اب سوائے فرین کی آواز کے اور کوئی آواز سنائی نہ دیتی تھی لیکن تین دن سے عیان احمد چھوٹا بیٹا سمجھانے کی کوشش میں لگا ہے اماں بھیا کے پاس چلی جائیے اماں کچھ نہ بولیں بس اتنا بولیں ٹھیک ہے جیسی تمہاری مرضی! اور پھر اماں آفاق احمد کے گھر پہنچا دی گئیں انھیں آج بھی یاد ہے جب بڑی ہوئے کہا اماں دیور جی کے گھر نی۔ وی۔ ہے۔ وی۔ سی۔ آر۔ ہے سبھی سکھ آسائش کا سامان ہے پھر بھی آپ کا دل وہاں نہیں لگا۔ دیور جی کہہ رہے تھے آپ ہر وقت یہاں آنے کی ضد کرتی ہو۔ اماں بھیا کی کیا کہتیں بس اتنا کہہ سکیں بیٹا وہ میان احمد اور بہو دونوں ہی دن بھر اسپتال میں رہتے ہیں نہ اسی لیے۔ ابھی ایک ہفتہ بھی نہیں گزرا کہ بڑا بیٹا بولا اماں آپ اپنی تیاری کر لو میرا ذرا عیور آپ کو اسٹیشن چھوڑ آئے گا۔ آپ صبا کے گھر چلی جائیے وہ بھی ہر وقت شکایت کرتی ہے کہ اماں بیٹوں کو زیادہ چاہتی ہیں اب چلی جاؤ گی تو اس کی شکایت دور ہو جائے گی۔ مگر بیٹا بیٹی کے گھر رہنا کچھ اچھا نہیں لگتا، کیا اماں اب آج کل کے زمانے میں ایسا کوئی نہیں سوچتا۔ اب آپ یہ سب سوچ کر میرا اور ٹینشن نہ بڑھائیے بس اماں آگے کچھ نہ بول سکیں۔ کچھ دیر بعد اماں کی گاڑی آگئی ارے سستی ہو اماں جا رہی ہیں آکر ان سے مل لو آفاق نے اپنی بیوی کو آواز لگائی۔ مایہ نادر سے آئی۔ اماں کو مجھے لگایا آفاق نے جلدی کرنے کو کہا اور اماں گاڑی میں آکر بیٹھ گئیں۔

صبا اماں کی لاڈلی بیٹی تھی آج سویرے ہی بھیا نے اسے فون کر کے بتایا کہ اماں اس کے پاس آنا چاہ رہی ہیں۔ باہر سے گاڑی کے ہارن کی آواز سن کر وہ سمجھ گئی کہ اماں آگئیں۔ اماں بڑی دیر تک صبا کو گلے لگائے رہیں۔ آخر اسنے دنوں بعد اسے دیکھا تھا آنسو بھی نکل پڑے۔ یہ کیا اماں آپ پھر رونے لگیں ابھی بڑے بھیا کا فون آیا تھا کہ آپ مجھے یاد کر کے بہت روتی ہیں اور ہر وقت یہاں آنے کی رٹ لگائے رہتی ہیں۔ اب اماں کیا بولتیں وہ آج تک چپ ہی تو تھیں۔ ہاں بیٹا تو میری لاڈلی بیٹی ہے تیرے بغیر میرا دل کب لگتا تھا۔ صبا اپنے ساتھ اپنے کمرے میں اماں کو لے آئی کمرے کو بڑے اہتمام سے آراستہ کیا گیا تھا کھڑکی کے دروازے بند تھے اور مونے پردوں کی وجہ سے باہر کی ہوا کی ہوئی تھی۔ ایک خوبصورت لیپ ہلکی گلابی روشنی پھیلا رہا تھا۔ موسم سرد میں بھی کمرے کی ہوا گرم اور خوشگوار تھی اور ایسی خوشبو و مانع کو سکون دے رہی تھی جس سے مکان دور ہو رہی تھی۔ یہ خوشبو خوشنما پھولوں سے نکل رہی تھی جنہیں نہایت قیمتی گلہستوں میں قرینہ سے سجایا گیا تھا۔ صبا کے گھر ساری آسائش کے سامان مہیا تھے اور صبا کا انداز بھی اماں کے ساتھ اچھا تھا اس لیے وہاں ان کا دل لگنے لگا۔ وہ تھوڑا بہت گھر کے کاموں میں صبا کی مدد کر دیتی تھیں۔ ایک دن ان کے ہاتھ سے ایک مہنگا گلہان ٹوٹ گیا صبا کا موڈ خراب ہو گیا۔ اس دن انھیں یہ احساس ہوا کہ شاید وہ اپنی بیٹی کے لیے بھی بوجھ بن گئیں۔ اس دن سے اماں بہت ہوشیار رہنے لگیں۔ آخر کار وہ بھی انسان تھیں ان سے کوئی نہ کوئی غلطی ہو جاتی اور جب بھی ایسا ہوتا صبا کا موڈ پورے دن خراب رہتا اور بات بات پر غصہ کرتی۔

بارش کا دن تھا۔ صبا کی ۶ سال کی بیٹی ایسا بھیٹکتی وجہ سے بیمار پڑ گئی۔ صبا کی تو جان ہی نکل گئی۔ بیٹی کا اتر اہوا چہرہ اس سے نہ دیکھا جاتا دن میں ایک مرتبہ ڈاکٹر اسے ضرور دیکھنے آتا۔ صبا کو پریشان دیکھ کر اماں بھی غمگین رہتیں۔ ایک دن ایسا کے لیے سوپ بنانے کچن میں آئیں تو پانی پر پھر پڑنے کی وجہ سے وہ پھسل گئیں بہت چوٹ آئی صبا نے سر پیٹ لیا۔ ایک تو بیٹی کی بیماری اوپر سے اماں آپ بھی گر گئیں۔ اب میں کس کس کا خیال رکھوں۔ ایسا کا بخار تھا کہ اترنے کا نام ہی نہیں لے رہا تھا۔ صبا ساری رات بیٹی کے سر ہانے بیٹھی رہتی۔ آج بھی وہ بیٹی کے سر ہانے بیٹھی تھی کہ اچانک کچھ نوٹنے کی آواز سنائی دی۔ صبا اٹھ کر جانے لگی تو ایسا نے ہاتھ پکڑ کر روکنا چاہا۔ مگر آپ کہیں نہ جاؤ میرے پاس سے! بیٹا بس ایک منٹ میں آتی ہوں کہہ کر وہ کمرے سے نکل گئی۔ جا کر دیکھا تو اماں نے گلاس توڑ دیا تھا۔ اماں ایک تو میں ایسے ہی بہت پریشان ہوں اوپر سے آپ! وہ واپس ایسا کے پاس آئی تو دیکھا کہ وہ سو چکی تھی۔ ایسا کے معصوم چہرے کو دیکھ کر اسے اپنا بچپن یاد آ گیا۔ ایک بار وہ بھی بہت بیمار پڑ گئی تھی۔ رات بھر اماں کو جگے رکھتی تھی اماں نہ دن سوتیں نہ رات سوتیں تھیں۔ اچانک صبا کو کچھ نوٹنے کی آواز آئی مگر اس بار اس کے اندر کچھ نوٹا تھا اس کے ضمیر کا آئینہ ٹوٹ چکا تھا۔ اسے اپنے آپ سے نفرت ہونے لگی وہ اماں جنھوں نے اسے اور اس کے بھائیوں کے لیے اپنی جوانی اور اپنی ساری زندگی قربان کر دی آج ان کے لیے بوجھ بن گئی تھیں۔ ان سے ایک گلاس ٹوٹ گیا تو اتنا غصہ کہ یہ بھی نہ پوچھا کہ آپ نے پانی پیایا نہیں اسے ایسا لگا کہ ہر شے کو توڑ پھوڑ کر رکھ دے۔ عین اسی وقت اس کی نظر دیوار پر لگی ہوئی اپنے ابو کی تصویر پر پڑی اس تصویر کو اس نے سینکڑوں بار دیکھا تھا لیکن آج لگا جیسے ابو بے حد افسردہ ہوں ان کی آنکھوں سے ملاں جھلک رہا تھا۔ وہ پھوٹ پھوٹ کر رونے لگی اس کا دل چاہا کہ زمین پھٹے اور وہ سما جائے۔ وہ لڑکھراتے قدموں سے اماں کے کمرے میں جانے لگی اماں آپ کو پیاس لگی ہے! ہاں بیٹا بہت تیز!!! مجھ سے اٹھا بھی نہیں جا رہا تو اتنا پہلے ہی پریشان ہے اوپر سے مجھ بڑھیا کا بوجھ ہے۔ میں کل آفاق کو فون کروں گی کہ مجھے آکر لے جائیں۔ نہیں اماں آپ کہیں نہیں جائیں گی مجھے آپ کی ضرورت ہے یہ کہہ کر صبا اماں کی گود میں سر رکھ کر پھوٹ پھوٹ کر رونے لگی۔ اماں کچھ نہ بولیں اتنے دنوں میں انھیں آج پہلی بار یہ احساس ہوا کہ وہ بیٹی کے لیے بوجھ نہیں ہیں۔

..... X .....

علم وہ نہیں جو آپ نے سیکھا ہے علم تو وہ ہے جو آپ کے عمل و کردار سے ظاہر ہو!

تمہارے نفس کی تربیت کے لئے اتنا ہی کافی ہے کہ تم اُن چیزوں سے دوری اختیار کرو جو تمہیں دوسروں میں بُری لگتی ہیں!

کنیز فاطمہ

سابق طالبہ

اگر ہے علم تو عظمت ضرور پاؤ گے
زمانے والوں کی الفت ضرور پاؤ گے

تمہارے پاس ہے تعلیم تو یقین کرو
قدم قدم پہ محبت ضرور پاؤ گے

تمہارے دل میں اگر حوصلہ ہے پڑھنے کا
تو اس زمین پہ جنت ضرور پاؤ گے

اگر ہے علم تمہارے وطن میں اے لوگوں
ہر اک پھول میں نکلت ضرور پاؤ گے

کیا ہے دل سے جو استاد کا ادب تم نے
تو تم بھی چھوٹوں سے عزت ضرور پاؤ گے

اگرچہ علم کی دولت تمہارے پاس نہیں
تو اپنے گھر میں جہالت ضرور پاؤ گے

کنیز کہتی ہے گر علم ہے تمہیں حاصل
تو کامیابی کی دولت ضرور پاؤ گے

.....X.....

یوانانی (افسانہ)

عالمہ

سابق طالبہ

یوانانی گھڑیاں نے ابھی ابھی ۱۲ کے گھنٹے بجائے تھے۔ تاریک رات میں مٹلی سبز چٹوں پر بارش کی ننھی بوئیں جھونکی طرح چمک رہی تھیں۔ آسمان پر کالی گھٹائیں اور ان کے نیچے چمکتی برق کی لکیریں اور اس پر بادلوں کی گرج آنے والے طوفان کے پیش منظر جیسے لگ رہے تھے۔ اس کی روح لرز گئی۔۔۔ اور سامانہ سوچنے لگی کہ اس کا کیا عذاب اللہ نے رکھا ہوگا؟؟؟۔۔۔ اس کے محلے میں ایک بوڑھی خاتون تھیں جن کو محبت میں نانی کہا کرتی تھی۔ محلے کے لوگ اور خاندان کے لوگ ان کو یو اکہتے تھے۔ ان کا اخلاق اعلیٰ تھا۔ چھوٹے بچوں سے ان کی محبت اس قدر تھی کہ کہیں بھی جاتیں بچوں کے لیے کوئی نہ کوئی سامان ضرور لاتیں جس سے بچوں میں خوشی کی لہر دوڑ جاتی۔ جس سے بھی ملتیں انھیں اپنا گرویدہ کر لیتیں۔ یوانانی کی طبیعت کچھ دنوں سے خراب تھی۔ کہتے ہیں بیماری میں اولاد کی اصل محبت کا پتا چلتا ہے کہ وہ اپنی ماں کا کس قدر خیال رکھ سکتا ہے۔ ان کے ۳ بیٹے اور ۳ بیٹیاں تھیں۔ بیٹیاں سب اپنے گھر کی ہو گئیں ہیں۔ ان کو بڑا اطمینان تھا۔ منگلے بیٹے کے ساتھ ان کی زندگی گزر رہی تھی بہو ان کا بہت خیال رکھتی تھی۔ ان کے بڑے بیٹے کا شف اور چھوٹے بیٹے کا برتاؤ ان کے ساتھ بالکل اچھا نہیں تھا۔ بڑے بیٹے کا شف کا تو بہت زیادہ خراب ہو چکا تھا۔ وہ اس کے لیے دن رات دعا کرتیں تھیں کہ اب یہ راہ راست پر آجائے مگر ایسا نہیں ہوا۔ وہ سامانہ کو اپنے دل کی ہر بات بتاتی تھیں۔ ایک دن وہ سامانہ کے گھر آئیں۔ اسے وہ بہت پریشان نظر آئیں۔ سامانہ نے پوچھا خیریت ہے نانی؟ آپ اتنی پریشان کیوں نظر آ رہی ہیں۔ انہوں نے بہت دھیمے لہجے میں بات کی اور کہا ”آج کل کچھ طبیعت خراب رہنے لگی ہے۔ لگتا ہے اب زیادہ دن زندہ نہیں رہوں گی۔ دوا کا کوئی اثر نظر نہیں آتا۔ میرا جسم اندر سے خراب ہوتا جا رہا ہے۔“ یہ کہہ کر وہ رونے لگیں۔ سامانہ نے دلاسا دیا۔ مگر پھر نانی کسی گہری سوچ میں پڑ گئیں سامانہ نے بہت اسرار کیا۔ اس کے بہت اسرار کرنے پر انہوں نے اپنے بڑے بیٹے کے بارے میں بتایا۔ دن بہ دن کا شف کا برتاؤ میرے ساتھ خراب ہوتا جا رہا ہے۔ آج اس نے حد کر دی اور اپنی بیوی کے بہکاوے میں آکر مجھے مارنے کی کوشش کی۔ مگر میں وقت پر منجھلی بہو نے روک لیا۔ منجھلی بہت فرماں بردار ہے۔ مجھ غریب کے پاس کچھ بھی نہیں ہے۔ کچھ زندگی کا سرمایہ ہے جو سوچتی ہوں کہ جا کر ڈاک خانے میں جمع کر دوں اور اسے منجھلی بہو نے کے نام کر دوں۔ آخر اس نے کتنا کچھ سہا ہے میرے لیے۔۔۔ ”ہاں یہ صحیح رہے گا۔“ یہ سوچتے ہوئے وہ گھر سے چلی گئیں۔ دوسرے دن ڈاک خانے جا کر جو بھی پیسے تھے وہ اپنی بہو کے نام کر دیے۔ رفتہ رفتہ دن گزرتے گئے ان کی طبیعت اور خراب ہوتی گئی مگر ان کی اولاد پر کوئی اثر نہ ہوا صرف ایک بیٹا لائق تھا۔ اپنی ماں کا ہر طرح سے خیال رکھتا تھا۔ اس کے بارے میں نانی کہتی تھیں کہ کوئی بہت اچھے کام کا اجر اللہ نے اس اولاد کی صورت میں دیا ہے۔۔۔ لیکن کیا میں بڑے بیٹے کو معاف کر پاؤں گی۔۔۔ ”ہاں کیوں نہیں۔۔۔“ شاید نہیں۔۔۔ اس نے میرا بہت دل دکھایا ہے۔ میں چاہتی ہوں کہ وہ سدھر جائے میں معاف بھی کر دوں گی۔ مگر وہ نہیں سدھر اور آخر وہ وقت بھی

آج صبح نانی کا انتقال ہو گیا۔ سب بہت رنجیدہ ہوئے، ان کے اخلاق کی وجہ سے ان کے جنازے میں بہت سے لوگوں نے شرکت کی۔ جب کفن کے انتظام کی باری آئی تو سب نے بڑے بیٹے سے کہا کہ ”سب انتظام ہے نا“ اس نے ہاتھ جھڑکتے ہوئے کہا کہ ”میں کیوں انتظام کروں۔۔۔ میں نہیں کروں گا۔۔۔ اتنی دیر میں خبر ملی کہ کچھ پیسے اٹناں نے ڈاک خانے میں جمع کئے تھے جو اب قریب ۷۰ ہزار ہو گئے ہوں گے مگر وہ پیسے انہوں نے منجھلی بہو کے نام کئے ہیں۔ اتنا منہ تھا کہ وہ آگ بول ہو گیا اور زور زور سے شور مچانے لگا۔ جنازے میں شریک لوگ اس کے بارے میں بات کرنے لگے کہ کیسی اولاد ہے جو کفن کا انتظام کرنے سے منع کر رہا ہے اور پیسے پر اپنے حق کی بات کر رہا ہے۔ اسنے میں ڈاک خانے سے پیسہ آیا اس کے ساتھ ایک خط بھی تھا جو نانی نے لکھا تھا۔ سامنے نے خط لیا اور پڑھنے لگی۔ اس خط میں لکھا تھا ”آج میں بہت زیادہ افسردہ ہوں۔۔۔ شاید میری ہی تربیت میں کوئی کمی تھی جو میرا بیٹا مجھ سے اس طرح کا برتاؤ کرتا ہے کہ کوئی بھی بیٹا اپنی ماں کے ساتھ ایسا کرنے کا سوچ بھی نہیں سکتا ہوگا۔۔۔ میں نے کچھ پیسے جو میری زندگی کا سرمایہ تھے ڈاک خانے میں جمع کر دیے ہیں۔ اس سے میرے کفن و دفن کا انتظام کرنا کیونکہ مجھے پتا ہے کہ میرا بیٹا انکار کر دے گا۔ جب وہ میری زندگی میں اہمیت نہیں سمجھ سکا تو مرنے کے بعد وہ میرا کیا کرے گا۔ کفن و دفن کے بعد اگر کچھ بچے تو اسے میری منجھلی بہو کو دے دیتا۔ یہ حسرت میں اپنے دل میں لے کر جا رہی ہوں کہ وہ کبھی راہِ راست پر آئے گا۔۔۔“ اس خط کو پڑھنے کے بعد ایک کھرام سا تھا۔ نانی کی تدفین کے بعد سب گھر آئے تو بڑے بیٹے نے پھر شور مچانا شروع کیا کیونکہ اس خط کا بھی اس پر کوئی اثر نہیں ہوا اور سارے پیسے اس نے چھین لیے۔۔۔ حق بول کر۔۔۔ یہ نہیں سوچا کہ کچھ فرض بھی تھا جو اسے ادا کرنا تھا۔۔۔ نانی کی یہ حسرت دل ہی میں رہ گئی اور وہ اس دنیا سے چلی گئیں۔ کافی رات ہو چکی ہے شاید ۲ بج گئے ہیں۔ یہ سوچ سوچ کر سامان کو تین دنوں میں آ رہی ہے کہ آخر ایسی اولاد کا کیا انجام ہوگا۔۔۔ صبح نمودار ہوئی مگر سامانہ کے ذہن میں یہی بات گردش کر رہی تھی وہ رات بھر سو نہیں پائی۔۔۔ اچانک سے خبر ملتی ہے کہ کاشف کا ایکسڈنٹ ہو گیا ہے اب وہ بستر پر ہے۔ اس کی اولاد ہیں، بیوی ہے مگر اس کا کسی نے خیال نہیں رکھا اور وہ یہ سوچنے لگا کہ آخر جب میں نے اپنی ماں کے ساتھ کوئی اچھا کام نہیں کیا، کی خدمت نہیں کی تو میری اولاد میری خدمت کیوں کرے گی؟ آخر میں نے بھی تو اپنی ماں کا دل دکھایا ہے۔ یہ سوچتے سوچتے اس کی آنکھ لگ گئی اور اس نے خواب میں نانی کو دیکھا۔ نانی بولیں کہ انسان جیسا برتاؤ دوسروں کے ساتھ کرتا ہے اس کے ساتھ بھی ویسا ہی ہوتا ہے۔ اب میری یہی دعا ہے کہ اللہ تمہیں معاف کرے۔

.....X.....

ہماخان

سابق طالب

ہم تمام لوگ ایک مٹری کے چالے کے اندر پھنسے پڑے ہیں جہاں ہمارے ہاتھ پاؤں سب بندھے ہیں صرف زبان کھلی ہے جس کے استعمال سے ہم اس کال سے نکلنے کی بجائے جوان میں پھنسے ہیں ان کو بھی نکلنے نہیں دیتے۔ نفرت انگیز الفاظ، کسی کی ترقی سے جلن، کسی کی چیزوں سے جلن، نفرت ایک ایسا جال، ایک ایسا زہر، ایک ایسا کینسر بن کر ہماری رگوں میں بھر چکا ہے کہ اس کا علاج ملنا اتنا ہی مشکل یا ناممکن ہے جیسے ایک جسمانی بیماری کینسر کا ہے۔ یہ سب چیزیں ایک محور کی طرح ایک دوسرے کا پیچھا کر رہے ہیں۔

ہم بچپن سے ہی اپنے بچوں کو نفرت کا درس دینا شروع کر دیتے ہیں۔ یہ لوگ، یہ رشتہ دار نہیں ٹھیک، یہ مذہب نہیں ٹھیک، یہ فرقہ نہیں ٹھیک۔ اس کے سامنے لڑائی جھگڑے، ضد بازی اور تشدد۔

ایک نومولود بچہ پانی کی مانند صاف شفاف ہوتا ہے اسے جس برتن میں ڈالیں گے وہ اسی کی شکل اختیار کر لے گا اور ہم اسے نفرت کے سانچے میں ڈھالنے لگتے ہیں۔ یہ ایسے ہے کہ تمام وقت ہم نے زہر بویا اور ہم مٹھاس کی توقع کریں۔ کیا اس معاشرے میں ہم نہیں آتے؟ ہم گھر میں ہی لوگوں سے نفرت، مذہب سے، انسانوں سے نفرت کے بیج بو رہے ہیں اور لوگوں سے ہم بیماری کی توقع کرتے ہیں۔ ہم روزانہ دیکھتے ہیں گھر میں، باہر، ٹی۔وی۔ چینل پر نفرت انگیز الفاظ ایک دوسرے پر تنقید ہر سمت اسی کا رجحان ہے اور ہمارا کیا ہاتھ ہے اس معاشرے کو بہتر کرنے میں۔ اس کے برعکس ہم ایک دوسرے کا حق کھانا، بدزبانی کرنا، چوری کرنا، ڈاکہ، زنا ہر سمت چھیلتا چلا جا رہا ہے۔ افسوس یہ کہ ہمارے مدارس میں، مساجد میں بھی اسی کا رجحان ہے۔

ہر سمت نفرت، مکر، جھوٹ، قتل کے علاوہ کچھ نظر نہیں آتا۔ اس نفرت کے پودوں کی آبیاری کورکنے کے لیے ہم کیا کردار ادا کر رہے ہیں؟ کیا عمل کر رہے ہیں؟ صرف عالم ہونے سے دنیا سنواری جاسکتی اگر ہم خود عامل نہ ہوں؟ آج کل اسلام سخت ترین نفرت اور تنقید کا شکار ہے اور اس نفرت کے پودے کی آبیاری روکنے کے برعکس اس کی آبیاری میں پھر پور ساتھ دے رہے ہیں۔ ہمارا کیا عمل ہے اس نفرت کے پھیلاؤ کو کم کرنے میں اور ہمارا عمل اس کے برعکس قتل کا فتوہ نفرت انگیز الفاظ ایک دوسرے کا قتل۔ کیا نفرت کبھی تلوار سے جنگ سے قتل اور نفرت سے ختم ہو پائی ہے؟ آگ دن بدن قریب تر ہوتی جا رہی ہے اور اسے بجھانے کے برعکس ہم کسی میچا کے انتظار میں بیٹھے ہیں جو اس آگ کو بجھائے۔ کیا خدا اس کی مدد کرتا ہے جو خود اپنی مدد کرنے سے قاصر ہیں؟ اس سے پہلے کہ ہم بھی اس آگ میں جھلس جائیں ہمیں قدم اٹھانا پڑے گا اس سے پہلے ہمارا کوئی نام و نشان باقی نہ رہے ہمیں اس نفرت کو ختم کرنے میں اپنا قدم اٹھانا پڑے گا۔

بس اپنے واسطے ہی فکر مند ہیں سب لوگ
یہاں کسی کو کسی کا خیال تھوڑی ہے

اکبر الہ آبادی میموریل لکچر مورچہ ۲۰۲۱ء

حمید یہ گریڈ وگرمی کالج، پریاگ راج کے شعبہ اردو نے قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان کے مالی تعاون سے گذشتہ برسوں کی مانند سال بھی مورچہ ۲۰۲۱ء کو اکبر الہ آبادی میموریل لکچر کا انعقاد کیا۔ مذکورہ لکچر کا انعقاد، موضوع، شمس الرحمن فاروقی، شاعر اور نقاد کیا گیا، جس کے خصوصی مقرر پروفیسر سراج اہلی، شعبہ اردو، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ ہے۔ انھوں نے اپنے خطاب میں اپنے بچپن کی کچھ یادوں کا ذکر کیا اور فاروقی صاحب کی شخصیت کا نقشہ کھینچتے ہوئے فرمایا عافیت میں کی تصویریں جن کا تعلق گذشتہ صدی کی آغوشیں دہلی سے ہے اس طرح تازہ ہیں کہ مونے شیشوں کا چشمہ لگائے گھومنے والے بالوں اور گوری رنگت کے ایک صاحب جن کے ہونٹوں میں پائپ لگا ہوا ہے۔ لکھتے کار سے اتر رہے ہیں۔ ان کے آتے ہی بقیہ لوگوں پر ان کا رعب اس طرح طاری ہوتا ہے کہ خاموشی چھا جاتی ہے۔ سب توجہ سے دیکھتے ہیں۔ جب وہ اپنی کونجلی آواز میں کچھ بولتے ہیں تو ادب کے ساتھ سب سنتے ہیں اور پھر جب ان کی اجازت ہوتی ہے تو بٹ جہان سے کا ایک سلسلہ شروع ہو جاتا ہے۔ وہ صاحب تو چلے جاتے ہیں لیکن ان کا نام لے لے کر ان کی کہی ہوئی باتوں کے بارے میں گفتگو ان کے دوبارہ آنے تک روز اندھی ہوتی ہے۔ اپنی گفتگو کو مزید آگے بڑھاتے ہوئے کہا کہ اہمل اہلی صاحب نے دہلی میں باوجود بیمار ہونے کے ان کی عیادت اور کثرت میں کی تھی اور محترمہ جیلہ فاروقی سے ملاقات کی۔ اپنے خطبے کے دوران ۱۹۸۰ء میں فاروقی صاحب نے ایک شاعر میں شرکت کی اور صدر کے عہدہ کی ذمہ داری نبھائی۔ ان کے دولت کدہ بیت القفس کا تذکرہ کیا جس کا نام فاروقی صاحب کے والد جناب غلیل الرحمن فاروقی نے رکھا تھا اور بتایا کہ صلاح الدین جدید شاعر تھے اور شب خون میں ان کی نظمیں شائع ہوئی تھیں۔ پروفیسر شبنم حمید، صدر شعبہ اردو، الہ آباد یونیورسٹی نے اپنے صدارتی خطبے میں اپنی، فاروقی صاحب کے ساتھ کی کچھ یادیں پیش کیں۔ اعزازی مہمان پروفیسر علی احمد قاسمی، سماجی صدر، شعبہ اردو، الہ آباد یونیورسٹی، پریاگ راج نے اپنے اور فاروقی صاحب کے تعلق پر روشنی ڈالی۔ انھوں نے کہا فاروقی صاحب کے اشعار پر بہت عمدہ تجزیہ پروفیسر سراج اہلی نے کیا اور بتایا کہ فاروقی صاحب چھ بڑے شاعروں میں اکبر الہ آبادی کا شمار کرتے ہیں۔ اس سے پہلے بھی او باہ اکبر الہ آبادی کے بارے میں لکھ چکے ہیں اور اکبر کی دور بینی کو نشاۃ الثانیہ کے بغیر نہیں سمجھ سکتے۔ فاروقی نے نئے رجحان کی داغ بیل ڈالی۔ ہم سب کون کار کی تمام تعسبات اور اختلافات کو ختم کر کے ان کو ایک بڑے عالم اور عظیم الشان کی طرح پیش کرنا ہے۔

اعزازی مہمان پروفیسر احمد محفوظ، شعبہ اردو، جامعہ ملیہ اسلامیہ، نئی دہلی نے اپنے خطاب میں کہا کہ یہ خطبہ اکبر الہ آبادی کی یاد میں ہے جس میں کلیدی خطبہ بھی الہ آباد سے تعلق رکھنے والے پروفیسر سراج اہلی نے جامع خطبہ دیا۔ انھوں نے کہا کہ یہ ہمارے لئے بڑے شرف کی بات ہے کہ میرا تعلق انھیں کے شہر الہ آباد سے ہے اور ان کی معیت میں وہ بیس سال رہے اور اپنے کو خوش قسمت قرار دیا۔ حقیقی معنوں میں فاروقی صاحب علم کے میدان میں بڑے اعلیٰ مقام پر تھے۔ ان کے اندر علمی انکسار، بجز بھرا ہوا تھا۔ ان کی شخصیت میں جو گہرائی و وسعت تھی اس کی مثال نہیں ملتی ہے۔ ان کے اندر خاکساری کی صفت تھی۔ اس خطبہ کی معنویت بہت ہے۔

کالج کے شعبہ اردو سے شائع ہونے والے عالمی اردو جریدے "نقشِ افق" کے تیرہویں شمارے "شمس الرحمن فاروقی فیض کی رسم اجرا بھی پروفیسر منیجنگ کمار، ڈین کالج ڈیولپمنٹ، الہ آباد یونیورسٹی، پریاگ راج کے دست مبارک سے انعقاد پذیر ہوئی۔ محترمہ تزئین احسان اللہ صاحبہ، منیجر، حمید یہ گریڈ وگرمی کالج، پریاگ راج نے مبارک باد دیتے ہوئے دعا کی کلمات سے نوازا۔ الطاف کے فرائض مسز ناصر عثمانی، ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو، حمید یہ گریڈ وگرمی کالج، پریاگ راج نے اور رسمِ تشکر مسز زینہ بیگم، ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو، حمید یہ گریڈ وگرمی کالج، پریاگ راج نے ادا کئے۔

ACTIVITIES AT A GLANCE

Archival Exhibition based on Mahatma Gandhi & Lal Bahadur Shastri being inaugurated by Prof. Heramb Chaturvedi, Dean, Faculty of Arts, UoA

Mr. Kavindra Pratap Singh, IG, Allahabad Zone inaugurating the NSS Exhibition Best out of Waste

Eye Check-up Camp organized By NSS in collaboration with Rotary Club of Allahabad Royals at HGDC

COVID-19 Help Desk being inaugurated at the College by Rotary Royals

COVID-19 Vaccination camp held at the College

Students participating in the National Unity Day

ڪاوش

۲۰۱۹ء - ۲۰۲۰ء

۲۰۲۰ء - ۲۰۲۱ء

حميد يہ گرلز ڈگري ڪالج

ڪانسٽيٽيوٽ پي جی ڪالج، يونيورسٽي آف الہ آباد

تاسيس - ۱۹۷۵ء

